

Записки МТШ

1898, І кв., т. 21.

Рік VII.

Р. 1898 кн. I.

Том XXI.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEWČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIRT VON

MICHAEL HRUŠEWŠKYJ

VII Jahrgang.

1898, I B.

Band XXI.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

А Н Т И

(“Αντα, Antēs)

УРИВОК З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ-РУСИ*)

Написав *М. Грушевський*.

I.

В першім віці по Христі маємо у перше певні, вільні від всяких сумнівів звістки про Словян. Вони виступають у латинських письменників під іменем Венедів (Venedi, Veneti); імя се не словянське, очевидно — так звали сусідніх Словян Германці, і від них се імя перейшло до Римлян, а в другий бік — до Финів: західні Фини й досі Росиян звуть Venōa.

Західні границі словянської кольонізації, бодай здебільшого, можемо означити на основі відомостей Птолемея (II в. по Хр., хоч в головнім черпав він з старших відомостей), — а їм не противлять ся відомости й римських письменників I в.: виходить, що Висла була границею Германії на сході, але на нижній Вислі Готи переходили за Вислу й седіли на її лівім боці. Виключивши полудневі степи, зайняті іранськими кочовими ордами, і карпатські гірські краї, залюднені племенами, що з найбільшою правдоподібністю треба зачислити до Траків¹⁾, — для словянської правітчини на початку нашої ери здобуваємо простору територію на правому боці Висли, по середньому і верхньому Дніпру (крім,

*) Ся статя є дійсно уривком з більшої історії давньої Руси, коло котрої тепер працюю.

¹⁾ Сі погляди будуть уаргументовані на иньшій місці; в тракийській справі можу тим часом відіслати до праці Томашка Die alten Thraker Sitzungsberichte der Akademie in Wien т. 128, 130, 131.

може, самого верха) і Дністру — до верхів Висли на заході. Ся територія мусіла бути просторою, коли зважимо на велику кольонізацію, що трохи пізнійше вийшла з неї; але при тім задає значні труднощі відграничення її від близько спорідненої литовської і групи і від Финів: одинокий критерій, уживаний для сього досі — сліди несловянських назв у хорографії (такі назви починають ся особливо на вододілі Немана і Припети, на верху Дніпра і за Дніпром, найбільш чиста від них територія — підкарпатські краї і дальші землі до Дніпра), та се критерій занадто непевний, бо і з найпевнішими несловянськими назвами не можемо собі здати справи: чи тут була несловянська людність ще перед великою словянською міграцією, чи то займанщини несловянських народів під час, коли Словяне, рушивши на захід і полудень, опорожнили по часті правітчинні краї (се могло теж бути)¹; археологія ж не доросла ще до розв'язання сього питання. У всякім разі литовська і група займала якусь територію в сусідстві Балтійського моря і Немана, а Фини одним кінцем виступають теж над Балтійським морем, з другого боку — їх присутність доводять старі хорографічні назви (як імя Волги-Ра) на північ від Каспійського моря, де вони, безперечно, здавна зтикались з іранськими ордами, як то показують численні культурні слова в финських діалектах. Ближше означити прасловянську територію пробувати не будемо. Уставитись вона могла задовго перед нашою ерою, значно розширатись почала з великою словянською міграцією, бодай перед тим ми нічого певного не знаємо²).

В лінвістиці згоджують ся на тім, що язикова, а з нею і етнографічна диференціяція серед Словянства зачалась ще на

¹) На жаль навіть хорографічний матеріял докладно не вистудійований, все ще обмежують ся головнo натяками; ані несловянські елементи, ані район їх розпросторення не уставлені; до старших праць — Надеждіна — Опыт исторической географии русскаго міра (в старій Библиотечі для чтенія, т. 22), Барсова Географія Начальной лѣтописи с. 74 і далі, *passim*, прилучилось недавніми часами кілька нових — Голубовский Історія Смоленской землі с. 31 і далі, Филевич Історія древней Руси I с. 123 і далі, Кочубинський — Территорія древней Литвы — Журналъ Мин. Нар. Просвѣщ. 1897, I, але без особливих результатів що до сього питання (див. про них в Записках т. XVIII і XXI).

²) Таке означення прасловянської території досить прийнято в науці, відміни головнo такі: деякі протягають словянські границі на заході, на вододіл Висли й Одера, але тому противлять ся означіння Птолемея,

правітчині, задовго до великої словянської міграції. Хоч проби — найти вказівки про час, коли ся диференціяція між головними галузями словянства — західньою і північно-східно-полудневою — показала ся на добре, не довели до результатів¹⁾, але самий факт не підлягає сумніву. Чи будемо триматись т. зв. генеалогічної теорії, що приймає утворення з прасловянської маси двох осібних галузей, а з них — поодиноких племен, чи т. зв. теорії переходів чи хвиль, що вказує на зближення й стичности між мовами обох груп, се не робить ріжниць; в обох разях певним буде, що ще перед міграцією приготувались ті етнографічні і лінівістичні відміни серед словянства, що з цілою виразністю показали ся після розселення, завдяки територіяльному віддаленню^{2) 3)}. Але при тім виникає цікавий факт: сучасне географічне розміщення словянства вповні відповідає його диалектичному поділу, а поодинокі словянські народи вже дуже скоро по міграції виступають як сформовані етнографічні й мовні цілості⁴⁾. Се вказує, що велика словянська міграція йшла без великої замішанини, без великих перескоків, заховуючи до певної міри свої давніші відносини сусідства. З сьогож знов виникає, що напрями колонізації до певної міри відповідали початковому розміщенню словянських народів на правітчині, а їх теперішнє розміщення — угрупованню на правітчині. Сю гадку з усією

внші на схід — в район верхньої Волги й Дону, але тут треба бути повздержливим з огляду на несловянські елементи в хорографії — див. напр. Müllenhof *Deutsche Alterthumskunde* II с. 89, Krek *Einleitung in die slavische Literaturgeschichte* с. 256, Roesler *Zeitpunkt der slavischen Ansiedlung an der unteren Donau* (Sitzungsberichte der Wiener Akademie т. 73 с. 79), Hunfalvy *Ethnographie von Ungarn* с. 91, Schiemann *Russland, Livland und Polen bis ins 17 Jahrh.*, I с. 12, Lavisse et Rambaud *Histoire générale* I с. 689, Niederle *O původu Slovanů*, с. 122—3.

¹⁾ Про них див. у Niederle *O původu Slovanů*, с. 122—3.

²⁾ На значення територіяльного віддалення для відріжнення тинів недавно в славистиці справедливо звернув увагу Нідерле *op. c.*

³⁾ Справедлива взагалі увага Бруґмана (*Grundriss der vergl. Grammatik der indogerm. Sprachen* I с. 2): не можна собі й уявити мови якоїсь більшої народньої маси, що має за собою довший процес розвитку, аби вона була без диалектичних відмін, як і гадка, з цілою виразністю висловлена Дельбріком, що теорія одностайного праязика (арійського, але можна однаково сказати і про прасловянський) — се фікція, бо нім він сформується остаточно, має вже в собі зародки розкладу.

⁴⁾ Пор. Krek², 2, 328.

рішучістю висловив один з авторитетніших заступників лінгвістики: „Порівнявши сі кольонізаційні відносини Словян в передісторичні часи (по теорії переходів) з історичними, помічавмо, що неважаючи на значні переміни занятої Словянами території в історичні часи, — обопільні відносини (сусідства) і тепер такіж, які мусимо приймати для передісторичних часів“¹⁾. І сей вивід, зроблений на основі лінгвістичних фактів, має своє потвердження в історії словянської кольонізації: Словяне переважно займали землі покинені їх людністю, спустілі, без боротьби, переважно тихомирно (про се свідчить та сама невідомість і мовчанне джерел, про те, як відбула ся їх міграція). Такі порожні, спустілі простори протягом III—V в. відкривали ся на словянським пограничу на великій просторони. Тож кольонізаційне розпросторенне Словян, зовсім природно, могло йти правильно, без великих перескоків, без мішанини — инакше з мішанини б вийшла більш однородна етнографічна й лінгвістична маса, і диференціяція мусіла б наново початись аж після міграції.

Сей факт дуже важний; він дає нам спроможність з пізнішого розміщення робити, бодай в приближенню, виводи про розміщення початкове і про порядок і напрями словянської міграції. З нього й ми мусимо виходити в дальших виводах про Антів.

II.

Велика словянська міграція (в справу про сліди словянської міграції перед нею не вхожу тут) мусіла розпочатись, від коли в сусідстві з Словянами з'явились пусті, опорожені простори; *horror vacui* є так само робить в історії кольонізації, як і в природі. Почавши від III в. пустіє західне пограниче, землі по Одери й Лабі, з переходом германських племен на полудень; на полудні гунська орда нищить в другій половині IV в. останки іранської людности, виганяє Готів і нарешті тягне за собою ріжні орди далі на захід на середній Дунай. Разом з сим мусіла початись і словянська міграція, але ми за неї не чуємо, між иньшим і через те, як сказано вище, що то була спокійна

¹⁾ J. Schmidt, Zur Geschichte des indogerm. Vocalismus II c. 198.

кольонізація порожніх просторів, і стрічаємось з нею, як з довершеним фактом, в VI і навіть в VII віці.

В 1-ий пол. VI в. словянська кольонізація опанувала вже басейн Дона і присунулась до Азовського моря. Прокопій (VI в.), описуючи народи над Меотидою, говорить, що за гунськими народами, котрі сиділи по обох боках Меотиди, „далі на північ сидять нечисленні народи Антів“ (De bello Gotthico IV 4.). Але тодіж Словяне займали вже чорноморські степові простори й на заході. Йордан (V в.) в своїм географічно-етнографічному огляді сучасної східньої Європи, границями словянської кольонізації кладе Дунай від устя Драви до моря: „численний Венетський нарід сидить на північних згірх Карпатів, від верхів Висли, на незмірних просторах, поділяючись на Словен і Антів; Словени сидять (по Дунаю) від Новетунського міста і Мурсийського озера (на устю Драви до Дунаю)¹⁾ до Дністра і на північ до Висли, Анти ж понад лукою²⁾ Чорного моря від Дністра до Дніпра (Getica гл. V). Сі слова Йордана потверджує й Прокопій: він згадує, що „Словенн й Анти сидять за Дунаєм, недалеко від берега“ (De b. G. I, 27). Розумієть ся, кольонізація, хоч би й як ріденька, таких великих країв, не могла бути результатом кількох років, очевидно — початки її треба відсунути ще на першу половину V в. Час, коли Гунн, знищивши Аланів і Готів, потягли степову людність за собою на середній Дунай, був як найвигіднішим для сієї кольонізації.

В першій половині VI в. Словяне вже опанували порожні простори на полудні, а присунувшись над Дунай, не могли зістатись пасивними сьвідками боротьби Візантії з ріжними ордами, що виступають в Чорноморських степах по смерті Атилі і нападають на Візантійські землі почавши з кінця V в.; разом

¹⁾ Що locus Mursianus — се болота на устю Драви до Дунаю, коло давньої Мурсії (тепер Esseg), се певно і тепер, можна сказати загально прийнято — див. Rösler Zeitpunkt с. 87, Müllenhof D. Alt. II с. 94 й примітку в Моммєновім виданню Йордана с. 162, Первольфа Варяги — Русь и Балтійські Словяне Журналъ Мин. Нар. Провс. 1877, VII, Ламбіна Славяне на сьверномъ Черноморьѣ ib. XII с. 142 і ин. Трохи труднійша справа з civitas Novietunensis (так в виданню Моммєна, за більшістю кодексів): найпростійше й найправдоподібнійше, що тут маємо Noviodunum в Нижній Мезії, тепер Ісакча, але трохи дивним стає тоді означенне словянських границь у Йордана — див. у Моммєна с. 163, Müllenhof II с. 94. Старі об'яснення виходили з хибного варіянта: Noui і не мають значіння.

з ними вони руйнують задунайські землі, а за тим слідом іде й словянська колонізація за Дунаєм. Та і тут відомостей про неї майже не маємо: першу виразну звістку про Словян, що „спокійно, без страху і клопоту сидять в римських провінціях“¹⁾ стрічаємо аж у Йоанна з Ефесу (585), а в VII в. ми бачимо вже довершений факт — Словяне цілковито затопили вже Мизию²⁾.

Серед цієї полудневої колонізації, як бачили ми з вищеподаного, сучасні письменники розрізняють Словенів (*Σκλαβηνοί*, *Slaveni*) і Антів. Найбільш ясний-сеї поділ у Йордана: до всіх Словян взагалі він прикладає як загальне імя стару німецьку назву Венетів; *Slaveni* — то західня частина їх, на захід від Дністра, Анти — східня, за Дністром; при тім він поясняє, що се назва цілих груп, що складались з поодиноких племен: *quorum (Venetharum) nomina licet nunc per varias familias et loca mutantur, principaliter tamen Slaveni et Antes nominantur* (с. 5). Византийські письменники не уживають німецької назви: „Венети“, вони знають лише Словян і Антів, не вказують їх границь між собою, але подані ними відомости згоджують ся з Йордановими — Словене сидять безпосередно над Дунаєм, на се вказує оповідання Прокопия про їх засідки й напади над Дунаєм в середині VI в.³⁾, бачимо їх тут потім при кінці VI і на початку VII в. в оповіданнях Теофілакта⁴⁾, Анти ж сидять у нього дальше від Дунаю⁵⁾; що вони сиділи далі на схід, на Подоню — бачили ми з Прокопия. Коли зважимо се, а пригадаємо, що Йордан жив сам в Мизії і був свідком тих неустанних нападів Словян і Антів на византийські землі, про котрі не раз згадує (*Rom. c. 388, Get. c. XXIII*), то мо-

¹⁾ Die Kirchen-Geschichte des Iohannes von Ephesus, übers. von Schönfelder VI c. 25 p. 255, пор. Крек² с. 303.

²⁾ Nicephori ed. de Boor p. 34, Theophanis ed. de Boor c. 359.

³⁾ De aedificiis IV, 7.

⁴⁾ VI. 6, VII. 15, VIII. 6.

⁵⁾ VIII. 5. Сих Антів Цайс (*Die Deutschen* с. 606) уважав осадниками на византийських ґрунтах, в Мизії, але крім того, що ми нічого не знаємо про масову міграцію Антів сюди, і вона сама по собі не дуже ймовірна, ціла історія цього походу, протест аварського війська — очевидно, проти експедиції в чорноморські степи, рішучо промовляє проти такої гадки — див. Rösler *Zeitpunkt* с. 113.

жемо цілком покластись на зроблене ним означення території Словен і Антів і їх обопільної границі.

Імя Словен — *Σκλαβενοί*, *Sklaveni* ясне; се питоменне, загальне імя Словян, що тут спеціально прикладаєть ся до їх полуднево-західніх осад для відріжнення від східно-полудневих. Але Анти? Проби об'яснити се імя з слов'янської мови або найти її сліди в пізнійших численних слов'янських іменах племен, не удались¹⁾. Воно, як і Венеди, очевидно — чужого початку, дано Слов'янам якимсь сусідом. Здогад, що се иньша форма тієїж назви — Венедів²⁾, дуже привабний і найлекше пояснив би справу, але проти нього роблять закиди з лінгвістичного погляду.

Вперше се імя Антів виступає в оповіданню Йордана про війну з Антами остготського короля Вінітара при кінці IV в. (с. 48). Як легендарною і цілком нереальною виглядає історія війни з Венедями Германариха, так натомість варта віри ся згадка. Може бути за те непевність, чи не переніс історик сучасного імени Антів на ті часи. Се цілком можливо; одначе, коли зважимо, що Йордан знав загальне імя для всіх Словян — Венеди, знав про часткове значіння антського імени і на иньших місцях виразно каже за поділ на Словен і Антів як сучасний (пунс — с. 23, пор. с. 5), то дуже можливо також і те, що імя Антів переказано було тут іотською традицією, або бодай уважалось іменем старшим ніж тодішне столітє. Поза сим оповіданням Йордана се імя приходить до загального уживання у византийських письменників VI в. (з ними можна рахувати й Йордана, що сам жив в східній імперії): сі письменники майже всі розрізняють Словян і Антів: Прокопій, Агатий, ціс. Маврикий, Менандр, Теофілакт⁴⁾. Останній раз імя Антів приходить в оповіданням Теофілакта (письменника, що жив в першій пол. VII в.) в опові-

¹⁾ Гільфердінг (Вѣстникъ Европы 1868, IX), Первольф (Журналъ Мин. Нар. Просв. 1877, VII с. 71, Archiv für Slavische Phil. IV р. 65), Гловайський — Разысканія² с. 171 і ин. виводили в Антів Вятчів. Проти сього в язикового погляду Крек³ с. 254. Ще довірливша гадка Ламбина, що Анти = Unlizi = Ульці. Шафарик був тієї гадки, що імя Антів або вийшло від Німців, або старославянське (II. 25, 7).

²⁾ Первольф і Ягіч в Archiv IV с. 65, 76.

³⁾ Крек³ с. 254—6.

⁴⁾ Агатий згадує лише про Анта Дабрагеаза, Маврикий писав трактат: πῶς δεῖ Σκλάβους καὶ Ἄντας καὶ τοῖς τοιοῦτοις ἀρμόζεσθαι (XI, 5) — вид. 1664 р., Шафарик (додаток), Крек³ с. 295. Звістки иньших письменників подав я вище і низше.

данню про війну 602 р.¹⁾ По сїм се імя зникає. Чи не було воно перейняте византийцями від східних турецьких-фінських орд, що були сусїдами власне полуднево-східних Словян і з кінцем V в. приходять в близький контакт з Византиєю?

Яке значінне мав сей подїл на Словен і Антів? Уважати його чисто географічним — трудно. Занадто широко і консеквентно переходить се відріженне у письменників VI в.: імя Антів згідно і консеквентно прикладаєть ся ріжними письменниками до цілої кольонїзації від Дністра до Меотиди, не лише до пограничної території Антів і Словян; імя Анта прикладаєть ся як прїзвище до поодиноких осіб з сїєї групи (Δαβραγέζας "Αντης ἀντρ ταξίαρχος — Agath. III, 21); Анти і Словяне то виступають разом, то воюють між собою — в середині VI в., і ведуть пізнійше цілком противну політику що до Аварів і Византиї. Всі сї факти, що вказують на осібність сих двох груп, тяжко було б звести до тієї ріжницї, що Словени сидять по сей бік Дністра, а Анти по той. Мусїла бути більша.

Не що давно петербурський академик Кунїк висловив гадку, що Анти — се імя якоїсь чужої („черкеської“) династії, що опанувала сю словянську групу, отже — се політичний, а не етнографічний термін²⁾. Хоч ся гадка була висловлена без усяких доводів, цілком голословно, але — може завдяки її аподектичному тону, була підхоплена чужесторонніми письменниками про Русь і словянство³⁾, тож я мусїв згадати про неї. Розумієть ся, вона не має ніякої підстави: ні про яку таку династію ми нічого не знаємо, якоїсь цільнійшої політичної організації, яку мусїло б принести таке завойованне, у „Антів“ не бачимо: сучасник

¹⁾ Крім того маємо ще неясну, загадкову згадку в *Origo gentis Longobardorum* (уложеної після середини VII в.), де в оповіданню про міграцію Ляонгобардів вони перше ніж перейти в край Ругів (за Карпати) переходять краї *Anthaib* (вар.: *Anthaip*, *Anthabus*, *Anthab*) et *Bainaib* (вар.: *Banaub*, *Bantaib* — у Павла) seu et *Burgundaib*; значінне сих слів було вже не ясне Павлу Дякону і він поясняє: *Quae nos arbitrari possumus esse vocabula pagorum seu quorumcunque locorum* — *Monumenta Germaniae hist. — Scriptores rerum Longobardicarum*. Побити які небудь виводи з сих неясних, незнати звідки ухоплених імен, розумієть ся, неможливо.

²⁾ *Извѣстія Ал-Бекри*, 1878 с. 147.

³⁾ Її я сгрів, з відкликом до сїєї статї Кунїка, у Шімана *op. c. t.* I с. 18—9 і у Денї (*Lavisse et Rambaud Histoire générale I. 691*), що перейняв її очевидно у Шімана.

Прокопій виразно каже, що як Слов'янами так і Антами не править оден чоловік, але здавна вони живуть „демократично“ (с. 334), і дійсно оповідає про ухвалу, повзату на антських вічу (De b. G. III, 14).

Одиноке можливе об'яснення — се, що поділ VI в. на Слов'ян і Антів відповідає двом особним діалектично-етнографічним слов'янським галузям. Се зрозуміли дослідники давно, але, на мій погляд, не відгадали тих галузей. Каспар Цайс перший висловив гадку, що поділ на Словен і Антів відповідає поділу слов'янства по мові на два великі відділи — західний (чи як він зве — північно-західний) і північно-східно-полудневий (Russen und Südvölker), і як на паралель вказав на поділ Повісти временних літ Слов'янства на Слов'ян і Ляхів: „Словене і Ляхове стоять тут на против себе зовсім як в давнину Sclaveni і Antae, лише там Sclaveni (= Словене) стоять на заході“¹⁾. Сю гадку прийняв був Реслер²⁾ і такий авторитетний дослідник слов'янської старовини як Крек³⁾. Але відповідно сій гадці Анти мали б означати Русь + полудневих Слов'ян, Словени — західних, бо се дві основні діалектично-етнографічні галузи Слов'янства. Одинока обставина, що могла б промовляти за таким розумінням⁴⁾, се — що Прокопій говорячи про мандрівку Герулів до Данії (De b. G. II, 15) називає племена на північ від середнього Дуная Словенами (Σκλαβηνοί), але се показує тільки, що Прокопій слово Σκλαβηνοί уважає загальним іменем всіх Слов'ян окрім Антів (з рештою він міг уважати сих північних Слов'ян одноплеменими з тими, що займали панонське побережжя Дунаю, бо, розумієть ся, не міг знати їх ближше).

Та глянувши на розміщення Слов'ян і Антів на полудні, переконаємо ся, що назва Антів не може відповідати північно-східно-полудневій галузи Слов'янства, не може обіймати Слов'ян східних і полудневих разом, що Слов'яни Мизійські (пізнійші Болгари) й Панонські обіймають ся назвою Словенів (Sclaveni), бо то вони сіділи в першій половині VI в. по Дунаю від Драви до моря і Дніпра. В краю між Дунаєм і Дністром в середині VI в. не міг сідіти хто инший, як ті слов'янські кадри, що протягом VI

1) Die Deutschen с. 602—4.

2) Zeitpunkt с. 90.

3) Einleitung² с. 205—6, 330 прим.

4) На неї вказав Шафарик II. 25, 7.

і VII в. перейшли в Мизию, полишивши своїм східнім і північним сусідам землі за Дніпром. Натомість „Анти“ можуть відповідати північно-східній групі¹⁾, але й то з певним обмеженням: ми не знаємо, як далеко сягало імя Антів на північ²⁾; воно могло обіймати всі східно-словянські племена, але ми сього не знаємо і таких фактів не маємо, стрічаємо се імя лише в подіях і комбінаціях, що дотикають ся тільки полудневої кольонізаційних племен; імя Антів могло обіймати цілий східній відділ, але в тім матеріалі, що ми маємо, воно належить тільки до полудневої частини сього відділу, до східно-полудневих словянських племен, і з сим значінням не проблематичним, а звязаним з реальними фактами, з усім кругом фактів, який іно маємо, мусимо числитись. Анти — не північно-східно-полуднева галузь словянства, а полуднева частина її північно-східного відділу, ті племена, що утворили етнографічну цілість, яку тепер зовемо українсько-руською³⁾.

Все промовляє за сим ототожненням Антів з предками нашого народу і надає йому правдоподібність, що рівняєть ся з певністю. Ми бачимо, що сі Анти виступають на території, де пізнійше бачимо Русинів і де й тоді — в VI в. не міг сидіти ніякий иньший словянський нарід, розумію краї між Дніпром і Доном. Їх границею з „Словенами“ тоді був Дністер, але з рухом „Словен“ на захід і полудень вона натурально мусіла посунутись, як і дійсно потім — в X в. — бачимо границею Русів з Мизійськими Словянами Дунай. Бачимо, що сі Анти були східними сусідами Словян, відріжняючись від них як особна група — найправдоподібнійше — етнографічно, се бачимо й у їх наступників — Русів та Болгарів. На останку — антська кольонізація цілком відповідає тому, що ми на основі вище сказаного про напрями словянської кольонізації могли б викомбінувати про правітчину нашого народу й напрям його кольонізації. Се все, кажу, робить — можна сказати — певним, що

¹⁾ Се мов би мовчки признає і Крек² с. 330, промовчючи полудневих Словян та говорячи лише про „руських“ і західних.

²⁾ Се підніє вже Шафарик і. с. — „і не знати як далеко на північ“.

³⁾ Як вищеподане розуміння назви Антів у Цайса і ин. за широке, так знов рішучо за узьке розуміння знаходимо у декотрих, що в Антах бачать Улітів і Тиверців: не маємо вказівок, що сі народи займали цілу антську просторонь та й чому як раз сі два народи руські злучались в одній загальній назві?

в сих, звістних нам з джерелових фактів, Антах маємо предків України-Руси, ближше — предків Сіверян, Уличів, Тиверців і інших ще може, незвісних нам на імя полудневих племен, що жили разом з ними на нашій території і ввійшли в склад нашого народа¹⁾.

III.

Таке ближше означенне назви Антів не лише дає конкретне значінне сьому загально-словянському, як здавалось, терміну, що висів у повітря, але вводить в нашу історію кілька фактів, зв'язаних з їх іменем, що були досі, щоб так сказати, без хозяїна.

Йдучи хронологічно, треба почати з тієї війни з Антами Вінїтара. Падає вона на останню чверть IV в., дець в кінці 70-х чи 80-х рр., ближше дати означити не можна. Як я вже сказав, де-що промовляє за тим, що б не збувати в сїм епізоді імени Антів гадкою про анахронїзм; додам, що й конфлікт сей міг бути ще не дуже далеко від Дніпра, бо Остїоти під натиском Гуннів поволі лише посувались на захід, аж опинились на середнім Дунаю, отже й географічно взявши, ніщо не противить ся гадці, що тут справді брали участь Анти. Та признаючи саму війну реальним фактом, трудно прийняти те об'ясненне, яке дає її Йордан. Він оповідає, що Вінїтар, „не хочачи підлягати гунській зверхности, став відтягатись помалу й хочачи показати свою відвагу, рушив з твоїм військом на краї Антів; коли він напав на них, в першій битві його побито, але далі він воював сьміло і їх короля Боза (Bosz nomine) з синами й 70 старшинами казав розіпати для страшного прикладу“ (с. 48). В тодішніх обставинах, по упадку держави Германариха, коли самі Іоти під натиском Гуннів мусїли посуватись на захід, не до далеких завоювань їм було, і в сій війні я бачив би симптом словянської, може антської спеціально — значить нашої кольонізації на

¹⁾ Теорія великороснзма Полян, до котрих, бачу, прилучають тепер і Сіверян, користаючи з цілковитого браку місцевих пам'яток, не стійна сама по собі, не має тут значіння, і ми в неї не потребуємо на сїм місці входити; останніми днями дав перегляд сїєї справи д. Ягіч в статі *Einige Streitfragen, Archiv für slavische Phil.*, XX, с. 27 і далі відбитки.

²⁾ В нїм бачили Буса Слова о п. Ігоревїм — гадка дуже приваблива, але не конче певна.

полудень, що зіткнулась з Готами. Гуни взяли Антів в оборону проти Готів і при помочи вірної їм частини Готів знищили Вінїтара.

В першій половині VI в. Анти беруть участь в походах придунайських Словян на Візантію. Про се маємо кілька дуже сильних заміток у сучасників: *Hi sunt casus Romanae rei publicae preter instantia cottidiana Bulgarum, Antium et Sclavinorum*, каже Йордан на закінченню Римської історії, а згадуючи про легендарну державу Германариха і послухність йому Словян, пригадує, що тепер *Venethi, Anates, Sclaveni nunc ita facientibus peccatis nostris ubique deseuiunt* (с. 23). Ще сильніше каже Прокопій (*Hist. arcana* 18): *Ἰλλυρίους δὲ Θράκην ἔλην, εἴη δ' ἂν ἐκ κέλπου τοῦ Ἰονίου μέχρι ἐς τὰ Βυζαντιῶν προάστεια, ἐν τοῖς Ἑλλάδας τε καὶ Χερρονησιῶν ἡ χώρα ἐστίν, Οὔνοί τε καὶ Σκλαβηνοὶ καὶ Ἄνται σχεδὸν πᾶνὰ πᾶν καταθέοντες ἔτος ἕξ οὗ Ἰουστινιανὸς παρέλαβε τὴν Ρωμαίων ἀρχήν, ἀνηκεῖσθα ἔργα εἰργάσαντό τοὺς τούτῃ ἀνθρώπους*; на иньшому місці він згадує, що на початку пановання Юстиніяна „Гунни (Болгари), Анти і Словени переходили за Дунай та незвичайно непокоїли Римлян“ (*De b. Got.* III, 14). З сього виходить, що Анти були звичайними учасниками тих повсечасних нападів Болгарів і Словян; сї походи Словян то самих, а ще частійше мабуть — разом з Болгарами, що виступають як головні учасники тих походів, почались мабуть ще з кінцем V в. і особливо стали частими в другій чверти VI в., за часи Юстиніяна; 530 р. цісар поручив був оборону Дунаю магістру Хилвудію, і він потрапив протягом трох років повздержувати задунайських варварів — Болгар, Антів і Словян від нападів, робив навіть походи за Дунай поки не наложив головою підчас такого походу в краї Словян, і напади пішли знову (*De l. G.* 14—18). Вони страшно шкодили сусіднім византийським провінціям, але зрідка наберали ширшого значіння, і тим поясняєть ся, що Юстиніян не звертав особливої уваги на них і віддавав ся тим часом плянам далеких експедицій. В коротких звітках сучасників не вичислюють ся докладно учасники сих походів, найчастійше говорить ся лише про Болгарів, рідше про Словен, про участь Антів знаємо тільки з загальних уваг. Лише один раз, до речі, говорячи про Антів, згадує Прокопій про їх похід на Тракію (*De b. G.* III, 16), але й то так, що з того зовсім не можна вивести, чи то був спеціально-антський похід чи ні. Взагалі, походи самих Антів, на власну руку на Візантію не дуже ймовірні; правдоподібно, вони бували звичайно тільки учасниками: особливо Болгари, ходячи з прина-

зовських степів на Византию, могли приберати собі по дорозі ватаги Антів волею чи неволею¹).

В другій половині Анти поріжнилися з „Словенами“; про се оповідає Прокопій (De b. G. III, 14), не пояснюючи причин: „Пізнійше по смерті Хилвудия, що сталась 534 р., Анти і Словени поріжнилися, прийшло до війни, й Антів перемогли вороги“; трохи згодом він згадує, що сї народи „вели між собою пертракції і мали безпечно обопільні зносини“²), се натякає, що війна тривала не довго, але після неї не було ближших відносин (бодай тоді) між обома сусідами. Дуже можливо, що се була колонізаційна боротьба, натиск Антів на Словен; хоч могли бути й якісь спеціальні причини. Ся війна мусить припадати десь на кінець 30 або початок 40-х рр.—

Византия, правдоподібно, хотіла використати се поріжнення своїх ворогів (хто зна — чи й не доложила до неї рук), вона звернулася до Антів, щоб перетягнути їх до себе: Юстиніян закликав їх, аби оселилися в околицях Турррия, спустілої римської кріпости, збудованої по словам Прокопія Траяном, на лівім боці Дунаю (очевидно в Дакиї), обіцяючи їм богату платню і всякі вигоди (σφοδα ξυνοικεῖν μὲν δυναμι τῆ πάσῃ, χρήματα δὲ με γάλα σφοδα προσεσθαι — De b. G., ib.), аби вони боронили Византию від Болгарів (і розумієть ся — заразом і від Словян). Тоді, здаєть ся, до порозуміння не прийшло: істория ся стоїть в звязку з появою між Антами псевдо-Хилвудия. Епізод сей докладно оповів Прокопій (і він дав йому повод до клясичної характеристики побуту Словян і Антів і деяких дуже інтересних подробиць). Між невольниками, взятими Словянами в війні з Антами, був молодий Ант на імя Хилвудий. Один грецький невольник з Тракиї, що перебував між Антами, звернув увагу свого хазяїна, що у Словен в неволі перебуває Хилвудий, той самий звістний римський магістр, що так дав ся їм в знаки, але Словене того не знають. Сього юнака викупили, і хоч він запевняв, що він зроду Ант, йому не повірили, і на загальнім антськїм вічу (ἠγγείροντο μὲν ἐπὶ τούτῳ Ἄνται σκεδον ἄπαντες)

¹) Катальоґ болгарських і словянських нападів на Византию до приходу Аварів див. у Міленгофа II с. 379 і далі; тут висловлена дуже правдоподібно умотивована гадка, що Гети Марцелїна — се Болгари і Словяни (с. 383).

²) Επεκηρυκτέοντο γὰρ ἤδη καὶ ἀλλήλοισι ἀνεμύρνοντο ἄδωως οἱ βάρβαροι σῶται — (p 333 ed. Bonn.).

примусили його, аби удавав з себе магістра Хилвудия. Коли Юстиніян зробив згадану вище свою пропозицію, Анти згоджувались тільки в тім, аби той ніби Хилвудий дістав назад свій уряд і жив на тих пропонованих ґрунтах з ними разом. Але, коли Хилвудий їхав в сій справі до Константинополя, перестрів його на дорозі звістний Нарвес і довівши обманство, арештовав та й повіз в кайданах до Константинополя.

Хоч отже сї переговори мабуть не дійшли тоді кінця, одначе хто зна, чи не від сього часу — боротьби з Антами і зносин з Візантією (антські ватаги на византийській службі бачимо в Італії і перед сією справою ніби Хилвудием і по ній, разом з ватагами Болгар і Словян, De b. G. I, 26—7, III, 22 — отже се не мало особливого політичного значіння, доводить лише брак якоїсь державної організації у всіх сих племен) — чи не від сього часу, кажу, датують ся переміна в політиці Антів, бо пізнійше — правда, се вже належить аж до часів Маврикия (602) — ми стрічаємось з Антами, як з союзниками Візантії.

Під час переходу Аварів з прикаспійських країв на захід, дали ся вони в знаки Антам. Про се оповідає фрагмент Менандра (без початку)¹; з нього довідуємось, що Антам не пощастило в сій боротьбі, і Авари почали пустошити їх землю своїми нападами і грабувати; Менандр оповідає, що для викупу взятих в неволю Анти вислали одного з видатнійших між собою Мезамира (Μεζάμηρον τὸν Ἰδαριζίου, Κελαχαστοῦ ἀδελφόν), але коли той під час свого посольства став говорити з Аварами згорда ἀπέρριψε ρήματα ὑπερήφανα τε καὶ φρασύτερα πως), використав се один Болгарин (Κοτρίγυρος) близький до аварського кагана і неприхильний до Антів (ὁ κατὰ Ἀντῶν τὰ ἐχθίστα βουλευσάμενος — з сих слів можна б вивести, що сей Котригур і під'юдив кагана на Антів, може через якесь поріжненне Болгар і Антів — толкованне, що дало б можливість до деяких інтересних виводів, як би воно було єдине можливе). Він порадив кагану вбити Мезамира, як чоловіка особливо впливового між Антами і здібного до організації боротьби, і Авари вбили Мезамира, а після сього пустошили ще гірше землю Антів, забераючи в неволю й грабуючи її.

Сей епізод хронологічно належить до кінця 50-х рр. Напад Аварів на Антів об'ясняють тим, що то Візантія їх напустила²) (уложивши з ними угоду, Юстиніян поручив їм κατὰ τῶν

¹) Hist. gr. minores II с. 5—6 (ed. Bonn. p. 284—5).

²) Див. надр. Müllenhof II с. 394.

ἀντιπάλων ἐπλήξεσται — Мен. р. 5), але ми не маємо слідів, щоб Анти тоді докучали Византії, і дуже можливо, що Аварі без спеціальних византійських поручень по дорозі „примучили“ Антів. Се пригадує історію Повісти временних літ: там оповідаєть ся, що „Обри (Аварі) воеваша на Словѣны и примучиша Дулѣбы, суцая Словѣны, и насилье творяху женамъ дулѣбьскимъ: аже поѣхати баше Обрину, не дадѣше въпрячи коня, ни волю, но веляше въпрячи 3, или 4, 5 женъ въ телѣгу и повести Обрина“ (Іпат. е. 7). В сім переказі мусить критись реальна згадка про насильство Дулібам від Аварів¹); хоч літописець зачисляє се де часів імп. Іраклія (610—640), та датованне се зроблено на основі византійського оповідання з 610 р.²) і припадково надано сьому — очевидно народньому переказу про утиск Дулібів; дуже можливо, що тут маємо пам'ять про сю аварську біду VI в., переказану Менандром. Можливі такі примуцування й пізнішими часами, коли Аварі жили на середнім Дунаю, але, як бачимо з епізода 602 р., тоді Слов'яне наддунайські були в відносинах союзу й певної залежності від Аварів, Анти ж цілком незалежні, і військо аварське дуже не радо прийняло плян іти на Антів, по просту збунтовалось, так що пізніші походи Аварів на Антів можна припускати, але дуже на їх істнуванне покладатись не можна.

З другої половини VI в., після сієї аварської біди, ми вже не маємо звісток про Антів. Вони виступають доперва в війні 602 р.: під час війни з Византією, коли Греки звернули свої сили проти союзних з Аварами наддунайських Слов'ян, аварський каган для диверсії вислав був військо, „аби знищити антський нарід, що був союзником Ромеїв“, але аварське військо від такої перспективи стало тікати до Греків, і каган мусів відложити свій плян. Епізод сей цікавий, бо показує, що Анти, як я вже сказав, тоді були цілком незалежні від Аварів і як союзники Византії, мусіли воювати з Слов'янами, отже тримались від них з осібно і ворожо.

¹) Згадаю, що був висловлений здогад, мов би тут книжник переніс на руських Дулібів утиски, чинені Аварами чеським Дулібам, через непорозуміння, за для тотожності імен; але щоб в XI в. до руського книжника дійшла звістка про аварський утиск спеціально Дулібів, а не Чехів і Морави взагалі, се дуже неправдоподібно.

²) Theophanes ed. de Boor I р. 301—2.

В сім епізоді в останнє виступають Анти. З дальшою міграцією Словян за Дунай зайняли вони землі між Дністром і Дунаєм (не без впливу на се може був і перехід Болгарської орди над Дунай в VII в.), але при тім цікаво, що коли історичні джерела кидають знову сьвітло на краї по лівім боці Дунаю — в X в. — бачимо, що антська держава — київська Русь — перейняла політику Антів VI—VII в. і тримаєть ся з Византиєю проти потомків Словенів — Болгарської держави; так було від Олега і до Ярослава.

СУСПІЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ БІЛОГО (СВІТСЬКОГО) ДУХОВЕНСТВА

на Україні і Росії в XVIII в.

Написав Олександр Лотоцький.

XVIII в. — час розкладу й погибели історичних форм українського життя в Гетьманщині, час нівеляції й підтягання їх під московський лад. В с'їм процесі не лише новоутворені й не скристалізовані ще форми, як козачий устрій, як поземельні відносини, а й такі віками вироблені як форми церковного життя нищились, модифіковались, перетворювались на московський взір. На жаль, сей процес, з результатами котрого мусимо й тепер ще рахуватись, вияснено дуже мало взагалі, й спеціально в церковній сфері. Як не дивно — при надзвичайній ролі церковности в нашій культурнім житті, — по історії церкви в нас зроблено дуже небагато, як, правда, і взагалі по історії культурного життя.

В низше поданій статі автор мав на меті: „оглянути відносини до духовенства російського уряду, всіх станів суспільства та духовної адміністрації“; головно мав на оці він Московщину, лише подекуди подаючи відомости про Україну та порівнюючи тутешню практику. Не претендуючи на цілковиту повність і всесторонність, дав він цікавий образ суспільно-державного становища церкви і духовенства в Московщині XVIII в. — того взірця, відповідно котрому переробляв ся церковний лад на Україні, і сподіємось, що студія автора з сього погляду буде інтересна для наших кругів. Було-б пожаданим, щоб ш. автор тепер ближше перестудював стан українського духовенства і перейшов крок за кроком ті зміни, які воно переживало під впливом російської адміністрації й великоросійської церковної практики; такою студією ш. автор зробив-би дуже цінну вкладку в нашу історичну літературу. *Ред.*

I.

Реформа Петра I рішучо вплинула на становище церкви в Московській державі. Основою Петрових реформ було запроваджене західно-європейської цивілізації, тієї цивілізації, що зрієши на ґрунті протестантства, буйно і плідотно розвинулась в XVI віку. Коли порівняти її до византийської цивілізації, що до того часу панувала в Московщині, визначається вона надзвичайною рухливістю, поступовістю, перевагою завязів свободи над завязою авторитету; релігійно-церковні справи в ній заслонено інтересами науковими, соціальними, економічними та т. ин. З реформою, коли почали широко розвивати ся різні галузи державного життя, релігія була спеціалізована — їй одмежовано одну спеціальну сферу в державнім життю, і сама ідея церкви мусіла підлягати під ідею державну. Відповідно таким новим принципам переведені були практично всі відміни в офіційному стані церкви і духовенства. До Петра I на чолі духовенства стояв патріарх, своїм авторитетом і владою майже рівний з царем; Петро скасовав в Росії патріархат, признаючись отверто, що патріарх може бути небезпечним для царської власти; замість патріарха заведено „св. синод“, інституцію колегіальну, тим більш безпечну для царської власти, що репрезентант уряду царського при Синоді — обер-прокурор — по думці Петра, повинен був бути „оком царевим“ і пильно стежити, аби вярхія знову не набула собі колишньої власти. До Петра I духовенство володіло великими маєтностями; з Петра-ж почалась, а за Катерини II доведена до краю секуляризація церковних земель. До Петра багацько справ судових належало до компетенції духовенства, з часу Петра ті справи одійшли до інших урядів.

Найбільш значно реформа відбила ся на суспільно-державнім становищі духовенства. Петро I, глибоко перенятий ідеєю самодержавія, не міг припустити, щоб поруч з ним був другий репрезентант влади в державі, друга голова; він не хотів, по словам Басєвича, признати головою своєї церкви нікого, окрім себе; він уважав себе „монархомъ самовластивымъ, который никому на свѣтѣ о своихъ дѣлахъ отвѣта дать не долженъ, но силу и власть имѣеть свои господарства и земли, яко христіанскій государь, по своей волѣ и благомѣннійю управлять“¹⁾. Церкву трактував він

¹⁾ Воявскій уставъ, арт. 20.

більш з державного, ніж з релігійного погляду, і пікловав ся про кращий устрій її не стільки яко „христіанській государь и правовѣрія и всякаго въ церкви святѣй благочинія блюститель“, як сказано в реґламентї, скільки просто яко голова держави, „блюститель всякаго благочинія“ та ладу в своїй державі. А що інтереси церкви не завсѣди відповідали інтересам державним, то дуже часто вони й мусіли відступати перед останніми. Після того зрозуміло, як повинен був він поводитись що до колишнього стану духовенства в державі. Його обурювала, — як він то і висловив в реґламентї, — усяка „удивляющая народъ слава“, напр. слава патріарха та єпископів. Через се з його приводу стан єрархичний взяли на глум. При дворі заведено Петром „сумазброднѣйшій, всепутѣйшій и всепьянѣйшій соборъ“, де головою був „князь-папа“ або „всешумнѣйшій и всешутѣйшій патріархъ московскій, кукуйскій и всея Яузы“. Тут був і „конклав“ з 12 „кардіналів“, себто 12 надзвичайних паниць та распутників, із штатом єпископів, архимандритів і т. ин., з такими деталями, яких ніколи не можна ужити в друкованому слові незалежно нї від якого цензурного статуту. Петро був за протодиякона в тому соборі і сам склав статут задля нього. У собора, що мав на меті „славить Бахуса питіємъ непомѣрнымъ“, були свої молитви і співви, свої облачення, навіть свої „всешутѣйшія матери — архіерейши и игуменьи“. У нового соборянина, коли приставав, замість „вѣруеши-ли“, — питали „піеши-ли“, тверезих грішників одлучали від коршом, всіх „инако мудрствующихъ еретиковъ пьяноборцевъ“ анатематетвовали. Одно слово — се була найбожевільнїша пародія церковної єрархії та церковного рїтуалу¹⁾.

Від часів Петра стан духовенства цілком залежав від особистої вдачі та поглядів державних осіб. Але взагалі протягом XVIII в. не можна не бачити надто тенденційного приниження духовенства як через особисте поводжене та відносини государів, так і через законодатні постанови. Ще Петро I хоч і суворо та зневажно поводив ся що до духовенства, але справедливо оцінював его значіне з державного погляду. Він скарав на смерть ростовського єпископа Досїфея, що вигадував шкодливі для реформи видїня, але поважав Теофана Прокоповича, архіерея з раціональними поглядами та щирого сторонника реформи. По смерті Петра духовенство принижено було ще більше і без огляду на його заслуги. Катерина I, коли

²⁾ Історія Петра — Устрялова т. II, стор. 131; Дїянія Петра — Іолікова, IV, 272—299.

треба було дати приказ синодови, посилала в синод якого небудь „установника“ (управителя хору) Протопопова, щоб той словами переказав волю Її. Навіть заслуженого архієпископа новгородського Теодосія (Яновського) судили за те, що він тяжко, тяжко ображений двірським вартовим, сказав йому щось не зовсім приємне. Самого Теофана Прокоповича, що все робив в інтересах правительства, з великою зневагою судили в „канцелярії тайнихъ розыскныхъ дѣлъ“¹⁾. Час Анни Іванівни та Бирона був найтяжчим для духовенства; велика сила духовних осіб постраждали цілком неповинно, як жертви безпідставного підозріння з боку полохливого правительства. При найменшому підозріню їх посилено до страшної „канцелярії розыскныхъ дѣлъ“. „Архиереїв, сьвященників, ченців розстригали, мордовали, карали на смерть, — говорив опісля про сей час Дмитрій Сеченов. Безперестанні почти водою та сухоходом, — куди? чого? ченців, сьвященників, людей благочестивих в далекі сибірські міста, в Охоцькій, Камчатку, в Оренбурґ відвозять“.

Імператриця Єлисавета Петровна була прихильніша до духовенства, але з прихильности її користувались лише вищі єрархи. Коротке царюванє Петра III визначилось що-до духовенства самими лише хлопячими вигадками: він передрочував в церкві сьвященників, висовував язика дияконови, коли той виходив з вівтаря з євангелієм, дав приказ, щоб духовенство голило бороду та ходило у короткій одежі на взір протестантських пасторів²⁾. Катерина II вважала взагалі релігію лише „pour les gens“³⁾; ефемерні результати її зносин з західно-європейськими філософами діткнули ся духовенства лишень шкодливою стороною, збільшивши і без того принижений стан його; так, Катерина II поставила на меті використовувати духовенство в справах політичних, хоча-б сі останні зовсім не відповідали інтересам самого духовенства. Правительство, як казав рязанський губернатор Каменський, поставило собі на меті „показати народу, что прямая власть не духовная, а свѣтская“⁴⁾. Хоча й принцип сей поставлено вперше властиво не Катериною та її правительством, але впродовж усієї першої половини минулого віку

¹⁾ Теофанъ Прокоповичъ и его время, Чистовича; Историко-статистическое описаніе С. Петербургской епархіи, в. I, 156.

²⁾ Memoires de la princesse Dachkoff, I, 41; Исторія Россіи — Соловйова, кн. V, т. XXI—XXV, с. 1304.

³⁾ Исторія Екатерины II — Бильбасова, т. I, 116.

⁴⁾ Русскій Архивъ 1865 р., стор. 746.

його не справляно так свідомо та виразно, як се стало ся за Катерини II. Вона зовсім не в жарті в листах до Вольтера називала себе „головою грецької церкви“¹⁾; вона справді вважала себе головою церкви, а її слуг своїми урядниками, і вона їх або наближала до себе або тяжко карала, відповідно тому, як вони справляли її волю. Голова грецької церкви, як іменовала себе цариця, вимагала повної слухняности від репрезентантів єрархії. Повсякчасне втручування в синодальні справи правительства, що трактовало релігію з політичного погляду, не могло не турбовати самих „резонабельных“ з правительственного погляду членів синоду; тяжко почуваючи у всіх справах режим правительства, вони вивозили з собою в свої єпархії самі неприємні вражіння з своєї присутности в синоді. І справді, обер-прокурорами синоду, що мали припиняти, на думку тогочасних політиків, шкідливе властолюбство духовенства, за першу половину царюваня Катерини II були люде самоновійших поглядів на церкву та релігії — Меліссіно (1763—1768 р.) людина протестантських поглядів, та Чебишов (1768—1774 р.), характеристику котрого можна знайти в записках Фон-Візіна. Сей останній обер-прокурор не вагав ся отверто і прилюдно признавати ся в атеїзмі, говорив „гнилыя слова“ в присутности членів синоду і користаючись з свого становища, не давав друковати росправ релігійного змісту в православному напрямі; він був обер-прокурором цілих шість літ і скинено його з сієї посади лишень за розтрату скарбових грошей.

Найбільш характерно виявило ся безправне становище духовенства в державі підчас Катерининої „комісії для составленія новаго уложенія“. Цілком зрозуміло, що духовенство дуже заінтересоване було результатами сієї комісії, що мала на меті урегулювати права усіх станів російського суспільства²⁾. Але дивно, що з усіх суспільних станів не покликано до комісії депутатів тільки від духовенства та від крепаків. Останніх, що не мали повних горожанських прав, заступали володарі їх — „дворяне“. Духовенство репрезентував єдиний депутат — Димитрій Сеченов, та й то був депутат властиво не від духовенства, а від св. синоду,

¹⁾ Переписка Катерини съ Вольтеромъ стор. 131 та 134.

²⁾ Документальні дати що до сієї „комісії“ надруковані Новіковим, Поленовим, Латкіним, а також „Русскимъ историч. обществомъ“ у 43 т. його „Сборника“. Рукописні „пункти“ від українського духовенства можна знайти в Київських архівах — Лаври Київсько-Софійського собору та духовної консисторії (останні в зшитку синодальних указів за 1767 р.), див. Київську Старину 1896, VI і IX.

факт дуже характерний для тогочасного державного значіння духовенства, що на старих московських земських соборах XVII в. займало звичайно перше місце. Дмитрій, як і всі інші депутати, повинен був мати від своїх виборців „наказ“ для своєї діяльності в комісії. Як мало в правительственных сферах думали про урегульоване права духовенства, видно з того, що обер-прокурор синоду, відомий Мелісіно, в своїх 18 пунктах, що мали стати матеріалом синодального наказу, зовсім не дотикається до державних прав духовенства, але заходився направити членів синоду на найбільш вільні реформи в релігії та в церковному устрою, цілком в напрямі того філософського часу. Так, він пропонував широку релігійну толерантність до чужинців та роскольників, поменшення постів, скорочене богослуження, скасоване мощів та образів — для того повинно, на його думку, скласти окрему комісію „изъ разныхъ неослыбленныхъ предразсудками особъ“, — більшу свободу шлюбу та розводу і т. ин.

Певна річ, що духовенство сподівалося від комісії зовсім не того; через те синод політично відхилив мелісінівські реформи та в наказі своєму депутату поручав обстоювати в комісії за державними правами духовенства; такий самий характер мають пункти київського та чернігівського духовенства. У вересні синод наказав українським єпархіяльним архиреям — київському, чернігівському та переяславському, „чтобы о принадлежащихъ тамошнему малороссійскому духовенству, какъ о владѣніи грунтовъ и мѣстностей, такъ и прочихъ ихъ выгодахъ, сочиня обстоятельные пункты, прислали въ Синодъ“. Українські єпископи зібрали всі відомості через духовенство своїх єпархій; в київській єпархії чорне і сьвіцьке духовенство дали одну спільну відповідь, а в других двох єпархиях — відповідали окремо. „Пункты малороссійскаго духовенства“, що склали ся з сих відповідей, остають ся дуже характерною пам'яткою суспільно-станової самосвідомості духовенства. „Пункты“ сі ясно показують, що українське духовенство, не вважаючи на всі вівеляційні заходи, які мали на меті викоренити у його усякі згадки про колишнє державно-громадське значіння, серед тих неперемних обставин заховувало розуміння своїх стародавніх прав та висловлювало їх просто і сміливо, коли з'явила ся на те змога. Між иньшим духовенство домагало ся, щоб дозволено було вступати в духовний чин людям з иньших суспільних верств, щоб і вихід з духовного стану був вільний, щоб визволено було духовенство від деяких невідповідних для його державних обов'язків, дозволено йому мати крепаків, володіти

землею та гнати горілку і т. и. Але ще важнійше було вияснити державне становище духовенства, до якого суспільного стану воно належати ме. Се останнє питанє обмірковувалось під час комісії уложенія у двох спеціальних комісіях — в комісії про „середній стан“ та в дирекціонній. Перша комісія висловилась за те, щоб духовенство не володіло землями і належало до середнього стану суспільности; характерно, що комісія ся так мало знала дійсний стан духовенства, що за матеріялами для обміркованя сієї справи зверталась до творів „господина Гума“ (Юма) і наберала звідти дат, „приличныхъ къ сей матеріи“. Найбільше ознаємленя з справою виявив кн. Щербатов (відомий історик) — йому комісія і доручила скласти „Записку“ що до прав духовенства. Кн. Щербатов у своїм докладї схилив ся до тієї думки, щоб духовенство причислити до середнього стану людности, щоб з прав духовенства користали лишень ті, що дійсно служать при церквах, а всіх иньших осіб духовного походження „въ число оныхъ не полагають; но дабы оные не находились безъ мѣстъ, то, яко мещане, могутъ вступать въ торги и промыслы или, которые похотятъ, и въ высшую службу“. Комісія прийняла записку Щербатова і навіть дякувала йому за ню. У другій комісії, де засідав репрезентант синоду м. Гавриїл (що заступив місце Дмитрія Свченова після його смерти) питанє се було порішено инакше. М. Гавриїл рішучо змагав ся проти причисленя духовенства до середнього стану і встиг таки дійти того, ще духовенство виділено в окремиий упривілейований державний стан. Усі-ж иньші змаганя духовенства — про свободу переходу і виходу з духовного стану, право володіня кріпаками, право особистого володіння землею -- не були переведені у комісії, та й сама комісія взагалі, як відомо, не мала практичного значіня¹⁾.

II.

Коли взяти до уваги такі неприхильні та зневажливі відносини уряду до церкви взагалі і до вищого духовенства спеціально, то можна заздальгідь сподівати ся, що відносини його до низшого, рядового білого духовенства мусіли бути зовсім прикрими.

Перш за все неприхильний характер урядових відносин відбивав ся на горожанських правах духовенства.

¹⁾ Православный Собесѣдникъ, 1875 р., IV — Приходское духовенство на Руси со времени реформы Петра Великаго, проф. П. Знаменского.

В Московській державі біле духовенство серед иньших станів суспільства було особним упривілейованим станом: члени його не несли державної служби та не справляли державних повинностей, не підлягали звичайній юрисдикції, але належали цілком до свого духовного уряду. Петрові реформи зробили велику перемену в правах духовенства і поставили його в нові державні відносини.

Перш за все за часів реформи знищено значіне старих надань, на підставі яких церковні землі не несли „тягла“. Біле духовенство, що повинно було тепер „получать во владѣнье себѣ для пропитанія своего тяглыя крестьянскія земли“, муіло разом з тим нести повинности з тих земель, а „понеже которые изъ нихъ (духовних) за конечною своею скудостью, опредѣленныхъ какихъ податей заплатитъ и работой отправитъ когда не возмогутъ, тѣ и истязаніемъ жестокииъ бввають озлобляемы, отъ чего нѣкоторые, не возмогши такой тягости понести, и домовъ своихъ лишаются и св. церкви приходятъ до запустѣнія“¹⁾. Поземельний податок накладался навіть на ті ґрунти, на яких стояли церкви та будинки церковного клиру²⁾, і лише з 1765 р., коли зроблено „генеральное всѣхъ Россійской имперіи земель размежеваніе“³⁾, земля церковна стала вільною від поземельного податку.

Право білого духовенства на володіне землею було дуже обмежено. В Московщині, з причини загального убожества духовенства та його кастового відлученя, духовенство досить рідко володіло землею, та коли се й подибалося подекуди, то ґрунти сі були дуже невеличкі, на їх звичайно містилися самі будинки. Але на Україні право духовенства володіти землею було звичайним, і володіне се широко розповсюдненим. Стан духовний тут не був обмежений межами касты; в склад духовенства вступали тут люде ріжних суспільних станів і ріжного чину і за їми признавалися ті самі володарські права, які вони мали до прийнятя духовного стану. Безліч документів з минулого столітя свідчать про те, що українське духовенство фактично задержало за собою право на володіне землею, принаймні впродовж усієї першої половини XVIII в. Наведемо кілька прикладів з початку XVIII в. Св'ященник с. Гудівки Іван Гуд позивається з гудівським паном генеральним хорунжим Іваном Сулимою за млин, на який Гуд мав дідичне право після своїх прабатьків-козаків; Сулима, по наказу гетьмана Скоропад-

¹⁾ Описаніе документовъ и дѣлъ синодальнаго архива, т. I, с. 138—9.

²⁾ Ibid. стор. 57.

³⁾ П. С. З., т. XXI, 15654; XVII, 12711 і 12657.

ського, мусів вернути млин сьвященникові¹⁾. 1704 року сьвященник Степан Андрузький віддав зятеви своїму подвірє з садком у місті Стінному, ліс, байрак з левадою та сіножать²⁾. 1705 р. сьвященник Павло Губарівський продав сьвященникові с. Микитовки, Ахтирського полку, Омелянови Матвієвичу млин на річці Мерлі за 300 золотих³⁾. Сьвященник Ісаія Базаринський 1718 р. продав громадам сіл Домонтовської сотні „остров свой отцевській албо рачей и двдизній, зо всіма належитостями его“⁴⁾. 1725 р. громада с. Черевків продає своїму сьвященникові Михайлови озеро⁵⁾. Сьвященник Петро Кокленський 1741 р. продав свої Памфільські землі полковникові Семенові Сулимі⁶⁾. Громада с. Ковтунів вже в другій половині XVIII в., 1756 р. продає ковтуновському сьвященникові Гарасимові вигін⁷⁾. Українське духовенство, володючи землями, млинами, ловами та иньш. угодами, користає з усіх прав і несе всяку відповідальність звязану з тим володіннем: сьвященник переяславський Прохор 1726 р. отримує від громади с. Пристром дозвіл гатити греблю⁸⁾; 1736 р. переяславський протопоп Андрій Берло із сьвящ. Петром Кокленським приймають на себе відповідальність перед громадою с. Памфил, коли буде залито водою памфільські або сусідні землі⁹⁾ і т. в. По аналогії з московським, російський уряд захожував ся відобрати і від українського духовенства право на землю. Думка про скасування права духовенства володіти маєтностями підносить ся в указі до гетьмана Апостола¹⁰⁾ 1734 р., де наказано, щоб від усіх, хто, володівши ґрунтом козацьким, висьвятить ся в духовний стан, відбрати по висьвяченю ґрунт та віддавати його родині¹¹⁾. Разом з тим затверджено було заборону духовенству купувати взагалі усякі землі. 1735 р. українське духовенство вдало ся до цариці з петицією, аби знесено було сю заборону, бо вона неправна і ламає стародавні права та постанови, але за-

1) Сулимовській архивъ, ч. 30.

2) Истор. стат. описаніе харьковской еп., в. III, стор. 210.

3) Ibid., стор. 217.

4) Сборникъ матеріаловъ для исторіи общины и обществ. земель проф. Лучицького, додаток, ч. 2.

5) Ibid., додаток, ч. 5.

6) Мотыжинській архивъ, ч. 36.

7) Сборникъ матеріаловъ для исторіи общины, додаток ч. 12.

8) Сборникъ матеріаловъ для исторіи общины, додат. ч. 6.

9) Мотыжинській архивъ, ч. 80.

10) П. С. З. VIII, 5324.

11) П. С. З. IX, 6614, 6724.

мість того відібрало у відповідь від уряду сувору вимову. Князь Шаховський, що правив тоді Україною, з наказу цариці секретно підбивав українську старшину, аби та послала петицію, щоб не дозволено було закріпляти земель за духовенством; ту саму думку Шаховський перевів і в комісії уложенія¹⁾. Тоді дозволено було визначати землі церквам, не наділивим досить землею, але з тою лишень умовою, щоб духовенство не мало права сих земель ні продавати, ні дарувати, ні міняти, і щоб вони по вік зіставали ся церковними²⁾.

З тим усім обмеженне права духовенства на володінне землею переводило ся на Україні зироквола. Духовенство володіло землею ще в другій половині XVIII в.; але певна річ, згодом урядові заходи повинні були взяти силу та відобрати від українського духовенства володінне землею, зрівнявши його що до сього з духовенством великоросійським.

Терплючи такі утиски в праві володіти землею, духовенство заразом мусіло тепер нести багато податків і повинностей. 1704 р. уставлено податки з млінів, рибних ловів та пасік³⁾; тодіж накладено податок і на всі приватні бані⁴⁾; сї податки істновали впродовж всієї першої половини XVIII в.⁵⁾. Ледви чи не одночасно з тими податками уставлено платити з четвертої частини усіх господарських доходів⁶⁾. За Петра-ж накладено податок драгунськими кінями⁷⁾, що рішучо зносив упривілейоване становище духовенства та фактично розв'язував питання про обовязки духовенства що-до військової служби. Духовенство не давало спокою урядови своїми скаргами з приводу сього цілком безпідставного податку; сам уряд через деякі практичні перешкоди 1725 р. мусів його залишити⁸⁾, хоч правда, не на довго: 1733 р., за часів Бирона, його заведено знову, через те, що фаворит сей на нещастє дуже кохав ся у конях⁹⁾. Від 1705 р. істновав „церковническій“, або „козловський“

¹⁾ Історія Росії, вн. IV, т. XVI—XX, ст. 1528.

²⁾ П. С. З. IX, 6991 — „Приходское духовенство на Руси“ проф. Знаменського, стор. 463.

³⁾ П. С. З. IV, 1956, 1958, 1959, 1961, 1966, 2007, 2222.

⁴⁾ П. С. З. IV, 1954, 1955, 2011.

⁵⁾ П. С. З. XX, 14275.

⁶⁾ П. С. З. IV, 2150, Описаніє документовъ и дѣлъ Синод. Архива, т. I, ст. 63.

⁷⁾ П. С. З. IV, 2142.

⁸⁾ П. С. З. IV, 3854, VII, 4220, 4528

⁹⁾ П. С. З. IX, 6497, 7048,

податок „за гоударственную службу“ з поповичів, дяків, паламарів, їх дітей та родичів, що признавали ся нездатними до військової служби¹⁾. Сю тяжку повинність (по карбованцю з кожної душі) було знято тільки 1724 р.²⁾. З 1711 низший клир відбував адмиралтейську повинність, але по десяти роках її залишено³⁾. 1720 р. у Білозерському повіті (в Московщині) зроблено „набор“ з дітей духовенства від 15—20 років у петербурські оружейні та вийські заводи⁴⁾. Від 1718 по 1723 р. істнував „канальный“ податок з духовенства — на Ладожський канал⁵⁾.

Питання про свободу духовних осіб від особистого (подушного) податку довго не було розв'язано. 1720 р. заведено подушне і натурально знято було питання про податкові відносини духовенства до держави. Уряд, здавало ся, спершу вагав ся, чи увільнити йому від податків навіть тих священників та дияконів, що дійсно служили, бо ухваливши заводити в ревізійні реєстри низших клириків та дітей духовенства на рівні зо всею оподаткованою людністю, установив священників і дияконів переписати поки що в окремих реєстрах⁶⁾. Законом 1721 р. дано особисту свободу від подушного лишень висвяченому у сан духовенству та й то на якийсь тільки час до нового закону; всіх же низших клириків та духовні родини заведено до оподаткованого стану⁷⁾. Того-ж року з приводу енергічного заступництва синоду, що заходив ся увільнити від подушного не тільки священнослужителів, але й родини їх та низших членів клира, цар видав указ, аби на священників та дияконів податків не роскладати; про долю ж низших клириків та дітей духовенства указ так таки навіть і не згадував⁸⁾. Після нового заступництва синоду вийшов указ 1722 р., де все духовенство, що дійсно було на службі, виключивши низших клириків не духовного походження, признавано вільним від подушного разом із своїми родинами; з сього часу вони склали дідичний упривилейований духовний стан⁹⁾.

1) П. С. З. IV, 2130.

2) П. С. З. VI, 3854.

3) „Монастырскій приказ“ Горчакова, додаток, ст. 38.

4) „Описание документов и дѣлъ синод. арх.“, т. I, ст. 422.

5) „Описание документов и дѣлъ синод. архива“, т. I, ст. 689; „Собрание распоряженій и пост. по вѣд. пр. исп.“, т. I, ст. 307—310.

6) П. С. З. VI, 3481, 3492, 3657, 3707.

7) П. С. З. VI, 3802.

8) „Собрание расп. и пост. по вѣд. пр. исп.“, т. I, ч. 153.

9) *ibid.*, ст. 300.

Але й після цього подушне зістало ся на дітях свержштатного духовенства, що в той час, коли упорядковувались соборні та парафіяльні штати, не попало в штат (етат)¹⁾. Крім того і тепер істнувала ще оподаткована кляса духовенства, що походило з кріпацького стану та з купецьких, міщанських і селянських громад; в ревізійних реєстрах сі духовні особи прирівнювали ся до всіх взагалі оподаткованих душ і нарівні з ними обкладали ся податками²⁾. Ся оподаткована кляса сьвященства істнувала далі і при наступниках Петра I³⁾. Синод ще 1761 р. видав указ, де дозволяло ся висьвячувати осіб оподаткованих з такою лишень умовою, щоб податки до нової ревізії платили або вони самі, або їх властителі та громади, аби скарб не мав на тому втрати⁴⁾. Коли такі сьвященники залишали стан, то знов повертали ся у кріпацьке становище до своїх властителів⁵⁾. Хоч і тут признавала ся взагалі свобода духовних осіб від податку та істнування оподаткованого сьвященства мотивувало ся цілком практичними вимогами, аби полекшити процес збирання подушного, але самий факт істнування цілої кляси оподаткованого духовенства був дуже характерним що-до державного становища духовенства. Тільки за Катерини II духовенство було увільнено від податку та виділено в окремих привилейований стан.

Окрім різних спеціальних податків духовенство повинно було нести і деякі натуральні повинности — квартиру (для військ) та поліцейську. Першу повинність номінально скасовано ще 1724 р.⁶⁾. Укази про скасування її були і після того⁷⁾, але фактично вона істнує ледви чи не впродовж всього XVIII віку. М. Стефан рязанський сповіщав синод, що в Переяславі земські бурмистри та инші посадські люде, „льготя себя и минуя посадские дворы“, назначали для війська мешкання духовних осіб, против царського указу 1722 р., і що салдати діють тим духовним особам велику кривду, напр. „беруть фуражъ грабительски, и у житницъ замки пособили, и хлѣбъ всякой растаскали и служителей архіерейскихъ бьютъ смертнымъ боемъ“⁸⁾. На Україні козацька старшина, здаючись на невизирність

¹⁾ П. С. З. VI, 3932.

²⁾ П. С. З. VI, 4802, 5202; VIII, 5264, 5432.

³⁾ П. С. З. VII, 4802.

⁴⁾ П. С. З. XV, 11336. „Полн. собр. пост. и расп. по вѣд. пр. исп.“ VI, 2066, 2098.

⁵⁾ „Полн. собр. и расп. по вѣд. пр. исп.“, IV, 1299.

⁶⁾ П. С. З. XII, 4571, 4579.

⁷⁾ П. С. З. VIII, 5560; XI, 9314.

⁸⁾ „Опис. док. и дѣлъ арх. св. синода“, т. II, ч. I, ч. 320.

указів що-до розквартирування війська, становила його на церковних землях, брала на його харчування спеціальний податок, а від 1765 р. і грішми 1 карбов. 2 коп., та против постанов 1740 та 1742 р. брала з духовенства підводи під військові речі¹⁾. Навіть в самій столиці будинки священників віддавали ся на салдацькі квартири. Напр., у трох покоях катедрального протопопа Михайла Слонського, де він сам жив, було поставлено 20 салдатів; у петропавлівського ключара в двох світилицях поставлено по 15 салдатів, ще в одній 12; забрали у священника і четверту світилицю, „да кь тому же недозвольны топленіємъ фатернымъ, сами своимъ самовольствомъ рубяць бревны и доски и безпрестанно на дворѣ жгутъ дрова, отчего опасно и пожарнаго дѣла“. Такі факти давали духовенству право зовсім справедливо скаржити ся, що „они претерпѣли несносныя утѣненія и обиды и во исправленіи келейнаго правила, и въ чтеніи св. Писанія, въ ученіи, въ сочиненіи проповѣди Слова Божія великое помѣшательство“²⁾.

Але того мало; духовенство несе таку повинність, що зовсім не відповідає його санови і службі, і виразно виявляє, як тоді низько ставила ся служба душпастирів, і яке займали вони низьке становище в державі. На духовенство було накладено поліцейську службу, і духовні особи повинні були в містах ходити на варту до рогачок, прибувати на пожежі, бути по черзі на сторожі по „сѣзжихъ дворахъ“ (росправа, уряд громадський) і в помешканнях офіцерів, що посиляли їх до арештантів і на роботу³⁾. 1726 р. протопопи московські скаржать ся на московську поліцмейстерську канцелярію, що вона звеліла, аби всі протопопи, попи і дяки разом з мійськими людьми стояли на варті, в ночі — по 4 чоловіка, а в день — по 2. Протопопи звертають увагу консисторії на те, що їх на варту виражають з великим „нечестіємъ и озлобленіємъ“, а дяків навіть і палицями бьютъ⁴⁾. 1732 р. архієпископ Теофан доводить синодови, що новгородське духовенство, мусячи відбувати варту на рогачках, зовсім через те з'убожіло⁵⁾. 1737 р. московський священник Андрій Федоров доносить синодальній канцелярії, що його взято „на сѣзжій дворѣ“ тоді, коли він ішов з св.

1) „Самуилъ Миславскій“ Рождественского, ст. 73; „Сборникъ русск. ист. общ.“, т. 43, ст. 49.

2) „Ист.-ст. описан. Спб. еп“, в. V, вид. I, 102—3.

3) П. С. З. IX, 6957; XI, 8596.

4) „Опис. док. и дѣлъ синод. арх.“, т. VI, ст. 496.

5) *ibid.*, ст. 498.

дарами причащати слабого; з „с'в'язного двора“ його визволив дежурний капрал, але під умовою ходити на караули до рогачок, або платити штрафу по 50 коп. за кожен раз, коли не прийде. Тоді-ж другий с'вященник Сидуянов скаржить ся на капітана Єрмолаєва, що той його бив до крови і за чуб тягав в „с'в'язей изб'“ за те, що він не пішов на варту¹).

Духовенство добре розуміло, оскільки такі обов'язки не відповідні його санови та справжній службі і зазначило се перед урядом, виставляючи, що через пильнування поліцейської служби „в' службахъ во св. Божіихъ церквахъ и въ мірскихъ требахъ бываеъ не безъ остановки; и какъ военный артикулъ заперещаетъ съ карауловъ отлучаться, то случается, что сущіе въ бол'зняхъ въ приходахъ умирають безъ испов'ди и причащенія, церковники-же оставляють въ ночномъ времени церкви Божіи безъ всякого охраненія“; а до того ще „за назначеніемъ с'вященно-церковно-служителей къ рогаточнымъ карауламъ въ бытность поповъ, дьяконовъ и церковниковъ въ караулахъ чинится зазр'ніе духовенству отъ инославныхъ“²). Але петиції пригнобленого духовенства довго не мали користних для його наслідків. 1736 р. сенат за проханнем синоду увільнив духовенство від обов'язку ходити на „с'в'язіе двори“ та до офіцерських помешкань на роботу і на варту до арештантів, але й після того духовенство повинно було ходити на варту до рогачок та на пожежі³). Р. 1742 видано указ, що духовенство увільняє ся і від с'єї повинности (П. С. З. XI, 546); але фактично вона істнувала і після того. Аж 1798 р. за царя Павла I було нарешті скасовано сю кумедну для духовного сану повинність⁴).

Але уряд накладав на духовенство і иньші обов'язки, що теж не мали нічого спільного з його безпосередними душпастирськими обов'язками. Вже Петро звелів, щоб духовенство доносило про гріхи своїх парафіян, оповіджені на сповіди. С'вященники мали стежити в своїх парафіях за розкольниками, за всіма, хто ухляє ся від сповіди, за заволоками ченцями та попами, за ворожбитами і ин., в ролі поліційних органів, на рівні з иньшими шпигами та посіпаками поліції, і підпадали суворій карі за невиконання сих обов'язків⁵). Аби задовольнити ріжним поліцейським та адміністратив-

¹) *ibid.*, ст. 499.

²) „Истор. Моск. еп. упр.“, кн. 1, 132—3.

³) П. С. З. IX, 6957.

⁴) П. С. З. XXV, 18772.

⁵) П. С. З, V, 3163, 3183; VI, 4022 та ин.

вим потребам держави, уряд накладає на духовенство і такі обов'язки: 1704 р. священникам доручено назирати за повитухами, чи не вбивають вони дітей-виродків, і про родини таких виродків сповіщати монастирський приказ¹⁾. Рік після цього на священників накладено обов'язок доносити про смерть родитів і за недонесення накладено штраф²⁾. Підчас ревізійного перепису причти мали помагати переписчикам і несли відповідальність за кожну непоказану душу: духовних осіб, винуватих у тому, карано каторгою з вирізуванням ніздрів, а як що утаєно душу не навмисне, то без вирізування ніздрів³⁾. 1767 р. на духовенство накладено обов'язок умовляти кріпаків, аби вони корилися своїм панам⁴⁾. 1768 р. уряд закликає духовенство, аби ширило серед народу прищиплюванне коров'ячої віспи. В часи пугачівського повстання поручено умовляти народ, щоб не приставав до самозванця. Р. 1775 священники три тижні читали на літургії указ про те, що ціну на сіль поменшено на 5 коп.; того-ж року і теж три тижні, а потім по одному разу на рік перед Великоднем — укази про те, кому в яких екипажах їздити, яку зброю на коней та ліврею на льокаїв та фурманів надівати, кому можна і кому не можна їздити в позолочених та посріблених повозах. 1782 р. чотири тижні оголошувано по церквах, чи не схоче хто приписати ся до міщан і т. и.⁵⁾.

Примушуючи духовенство нести державне тягло нарівні з усіма тяглими людьми держави, накладаючи на його невідповідні обов'язки та не вбачаючи в с'їм нічого противного духовному санови, уряд дуже близько приймає до уваги відповідність духовному станови декотрих зайнять, коли з сим зв'язано було зменшення прав духовенства. Напр. з такого приводу заховується давня заборона держати духовним крамниці, корчми, гнати горілку то-що, взагалі промишляти. Не спочував уряд і тому, щоб духовенство володіло кріпаками. Правда, спершу дозволено було записувати оподаткованих низших клириків та дітей духовенства за священниками та церковними землями. За Анни Івановни пояснено, що церковників треба приписувати властиво до церковної землі, а не до особи того чи иньшого священника⁶⁾. За цариці Єлисавети духовенству дозволено,

1) П. С. З. IV, 1964.

2) *ibid.*, 2054.

3) П. С. З. VI, 3906, VII, 4145.

4) П. С. З. XVIII, 12966.

5) П. С. З. 412, 442, 8844. „Сборн. рус. ист. общ.“, т. 43.

6) П. С. З. VIII, 5944

нарівні з усіма ріжночинцями, записувати за собою байстрюків, як хто приймав їх до себе на вихованне¹⁾. Право володіти кріпаками та залюдненими маєтностями признавало ся за священниками, що або походили з шляхетського роду (на Україні), або одержували маєтности від царів в дарунок, напр. царські духовники²⁾. Питанне про право духовенства на кріпаків здіймало ся опісля Катерининою комісією, що признала се за виключне право дворянства. Таке піклованне уряду про те, аби не припускати духовенства до таких праць та не наддавати йому таких прав, що невідповідні його санови та перешкажають чистоті його служби, певна річ, мусіло добре впливати на духовенство з морального боку. Але, як завважимо на те, що сей високий принцип, яким кермував ся уряд в відносинах до духовенства, виступав тоді лиш, коли ходило про зменьшенне горожанських прав духовенства, та цілком зневажав ся тоді, коли урядови треба було уживати духовенство для своїх цілей, то буде ясно, що таке платоничне піклованне уряду про чистоту душпастирської служби не могло в дійсности бути користним для духовенства, а навіть часом було просто шкодливим з боку його соціального становища.

Права білого духовенства що-до суду теж рішучо відмінили ся у XVIII в., коли порівняти їх з дореформенним ладом. В московській державі духовні особи підлягали суду духовної власти не тільки в справах духовних та цивільних позвах, але, доки мали сан, і в справах карних. Позви духовенства з мирянами розглядав суд загальний або спільний з духовних та світських судців; позов вчиняв ся перед начальством одвічального. Як видно, за принцип для поділу судових справ взято не самий характер їх, але стан осіб, що позивали ся³⁾. По реформі лад сей відмінено. 1700 р., коли закрито „патріаршій разрядъ“⁴⁾, та 1701 р., коли було знов отворено монастирський приказ⁵⁾, ясно було проведено нові принципи в поділі суду на світський та церковний: ухвалено, щоб цар приймав скарги на людей духовного стану, а сі останні мали скаржити ся на людей свіцьких у ті прикази, до яких належав одвічальний. Монастирський приказ розберав не тільки звичайні судові справи, але навіть карні та політичні. Разом з ним розширили свою власть

1) П. С. З. XII, 9343.

2) „Опис. докум. и дѣлъ синод. арх.“, т. I, ст. 491.

3) Знаменскій „Приходское духовенство“, ст. 432.

4) П. С. З. IV, 1818.

5) П. С. З. 1329.

над духовенством і інші судові інстанції та уряди, в справах карних „судний приказ“, політичних — „приказ преображенський“, за бешкет та бродяжництво — поліція, в справах податкових — провінціяльні та губерніяльні начальства. В деяких більш важних справах світський уряд, забираючи духовних осіб до свого суду, сповіщав духовне начальство лишень „для відомости“, не кажучи самої вини¹⁾.

Після скасування 1720 р. монастирського приказу для духовенства настав що-до судових справ тяжкий час. З причини, що не було судової інстанції для позів на духовенство, духовних осіб тягали по різних губерніяльних і провінціяльних судах. Час сей тяг ся до самого отворення синоду. Синод, пильнуючи, щоб сконцентровати весь суд над духовенством у своїх руках, вдався з сим до Петра I. Цар своєю резолюцією постановив, щоб духовенство належало до синодального суду у всіх справах окрім тяжких політичних, які відав преображенський приказ, та позів, що розбирали ся в спеціальних інстанціях²⁾; про се сповіщено і преображенський приказ³⁾. Але як за Петра I, так ще більш за його наступників уставлений поділ судових справ фактично не виконувало. По смерті Петра для самого синоду небезпечно було обстоювати за права духовенства, дуже дискредитованого в очах підозріливого уряду. За часів імператриці Єлисавети знов було заборонено судити духовних осіб у світських судах без відомости єпархіяльного уряду, виключаючи тяжкі політичні вчинки⁴⁾. Духовні особи, як і попереду, мали позивати світських перед їх урядом, а світські духовних — перед урядом духовним. У справах карних духовенство судило ся в загальних судових інстанціях, в присутности духовних депутатів⁵⁾. Той самий лад стверджено за Катерини II⁶⁾.

Таким чином бачимо, що в Росії принцип духовного суду кардинально відмінив ся з часів реформи. З початку ХVІІІ в. до самого кінця його спроквола виробляв ся в Росії принцип судового поділу по характеру самих судових справ, а не по стану осіб, що давались до суду.

На Україні сей принцип не переживав такої еволюції, як у Великоросії. Тут він твердо заховав ся в формах звичаєвого права

1) П. С. З. IV, 2310; VI, 3632; Знаменскій, „Приходское духовенство“, ст. 436.

2) П. С. З. VI, 3761.

3) „Собрание пост. и распор. по вѣд. дух. исп.“, I, ст. 33.

4) П. С. З. XI, 8566.

5) П. С. З. XII, 9079.

6) П. С. З. XVII, 12606.

на підставі Литовського Статуту, Саксонського Зеркала та інших правничих норм литовсько-польської держави. В юридичній пам'ятці першої половини XVIII в. вь „Правахъ, по которымъ судится малороссійскій народъ“ — принцип судового подїлу по характеру судових справ виступає з безперечною виразністю. „Духовнимъ персонамъ — сказано тут — мирскихъ людей вь дѣлахъ мирскихъ не судить и мирскимъ вь духовніе дѣла не вступатись“¹⁾); „кто же би, противно сему, вь земскихъ и другихъ суду мирскому подлежащихъ дѣлахъ позвалъ кого вь судъ духовній и, принудивъ его къ отвѣтствію, получилъ съ него какову управу, — вь томъ онаго суда приговоръ, когда обидимій станеть челобитствовать вь надлежащій мирскій судъ, не долженъ быть содержанъ при своей силѣ... Тоже разумѣть, если би кто кого вь мирскій судъ позвалъ вь такихъ дѣлахъ, которія разсмотренію и рѣшенію духовнаго суда подлежать“²⁾. Сей подїл — остільки сталий, що за порушення його накладаєть ся певна кара: „за такое ненадлежащее позваніе на позвавшемъ быть имѣеть доправлено позванному штрафа три рубли денегъ, а рубль двадцать копѣекъ на канцелярскіе расходи вь надлежащій судъ, съ награжденіемъ удвое убитковъ, которіе отъ того-бъ позванному приключитись могли“³⁾. „Права“ навіть зазначають, на підставі статута, самі інстанції в поодиноких судових справах: „вь спорахъ о имѣнія недвижимія между духовними и мирскими всякаго чина и званія персонами... битъ челомъ на духовныхъ персонъ и дѣло производить вь войскової енеральной канцелярії и вь генералномъ судѣ; а на мирскихъ духовнимъ битъ челомъ вь судахъ надлежащихъ“⁴⁾.

В другій половині XVIII в., коли на Україні почав заводитись у всіх сферах великоросійський лад, раціональні судові норми, що тим часом розвивали ся у Великоросії, перейшовши на Україну, відповідали тому звичаєвому праву, що істнувало тут попереду.

Таким чином, судове становище духовенства вступило на справжній шлях; сфери церковного та цивільного суду зовсім нормально були розмежовані, уважаючи на характер самих судових справ, а не осіб, що судили ся. Шкода лишень, що такий судовий

1) „Права, по которымъ судится малорос. народъ“ вид. проф. Кистяковського, розділ VI, артикул 1, п. 1.

2) *ibid.* п. 2.

3) *ibidem*, п. 2.

4) *ibidem*, артикул 2, п. 1.

лад більше істновав на папері, ніж у самим житті. Реформа Петра І, що викликала реакцію попередньому церковному напряму державного життя, викликала разом з тим такі невірні і навіть ворожі відносини духовенства з боку усіх станів російського суспільства, не минаючи й урядових, що в дійсности не можна було сподівати ся на безсторонне та цілком легальне поводження з духовенством в судових справах.

ІІІ.

Се несправедливе поводження з духовенством в урядових сферах не може нас дивувати, бо сам вищий уряд не довіряв духовенству і підозрівав його в ворожих потайних замірах. О скільки те недовіре та підозріння мали дійсну підставу, не будемо тут доходити, зазначимо лиш самий факт. За Петра І кожний св'ященник, вступаючи на свою посаду, присягав, що буде вірним царю та доноситиме про все, куди слід¹⁾. Справа царевича Олексія, у якій брав участь духовник царевича, ще більше накинула на духовенство тїнь підозріння в очах царя і була причиною страшних кар над духовними особами по політичним доносам. Р. 1721 воєвода вологодський Потьомкін прислав у преображенський приказ вологодського соборного протопопа та протодиякона, з того приводу, що протодиякон називав протопопа зрадником царю, бо він, протопоп, не говорить в ектенї прошення „о плавающихъ и путешествующихъ“, значить, не молить ся за флот, що недавно заведено царем; показало ся, що протопоп не читав того прошення просто через те, що вологодський архієрей з причини великої слоти у своїй єпархії, замінив те прошення другим прощенням про погоду, відповідно требника Петра Могилы²⁾. За часів Анни Івановни весь духовний стан підозрено в неприхильности до уряду і віддано під суворий догляд світських урядників; сіж останні, щоб заслужити та виправдити таке довіре, чинили над ним „жестокія и нестерпимыя мученія и езекуціи“³⁾. Се підозрінне уряду до духовенства найбільш виразно виявило ся з приводу невідправи царських молебнїв та панахид; розстриження з сану, тажкі кари по тілу, заслання падали на духовенство навіть за те єдине, що царські молебні правили ся у другорядних ризах.

¹⁾ П. С. З. VI, 4012.

²⁾ „Описан. докум. и дѣлъ синод. арх.“, т. I.

³⁾ П. С. З. XI, 8506.

Особливо багато витерпіло духовенство з приводу присяг 1730 та 1731 р. Вільно зітхнуло духовенство після недоладного підозріння та доносів лиш тоді, коли Петро III закрити тайну канцелярію. В часи Катерини II „політичні“ доноси зовсім втратили своє колишнє значіння. Коли казанський генерал-губернатор одного разу прислав в Петербург курера, сповіщаючи, що один дячок прилюдно говорив про царицю у шинку неподібні речі, то Катерина просто відповіла на се, що для неї неважні які-б не було речі п'яного дяка, що для сего зовсім не слід було турбувати курера; що-ж до самого політичного злочинця-дяка, то цариця сказала увільнити його з в'язниці та послати до єпархіяльного архиєрея, аби дякам своїм звелів бути при церквах, а не в шинках¹⁾. Законом 1766 р. зовсім знесено колишні суворі кари за невідправу царських молебнів та панахид²⁾. Не було вже страшних політичних слідств і за Павла I, хоч духовенство в сей час було замішано в селянських повстаннях. Таким чином, біле духовенство лиш в другій половині XVIII в. встигло увільнитися від грізного урядового підозріння, що принесло йому стільки тяжкого страждання.

Свѣтська адміністрація цілком переймала ся тими поглядами що-до духовенства, яких держалось вище правительство, тільки розумієть ся, в зносинах з духовенством усяке менше начальство ще побільшувало прикрість сих відносин. В молодій російській державі усякі адміністративні переступи, надужитя правом були фактом надто звичайним і дуже прикро давали себе відчувати усьому тому, що було підвластне або навіть просто низче та менш сильне.

О скільки духовенство було принижене перед усякими свѣтськими урядниками, може показати справа сьвященника Данила Автоназієва на початку XVIII в. Сего сьвященника, постановою синоду, видано головою сильному фаворитови Меньшикову за те тільки, що він насмілився, без жадної злої думки, намалювати якісь астрономічні знаки на спідній стороні меньшиківського портрету; Автоназієв увільнився від тяжкої кари через те тільки, що могутний фаворит царський, задовольнивши до схочу свій образливий гонор, сам побачив, що все обвинувачення — чиста дурниця, і відпустив горопашного провинника з миром³⁾.

Та не одні могутні фаворити страшні були для духовенства через своє безкрає своєвольство. І менче начальство, усякі вое-

¹⁾ „Русскій архивъ“, 1252.

²⁾ П. С. З. XVII, 12608.

³⁾ Описаніє докум. и дѣлъ архива синода I, 388—390.

води та полкові командири, дозволяли собі таке знуцання над духовенством, що се останнє ледви чи почувало яку ріжницю між більшим та меньшим начальством. І саме мале начальство ні трошки не вагало ся арештувати священика, продержати його під вартою, покарати на тілі і т. н. Ось, наприклад, кілька фактів. Єпархияльні архиереї — Стефан, м. рязанський, Теодосій, архиеп. новгородський, Павло, еп. вологодський. Боголіп, еп. устюзький, Юрий, еп. ростовський, та монастирський приказ скаржились синодови, що воеводи, комісарі та земських справ управителі посилають в архиерейські маєтності своїх під'ячих із салдатами, і ті дуже кривдять селян та духовенство, беруть з їх підводи, бють на правезі¹⁾, держать довгий час під караулом і нищать їх до краю²⁾. Білозерський судя Матвій Леонтев та подячий Проживін вимагали від священика Івана Григорєва, щоб він віддав в науку двох синів своїх, що були вже дяками, і молодшому з них було вже 34 роки, довгий час держали Григорєва в вязниці і коли він після того помандрував у Петербург скаржитись, конфісковали його дім і всі пожитки³⁾. Лохвицького протопопа Івана Роголевського взято в „приказъ Малыя Россіи“, послано на заслання в Соловецький монастир та коли повернули его із Архангельського в преображенський приказ, щоб переглянути його справу, то ніякого „дѣла до него не достало“, а тим часом се була людина освічена: коли він їхав у Соловки, то віце-губернатор архангельський Курбатов не пустив його в монастир та звелѣв йому бути префектом у новозаведеній в Архангельському школі⁴⁾. Воеводський товариш в Переяславі Заліському Щепін-Ростовский так мордовав одного священика, що він заслаб і умер з того⁵⁾. Навіть в самій столиці, Петербурзі, можливі були такі факти. О півночі поліціянт — підпоручник Малєр з драконами розломали двері в господі дякона сергієвської церкви Іванова та, привязавши дякона до коня на мотузї, погнали коней; не змігши бігти нарівні з кіньми, дякон упав, побив ся на камені, але драгони на те не вважали, волікли його з глумом та лайкою по землі на мотузї; побитий, знівечений дякон ледви прийшов до памяти у поліції⁶⁾.

1) Били „на правезі“, доки хтось не зголошувавсь, що хоче заплатити за нього.

2) *ibid.*, I, 321.

3) *ibid.*, I, 422.

4) *ibid.*, т. II, ч. 1, N. 199.

5) *Ист. Рос. Соловйова*, кн. V, т. XXI—XXV, ст. 264.

6) *ibid.*, 327.

Навіть quasi-гуманний час Катерини II не поліпшив адміністративних відносин до духовенства. Якому небудь звенигородському городничому підчас проповіді в церкві заблагало ся, наприклад, самому сказати проповідь; нимало не вагаючись, як хазяїн, він тут таки звертав ся до священика, що стояв за налоєм: „пошелъ, я самъ скажу“ і ставши на його місце, починав поучати мійських поліціянтів, вживаючи самі лайливі епітети¹⁾. Ярославський ісправник Безобразов, що мав звичай напускати ся з кулаками на всіх, хто попадав ся йому по дорозі, одного часу побив священика, не вважаючи на те, що він виставив наперед себе, щоб захиститись, дароносицю, з якою йшов на потребу; при с'ім випадку дістало ся не лише бороді священика, але й дароносиці²⁾.

Військові начальства кривдили духовенство ледви чи й не більше. Часто бувало, що військове начальство своєю волею увільняло священика від його посади наче-б то „за шумствомъ и слабимъ здравіємъ“³⁾. Військовій колегії та генерал-аншефам доводилось розбирати немало скарг військових священиків на самовольство командирів. Наприклад, 1764 р. один священик скаржив ся кн. Трубецькому на полковника Гінцера, що від нього він „не точію неоенократно держанъ былъ подъ карауломъ, но по приказанію полковничьему публично чрезъ городъ Ревель, воинскою командою связанный, тащентъ былъ“. Синод не раз посилав в військову колегію укази „о подтвержденіи командирамъ не штрафовать впредь полковыхъ священниковъ“⁴⁾, та, видно, все дарма. Ще з більшою зневагою військове начальство трактувало низших клириків. Наприклад, 1766 р. новгородська консисторія іменовала у великолуцький піхотний полк штатним дяком священичого сина Бориса Ігнатєва, обов'язавши його, щоб він „былъ трезвъ и полковому священнику повиновался“; 1768 р. новгородська консисторія, переписуючи духовенство, довідала ся, що сего самого Ігнатєва, по приказу полковника Фреймана, зачислено у салдати. Консисторія запитала у полкового начальства, яким чином се стало ся, і відобрала таку відповідь, що „церковникъ Игнатъевъ за невоздержность и неисправленіе своей должности, также по малознанію грамоты, для исправленія и приведенія его въ доброе состояніе и воздержность, записанъ на время въ военную службу“. Консисторія писала з сего

¹⁾ Русскій архивъ, 1869, ст. 630.

²⁾ Русск. арх., 1865, ст. 937.

³⁾ Н. Невзоров. Военное духовенство, ст. 72.

⁴⁾ *ibid.*

приводу у полк, що Ігнатєва назначено справляти при церкві службу Божу, через що записувати його в салдати, хоча би й на час, не годилось; коли-ж за ним була яка вина, то військове начальство повинно було сповістити про се парафіяльного архиєрея. Консистория витребувала з полку Ігнатєва, учинила слїдство, показалося, що Ігнатєв чоловік для своєї служби здатний; росповів він, що коли був дяком, полковник Фрейман не раз кликав його до себе, умовляв записати ся в салдати і обіцяв надгородити його чином унтер-офіцера; коли-ж Ігнатєв йому відмовив, то Фрейман сказав його просто, без жадної вини, взяти в салдати та через три дні вивчитись військової муштри і, поки не вивчить ся, давати йому цїпком по тисячі „лозанів“, „каковой экзердиціи онъ, Борисъ, чрезъ оныя три дня и обученъ и таковыя несносныя бои ему при учении онымъ были чинены“¹⁾.

Або ось як скаржив ся 1784 р. в Київ-печерське „духовное правленіє“ священик с. Хотова Андрій Капкан на двох офіцерів, які ні за-що, ні про-що чинили йому тяжкі кривди. Через село Хотів йшли з командою офіцери підпоручник Микола Петров і штик-юнкер Михайло Александров. Зайшли вони до священика в хату і спитали, чи далеко ще до Гвоздова. Коли їм сказали, що буде верстов з вісім, один з їх відповів: „лжешъ, бестѣя“. „Попадя моя, — пише священик у своїй скарзі — по слабости своей будучи на печѣ сказала: на что и спрашуете, когда сами знаете, то они оба стали бранить, называя старою чортовкою“. Господаря не було дома. Коли його сповістили, що в його робить ся в хаті, він поспішив до дому і заставши, що офіцери лають його жінку та дочку, спитав офіцерів, чого вони лають ся і коли їм чого треба, нехай звернуть ся до прикащика. Тоді „единъ с нихъ тотъ часъ вдарилъ мене — пише далі священик — в щоку і вхвата заволосы повалилъ черезъ порогъ о землю навзничъ, и приказалъ салдату: прійми ево, салдаты за волосы держалъ, а онъ ногами топталъ, билъ до удовольствія, салдаты же и попадю билъ кулач'емъ, а за дочерю единъ по двору гонился с вилами, которая естлибъ не утекла, то убилъ бы или скололъ. Потомъ, какъ выбѣжали с хаты, і я тотчасъ снечныя двери затворилъ, то они командою атаковавши кругомъ хату, крича и ламая двери, гдѣ искаая мене въ коморѣ всю стекляную посуду перебили; я вида такой нечаянной смертной страхъ, схоронился на комору“. Після того офіцери ще раз вертали ся у двір священика,

¹⁾ Ibid.

„чтобъ, — як він казав, — убить мене на смерть, что отъ великой запальчивости конечно, естлибъ сискали, и учинили бы“¹⁾).

Відповідно великоросійським порядкам, на Україні духовенством необмежено правили гетьман, полковники та инша старшина, що не признавала над ним ніякої духовної власти. Духовенство повинно було підлягати навіть низшій військовій старшині-сотникам, а разом з ними бурмістрам та війтам. Крелевецький сотник Г. Огієвський відобрав від крелевецького протопопа „за якусь неслухнянність“ всі землі та наказав клирикам, щоб його не слухались; один паламар не послухав ся сеґо приказу, і за се його тяжко бито киями. Та сеґо ще мало: грізний сотник зовсім віддалив протопопа з його посади у всій своїй сотні та сам взяв ся правити духовенством, звелів духовенству звертатись до його зо всіми справами і головна річ відсилати йому церковні гроші. Деякі священники не пристали на те; тоді він поїхав по сотні гамовати сих бунтівників, звелів їх бити та грабувати. Забезпечивши собі таким чином право над духовенством, він почав судити священників. В селі Алтинівці священників, що явили ся до його „з поклоном“, але не згодились видати йому церковні гроші, він „бранилъ и попа Аеанасія Савича велѣлъ атаману выпхать въ шею зъ хаты, которій выпхалъ и кіємъ по спинѣ вдарилъ“. У другий раз в тім самім селі Алтинівці дяк поскаржив ся за щось на священника; Огієвський взяв за се коня у священника і віддав його ображеному дякови, взяв крім того для себе три рублі штрафу, відобрав у священника весь ґрунт і збудував на тім ґрунті шинок. Не змігши далі терпіти, священники попробували поскаржитись на його, але накликали сим ще більшу біду на свою голову. Сотник зробив на їх наїзд із козаками, у одного священника побив дочку серед двора наґаями, другу дочку бив по обличю, чоловіка її — киями, самого священника, що поспішив до його з поклоном — запер у дзвінницю.

Усі скарги духовенства здебільшого йшли йому-ж на шкоду, бо консисторія звичайно передавала їх у суди козацькі, а сї останні, бувши занадто дражливыми що-до козацької чести, або без огляду на судову справу визначали кару духовним особам, або — що найменше — примушували їх „перепросить милостивого пана“, що образив їх, аби він залишив справу²⁾).

¹⁾ Архив київської духовної консисторії.

²⁾ „Руководство для сельскихъ пастырей“, т. II, 503—4; „Ист.-стат. опис. черниг. епархіи“ Філярега, V. 344—7.

IV.

Після сказаного про відносини правительства та адміністрації до духовенства, треба для повнішого характеризовання суспільного стану його поглянути й на відносини до нього всего загалу російського суспільства.

Духовенство існує для задоволення релігійним та моральним потребам суспільства, і коли суспільство поважає служення та гідність духовних осіб, коли підлягає їх голосу в сфері релігійно-моральній, своєю дорогою — виявляючи свій законний протест проти хиб його, то духовенство може триматись на відповідній висоті; і коли духовенство з успіхом виконує свої релігійно-моральні обовязки що-до суспільства, то по заслuzі тішить ся повагою у нього. Але в Росії бачимо зовсім иньший — супротивний сему і ненормальний — стан річей, що викликав теж і супротивні наслідки. Не входячи в попередні часи, зазначимо, що від часу реформи суспільні симпатії потягли ся зовсім у иньший бік, ніж де стояло духовенство із своїм ідеалом і змаганнями. Російський сьвященник живе попереднім старим ідеалом, тим самим яким жив він і тоді ще, коли жите суспільне розвивало ся під переважним впливом церковности. Між суспільством та духовенством стала ся, таким чином, непрохідна безодня. Сьвященник стає чужим для суспільства передовсім не через які особисті вади, але як репрезентат ідеї, з якою розпрощало ся суспільство. Кожна ріжниця в поглядах та в житті духовенства, хоча-б вона виходила з характеристичних прикмет духовенства, яко репрезентанта релігії, або із справедливого протеста проти односторонности суспільного сьвітогляду, вважав ся тепер за ознаку духового обскурантизму. У другій половині XVIII в. безодня, що розділяла осьвічену клясу суспільства від духовенства, виросла ще більша. Релігійна програма тогочасного осьвіченого суспільства складала ся з цілком негатиивних поглядів на віру, як на „суетьріє и предразсудокъ“, виявляла ся практично в заходах осьміяти та принизити все, що належить до релігії. Нова російська література, що починала ся з XVIII в., стає органом глузвання над духовенством, — часто тендеційно несправедливого. Ще Кантемір виставляв служителя релігії яко неосьвіченого ханжу, розповідаючи про те, як „невѣжество гордится подъ митрой“, або як :

„Критонъ съ четками ворчить и вздыхаетъ,

И проситъ свята душа съ горькими слезами

Смотрѣть, какъ сѣмя наукъ вредно между нами“.

Дискредитувала духовенство і quasi-безсторонна наука в особі Татіщева. Дуже відомий погляд Татищева на духовенство, яко на стан властолюбний, обскурантний та своєкористний. І сей погляд держав ся в літературі російській протягом усього XVIII віку. За Татіщевим провадить його Голіков; у тих місцях, де він дотикаєть ся духовенства, він завсіди цитує Татіщева¹⁾. Не вважаючи на нові основи, яких держав ся Болтін у своїм погляді на церков та єрархию, погляди Татіщева займають у його дуже поважне місце. Він навіть дорікав Щербатову за те, що він у своїй історії не йшов за Татіщевим²⁾. Та й Щербатов, як ми бачили, не геть-то був безсторонним до духовенства і щиро признавав ся, що всі заходи духовенства сходять ся на тому, аби захопити у свої руки колишню власть над суспільством³⁾. При такому погляді на духовенство, останне ледво що терпіли в державі і терпіли для того власне, що признавали його потрібним для неосв'яченого загаду „подлаго народа“, бо той не розвинув ся ще до того, аби бути вільним від „предразсудковъ и суевѣрій“. Після сего зрозумілим нам буде той зневажно-ворожий тон, який помічаємо в відносинах суспільства до духовенства. На практиці відносини сї виявляли ся у приниженню та знущанню над духовенством, де і як тільки було можна.

Велика сила фактів з історії минулого віку доводять нам дійсність таких саме відносин. Тільки на Україні ще суспільний стан духовенства, пережитком від давнішого, був вищий. В духовний сан дуже часто вступали значні чини козацької військової старшини, що само собою дуже підоймало престиж його серед суспільства. Духовенство тут мало родинні та суспільні (часом з попередньої служби) звязки зо значними адміністративними особами; напр. о. Григорій Помаранський, син стародубського священика, женив ся 1743 р. з небогою матери графів Разумовських, а друга небога її була за новгородським сотником Жоравкою, а у сього до хресту держала дочку сама цариця Єлисавета⁴⁾. Дневники таких значних осіб козацької старшини, як Маркевича⁵⁾, Ханенка⁶⁾ та ин., свід-

¹⁾ „Дѣянїя Петра В.“, XIII, 138—140, 142—146.

²⁾ „Критич. замѣч. на исторію Щербатова“, ст. 18, 25, 191—193 та ин. — „Исторія Россійская“ див. Знаменского — „Труды К. Д. Академіи“, 1862 р., т. I.

³⁾ „Статистика въ разсудѣ. Россіи“, — „Чтенія въ общ. ист. и др. Рос.“, 1859 р. т. 3.

⁴⁾ „Историко-стат. опис. Черниг. епархіи“, VI, 61.

⁵⁾ „Дневныя записки Я. Марковича“, ч. II, ст. 100, 110, 164, 168, 191 та ин.

⁶⁾ „Дневникъ генеральнаго хорунжаго Н. Ханенка“, ст. 222 та ин.

чать про дуже близькі інтимні та сердечні відносини цих осіб до духовенства. Не те було у Великоросії. Правда, ще за Петра I видано закон, що дозволяв кадетам дворянських фамілій вступати у духовний чин, але се дозволенне не мало ніякого практичного значіння, бо духовенство так низько стояло в суспільних поглядах, що ніякий найбезчаснійший дворянин не захотів-би осоромити себе належністю до духовного стану. Усі чужоземні мемуаристи в один голос свідчать про черезмірне приниженне духовенства, що прогресивно розвивало ся протягом всего XVIII в. Ще Корб помітив недостачу в суспільстві поваги до духовного чину. У попередні часи — каже він — сьвященникам давали у всіх зібраннях перше місце; тепер їх так принижено, що їх майже не приймають вже до компанії¹⁾. Вебер помічає, що біле духовенство в Росії має не більше поваги, як оподатковані (низші) суспільні стани, що нарівні з ними воно примушене нести державні повинности та платити до скарбу усякі збори²⁾. По словам Фокеродта, біле духовенство, окрім протосвєрєїв по містах, знало одну зневагу. „Дворянин рідко коли посадовить сьвященника з собою за стіл і тільки що той прочитає по обіді молитву, зараз його відсилають до домової челяди³⁾).

Такі-ж самі свідощтва подібаємо і про другу половину минулого віку Кокс з здивованнем завважає: „за час мого п'ятимісячного пробування у Петербурзі, хоч мені завсіди і що дня доводилось мати зносини з російською аристократією та дворянством, мені ні разу не трапляло ся бачити у господах, де я був, ані одного репрезентата білого духовенства; се почасти залежало від того, що тутешні парафіяльні сьвященники о стільки некультурні та необтесані, що їх не можна пускати до освіченого товариства⁴⁾). Вебер констатує факт, що „більшість попів в Росії — люде низького походження⁵⁾).

Се демократичне походженне духовенства вже само собою викликало зневагу до його. О скільки сьвященник залежав від свого дідича-пана, о скільки він повинен був йому коритись та перед ним запобігати, — видно з записок великоросійського сьвященника (ярославської єпархії) Магусевича. „У відносинах до сусідних дідич-

1) „Чтенія въ обществѣ ист. и др. Рос.“, 1867, 3, IV, 260.

2) „Рус. Архивъ“, 1872, 1131.

3) „Чтенія въ общ. ист. и др. рос.“, 1874, 2, IV, 113—114.

4) „Русская Старина“, 1877, II, 46.

5) „Русскій Архивъ“, 1872, ст. 1447; порівн. „XVIII-й вѣкъ“ Бартенева, т. IV, 336; „Бытъ русскихъ“ Трегубова, 164—167.

чів, — говорить д. Семевский, -- сільський священик був у цілком залежному стані: кожен такий дідич був для його „барином“ (Матусевич так і називав його у своїх записках), якому доводилось кланятися за кожну маленьку подачку¹⁾. І ці слова справді стверджують ся тими місцями записок Матусевича, де він розповідає про свої відносини до дідичів. Заїхав, напр., Матусевич до дідича Волкова попрохати соломи, але у того були гості, — „такъ другимъ временемъ приказаль побывать“, і через два дні „пожаловаль возъ соломы“. Коли дідич ласкаво приймав Матусевича, то він з вдячністю зазначав се у своїх записках: „пощель къ Николаю Андреевичу въ горницу, — пише Матусевич, — и съ приходу чашку чаю выпиль, а потомъ рюмку водки, и по окончаніи стола изволилъ приказать пива въ бутылкахъ подать, и я выпиль два стакана большихъ, да пожаловаль мнѣ соломы“. Або ось як описує Матусевич приїзд дідички, що в її маєтності був він священиком: „въ обѣдню пріѣхала сюда ея превосходительство, генеральша Анна Ивановна Нарышкина, изволила быть въ церкви и по исшествіи изъ церкви просила къ себѣ на квартиру... Изволила жаловать меня водкою“; другого разу для зустрічі дідича „изъ вобщихъ“ причт купив сайку (булку) і підніє йому: „въ пріѣздѣ ихъ высокородія поздравляли“²⁾.

Певна річ, що трапляли ся серед дворян виняткові особи, що добре тямали суспільне значінне духовенства, що вказували урядови на хиби духовного стану не через те єдине, щоб його принизити, але для того, щоб уряд заходив ся підняти його освіту, матеріяльне та разом соціяльне значінне серед суспільства. Такі відносини дворян виявляють ся по часті і в „наказах“ депутатам, що їздили у Москву засідати у Катерининій комісії³⁾. Але як зауважити, що тільки дворяне 5 повітів виявили у своїх наказах депутатам прихильність та співчутє до духовенства і що впродовж 101 засідання комісії ледве на двох дотягнулись духовного стану та й то на підставі думки „господина Гума“ зачислили його до середнього стану — то таку прихильність і співчутє мусимо признати виїмковими.

¹⁾ „Русская Старина“, 1877.

²⁾ *ibid.*

³⁾ „Сборникъ рус. ист. общ.“, т. 14; „Свѣд. о екатерин. комиссіи“ Поленова „Русскій Вѣстникъ“ 1865 р., I та 1869 р., VI.

V.

Ми розглянули, так би сказати, переважно теоретичну сторону відносин вищих верств російського суспільства до духовенства. Практичні безпосередні відносини їх були далеко гіршими, ніж се можна гадати. Офіціальний документ другої половини минулого століття так обмальовує нам ці відносини: „деякі дідичі кривдять священно-та церковно-служителів не тільки бійкою, але й карою по тілу, та на се укривджені — одні не мають зовсім від світських команд сатисфакції, другі-ж — з причини свого убожества зрікають ся судового формального процесу“¹⁾. Наведемо для ілюстрації кілька фактів.

Один священник вологодської єпархії скаржив ся своєму архиєреєви, що одрого разу після служби божої дідич Теодор Левашов покликав його до себе в господу та побив його „мучительски дубиною безвинно“, що другого разу, саме Різдвяної ночі, нагло напав з своєю челядію на оселю самого священника, говорив і йому, і жінці його і дітям, дочкам-дівчатам, „всякія скарєдныя, неподобныя слова, и пѣсни пѣлъ, и неволею и нахальствомъ своимъ желалъ съ дочерьми его танцевать“, що ще раз він нагнав його, священника з дітьми, як той вертав ся натовлений з поля, почав стріляти в них (певно, сліпими набоями) і стріляв аж поки вони, перелякавшись, не сховали ся у лісі²⁾.

В тій самій єпархії дідич Засецкий покликав до себе до дому священника Михайла Вакулова разом з дияконом, ухопив священника за волосє і поволікши його у другу світлицю, бив його „чеками и кистенями и топками топталъ“. Після такої бійки голова та груди у священника попухли, на ногах зосталось 23 рани, волосє на голові та на бороді було обірване; побитого та скривавленого священника Вакулова жінка повезла у Вологду до архиєрея³⁾.

Дідич Старицького повіту, прапорщик Полїкарпов, примушовав священника, щоб той повинчав кріпака його селянина з десятилітною дівчинкою; коли-ж священник не згожував ся на те, Полїкарпов прийшов до його з челядію, погрожуючись убити його;

¹⁾ П. С. З. XVIII, 13286.

²⁾ „Опис. докум. и дѣлъ синод. арх.“, 1, 395.

³⁾ *ibid.*, 396.

св'ященник сховав ся; тоді Полїкарпов звелїв руйновати його хату, пограбовав усі його пожитки, дочку його цькував собаками і т. и.¹⁾

Серпухівський св'ященник Степанов так скаржив ся московській дикастерії. Раз він з дароносицею за пазухою поспішав у друге село запричацати свого парафіянина. Коли проходив він через поле князя Вяземского, князь верхи догнав його і бив „большою ѳзжалою конскою плетью“. Св'ященник говорив, що він літургісав у той день, що він має за пазухою дароносицею із св. дарами, — князь таки бив його; св'ященник пустив ся тікати до гаю, — князь верхи, доганяючи його, усе бив та бив; кріпаки князеві, з його приказу, спіймавши, „били попа кулачемъ и топтунами“, та після поволикли його за волосє через поле у сусідне село. Тут кн. Вяземський зліз з коня, лаяв св'ященника „матерними словами“, бив „кулачемъ“, топтав ногами у груди, від чого дароносиця випала на землю; Вяземський одіпхнув її ногою, вона розсипалась і св. дари з неї випали; св'ященник ледве живий вернув ся до дому²⁾.

VI.

Відносини до духовенства иньших станів суспільства — купецтва та селянства — були трохи ліпші, бо вони, принаймній, не відкидали самих принципів релігії, а через се з їх боку не могло бути і таких ворожих відносин до її репрезентатів. Але що-до купецтва, то й тут бачимо ще більш може дикі факти в відносинах до духовенства, ніж се було з боку дворянства. Дуже часто бувало, що в церкву на службу божу приходив п'яний, але заможний та поважний купець, поучав св'ященника, як йому правити службу, а безправний, убогий св'ященник, що цілком залежав від такого парафіянина, мусїв покірливо все те зносити³⁾. Неймовірним здаєть ся такий напр. факт, що дійсно був не де небудь у далекій провінції, а у самій Москві. Року 1753 студент московської академії Олексій Некрасов просив у московського архиєрея дяконської посади; архиєрей і висв'ятив його до одної московської церкви. Але парафіянин тієї церкви, купець Сергій Азбукін, хотїв другого дякона. Коли-ж св'ященник почав доводити сему купцеві, що Некрасов — студент богословії, і значить, має певну перевагу над

¹⁾ „Исторія Росіи“, кн. V, т. XXI—XXV, 615—616.

²⁾ „Исторія моск. еп. упр.“, увага 456 до ч. II, кн. 1, ст. 197—198.

³⁾ „Ист.-стат. свѣд. о С.-Петербур. еп.“, в. VI, вид. I, ст. 58.

його невченим кандидатом, то Азбукін відповів просто: „я-де плюю на богословію и что намъ есть отъ богословія?“. Коли-ж Некрасов прийшов до церкви та почав читати часи, Азбукін вигнав його з крилоса. Після відправи священник знов почав умовляти Азбукіна та його „партизанів“, але ті почали кричати на те, що їм школярів непотрібно, що нехай собі школярі ідуть учити „деревенських мужиковъ“, а вони, московські купці, „до нихъ-де еще перечены, да и лучше ихъ“, коли-ж би який школяр прийшов до їх церкви, то вони „генеральное опредѣленіе положили — метлой изъ церкви выгнать“¹⁾. Далеко пізнійше подибаємо ще більш різкий факт купецької своєволі. 1770 р. священник московської микологінездніківської церкви йшов собі до дому. Парафіянин тої церкви; купець Мамонов, покликав його до себе, звелів своїм слугам надягти священникови на шию залізну „рогачку“, замкнув її на колодку, ключ взяв до себе, а священника в такому вигляді пустив до дому²⁾.

Здаєть ся, можна-б сподівати ся, що кращі були відносини до духовенства з боку селянства вже хоч-би через те, що їх єднала спільність їх безправного, приниженого становища в державі і серед суспільства. Відносини між селянством та духовенством залежали передовсім від способу заміщення парафії — вибором чи спадком. Не будемо дотикати ся у подробицях сего дуже цікавого питання, бо воно завело би нас далеко на бік, зазначимо лишень, що обранне духовних осіб парафіянами, і дідичність церковних посад не мали сталих та безпечних підвалин; обидві сї форми переходу церковних посад оперались більш на право звичаєве. В XVIII в. у Великоросії вже уставляєть ся дідичний принцип в переході церковних посад. Принцип виборний заховав ся на Україні, істновав тут майже без перешкод впродовж першої половини XVIII в. і починає зустрічати перешкоду — з боку духовного і світського уряду — лише в другій половині столітя, коли єпархияльний уряд починає наставляти своїх кандидатів, що одержували освіту по школах. Виборний спосіб був найбільш раціональним та користним за-для релігійно-моральних інтересів громади, особливо у той час, коли не було освічених кандидатів на церковні посади і громада сама мусіла своїм контролем забезпечувати моральну вартість духовенства, але для самого власне духовного стану він мав той дуже некористний бік, що ставив його у повну, цілковиту залежність від

¹⁾ „Ист. моск. епарх. упр.“, ч. II, кн. I, ур. 123.

²⁾ *ibid.*, ур. до ч. II, кн. 2, ст. 52.

громади, зовсім не забезпечуючи його від найнесправедливішої та грубої парафіянської своєволі. О скільки громада спочувала та добре поводи́ла ся з милим за-для неї священиком, напр. у складку заводила йому господарство, а коли він ще не висвятив ся, на свій кошт одвозила його „промоватись на попа“, забезпечивши його грішми на всі потрібні видатки, о стільки неприхильно поводи́лась вона з священиком, що не заслужив її ласки. Ось напр. такий факт. Чернігівський архієрей, Іродіон Жураковський, висвятив до одної церкви у Мглин „философскаго ученія добре навикшого“ Івана Якимовича і дав йому ставильну грамоту. Прибувши на свою парафію, Якимович спитав про церковні ключі, щоб прочитати у церкві свою грамоту, але парафіяне так розсердились, що їм настановлено пароха без їх обрання і навіть без їх згоди, що не хотіли слухати грамоти і не пустили Якимовича до церкви. Ех-парох пішов до другої церкви, щоб там прочитати грамоту, але парафіяне його, довідавшись про се, справили проти його і там маніфестацію: „по обыкновенію ихъ Мглинщанъ лисовому, — як писав про се Жураковський до гетьмана, — аки вепри, возгогаташа, рекуще, яко весьма Якимовича священикомъ маты соби не хоцуть, кромъ отъ ихъ ядовытого роду якісь изъ вышпомынныхъ дывыхъ звырій“¹⁾.

Далеко гіршими були відносини до священика парафіян у Великоросії. З причини дідичного характеру священичых посад парафіяне тут поводи́лись з своїми душпастирами взагалі байдуже. Обрядовий характер великоросійської релігійности дуже впливав на те, що духовенство трактовало ся з коммерчеського погляду і мало одно обрядове значінне. При недостатчі тісих моральних звязків між парохом та його парафією ніщо не могло забезпечувати добрих відносин між їми. Наведу напр. такий характерний факт. В маєтности ладожського вовводи кн. Мишецького священиком був Терентий Нікіфоров. Де-кому з парафіян він чогось не подобав ся, — особливо двом парафіянам — Сіліну та Іванову, що нераз лаяли його „всякими скверными словами“. Одного часу Сілін прийшов у двір до священика і тут розпочав бійку; вибіг священик і виштовхав забіяку з двору. Тому такі проводи не подобались і він, узявши сокиру, почав ходити біля священичого дому, погрожаючи сокирою і кидаючи в вікна цурупалками та каміннем; попавши в дитину, він поранив і ледве не вбив її. Священик скаржив ся, та се не привело ні до чого. Другого разу до священика приїхав брат його дякон та иньші родичі. Всі вони пішли до дяка в гості. Над вечір

¹⁾ „Труды Кіев. дуж. акад“, 1860 р., II, 247—9.

прибули туди де-які селяне того села та почали, хто поліном, хто просто ломакою, бити диякона „и голову ему коломъ разломали, и руки съ плечь вышибли, и прочіе причинили смертныя побои“. Присутні там сьвященники уступили ся за свого родича, але й їм діталось так само. Місцевий парох Нікіфоров ледве втік та сховав ся. Побитого диякона висповідали, запричащали та повезли у Ладоду, щоб скаржитись, — але знов нічого з того не вийшло. По якімсь часї, коли сьвященник вертав ся з треби, підбіг до його один парафіянин, ухопив його, не кажучи й слова, за волосє та кинув із св. дарами в болото; наспів народ і не дав сьвященника більш бити. Тим часом Сїдін оселив ся поблизу сьвященника, не давав йому спокою та погрожувавсь, що „онаго сьвященника, гдѣ ни поймавъ, хуже свиньї“ убити. І се, як свідчить історик петербурської епархії, було у той час звичайною річню!¹⁾

VI.

Ми розглянули в загальних рисах урядові та суспільні відносини до духовенства. Позбавлене повних горожанських прав в державі, духовенство не придбало собі ні прихильности, ні навіть простого довірія від уряду. Не бачило воно співчутя собі серед суспільства. Так званий *monde* зовсім не цікавив ся їм і в практичних житєвих відносинах поводив ся з ним з очевидною зневагою. Зневажливе становище духовенства найбільше прирівнювало його до „подлого“ низшого стану суспільства, але уряд поставив його у такі відносини до сего стану, що й народна маса муєла відвернутись від него. Бажаючи ужити духовенство для своїх потреб, уряд втягнув його в систему невідповідних для його політичних доносів, що вважали ся тоді за кращу підставу державного ладу. Коли Петро I звелїв, щоб духовник доносив про грїхи, у яких признавали ся йому на сповїди, духовенство повинно було зрозуміти, що з того часу уряд став між ним та народом, що він заходить ся зруйновати той духовний звязок, то обоїльне довірє, що повинно бути між паствою та душпастирями. Маючи такі фіскальні обовязки, сьвященник був просто поліцейським органом уряду на рівні з иньшими поліцейськими шпигами, що заводили свою жертву у страшні застїнки преображенського приказу. При таких умовах духовний характер діяльности сьвященника пропадав зовсім за уря-

¹⁾ „Ист.-ст. опис. С-пет. еп.“, в 7, ст. 36—38.

довим його значінням. А між тим, справжня діяльність його виявляєть ся у моральному впливі і засновуєть ся на ґрунті свободноморальних відносин; в місії духовенства менш, ніж де инде, мають силу і значінне обовязковість, формальність; сила чи безсиле його залежать від свободного співчуття до його суспільства. А суспільство дивилось на сьвященника, як на офіційного виконавця обрядів, як на поліцейського шпига, і в холодній, офіційній сфері не було місця для тих свободних, моральних відносин, що саме складають основу і дух душпастирських обовязків. Сумним наслідком такого становища духовенства була суспільна його самотність, відокремленне його в межах спеціального духовного стану, відірваного від иньших суспільних станів, що давав лише багаті сюжети для народних жартів та глуму літератури. В сїм становищі духовенство падало все низше та низше, падало в очах суспільства та своїх власних, падало і в своїй моральній гідности. Инакше й не могло бути. Коли який стан відриваєть ся від суспільства, в йому починають складати ся спеціальні клясові інтереси, що утворюють для його цілком штучне житє; коли почала звужуватись сфера, в якій мало жити духовенство, почав разом з тим звужуватись самий сьвітгляд його.

Суспільна самотність духовенства зміцнялась і правною дорогою виродовж усєго XVIII в. і завершила ся станово-кастовим правним відокремленнем його від иньших суспільних верств. В давній Русі духовенство не складало спеціально обмеженого суспільного стану; тоді вільно було вступати в духовний стан людям усїх суспільних станів, аби тільки кандидат на духовну посаду не мав за собою тих вад, що перешкаджали по церковним канонам принятю сана. Так само і для родин духовенства в стародавній Русі зовсїм вільно було чи оставати ся в духовному стані, чи виходити з його, і діти духовних осіб широко користувались з сєго права. Правда, і в той час контінгент духовенства складав ся переважно з дітей самого духовенства, але се було тільки простим звичаєм, а не правною нормою, і цілком натурально залежало від того, що діти духовенства були найбільш підготовлені та здатні для духовної служби.

В XVIII в. відокремленне духовенства повинно було вступити у нову фазу. З самого початку XVIII в. виявляєть ся в Росії змагання до клясового подїлу народа. Перш за все відокремлено мійський стан — купців та ремісників з подїлом перших на гільдії, а других — на цехи. Вищий стан суспільства теж виділив ся в окрему станово-юридичну корпорацію під назвою „шляхетства“. Ревізія закріпила

селян, що складали тепер окремий оподаткований стан суспільства. Відповідно тому і духовенство повинно було замкнути ся у межі окремого суспільного стану¹⁾. Ослаблення виборчого принципу теж повинно було вплинути на відокремлення духовенства в окрему корпорацію, що мала побільшуватись лишень через одно натуральне помноження.

Духовний уряд сам вельми сприяв розвитку клясового характеру духовенства, бо се давало йому можливість більш розвинути свою власть над духовенством та впорядковати його становище. Але ще більше інтересована була у розвитку станового принципу серед духовенства власть державна. Пильнуючи, аби держава не мала втрати від вступу в духовний стан людей иньших станів, відокремлюючи, як ми бачили, усї суспільні стани певними межами, уряд пильнував зробити духовний стан неприступним для сторонних людей; навіть в разі великої недостачі духовних кандидатів він дозволяв висвячувати оподаткованих („тяглих“) людей на духовні посади з тією лишень доконечною умовою, аби належні повинности виконував за їх хто иньший²⁾. Таке пильнування урядом державної користи доходило до того, що заборонено було висвячувати у духовний сан навіть клириків, коли вони на своє нещастя попадали у подушний оклад після розборів³⁾. Після довгого вагання доля сих клириків була порішена на тому, що їх по указу 1774 р. не тільки заборонено надалі приймати на духовну службу, але звсено виключити з неї й тих, що війшли до неї попередю і тепер дійсно при церквах служили⁴⁾.

На Україні духовенство не було ніколи становим. Тут воно завєди поповняло ся особами з иньших станів, що з власної волї віддавались церковному служенню, на духовній службі вони заховували права і того стану, у яким попередю були, так що діти їх, коли не хотїли духовної служби, користувались становими правами і займали суспільне становище батьків своїх. В українських епархиях бачимо священників і з простих козаків⁵⁾ і з військової старшини — з сотників⁶⁾ а часом з більш значних військових урядів

1) „Приходское духовенство въ Россіи“ Знаменського.

2) П. С. З. VIII, 6432; X, 7836; XVIII, 13326.

3) П. С. З. VII, 4802, 4804.

4) XX, 14475.

5) „Ист.-стат. описаніе екатериносл. еп.“, т. I, ст. 73, 78, 83—4; 233, 339, 346, 567 та ин.

6) „Ист.-ст. опис. харьк. еп.“, ч. II, ст. 20; III, 25, 505—6; IV, 102, 208; „Ист.-ст. опис. черниг. еп.“, VI, 221 та ин.

дїти сих духовних осіб заховували свої „шляхотські“ права. Правда, що й великоросійське шляхетство могло вступати до духовного сану; по закону 1714 р. кадети дворянських фамилій, що не одержували в спадок магностей, могли досягнувши 40-літнього віку, висвячуватись на священників¹⁾; але від 1730 р., коли скасовано дворянський майорат, дозвіл сей втратив свою силу²⁾; до того-ж, духовний сан в Великоросії з самого початку XVIII в. так було принижено, що ніякий дворянин не міг вступити до його з одного вже шляхецького гонору; самий указ 1714 р., дозволяючи кадетам висвячуватись на священників, вважав за потрібне зауважити, щоб „тѣмъ, которые въ сіе вышеописанное вступать, не ставить ни въ какое безчестіе имъ и ихъ фамиліямъ, ни словесно, ни письменно“. Ще менш могли великоросійські дворяне вступати до духовного сану у другій половині XVIII в., саме в час повного розвитку гордого аристократизму та дворянських тенденцій, коли над духовенством глумилося все, що тільки вважало себе освіченим та поступовим або хоч трохи не „подлим“ серед російського суспільства. Через те не можна сподівати ся, щоб перспектива духовного сану могла бути популярною серед великоросійського шляхетства. На Україні-ж духовні з шляхетного стану були річю звичайною. Мойсей Бугаєвський був 1720 р. військовим капеляном при гетьмані Скоропадським; один з шляхетних панів Бутовичів був священником³⁾. Багато українських священників того віку, що походили з козацької старшини, претендували на шляхетство; таких прав шукали напр., священничі роди Тиховичів та Залських і були в правах тих затвержені⁴⁾. Доказав права свої на шляхетство навіть один дяк, що був оселений за Катерини II у Новоросії⁵⁾.

Право вільного вступу різного стану людей до духовного сану о стільки було звичайним на Україні, що тут склали ся навіть що-до сего певні правові норми. Останні зовсім не виходять в сїм разі з якого станового принципу, а лише з практично-материяльного принципу державної користи. „Права, по которимъ судитя мало-російській народъ“, трактуючи „о людехъ воинскаго званія, кото-

¹⁾ П. С. З. V, 2789, п. 15.

²⁾ П. С. З. VIII, 5653.

³⁾ „Дворянство въ Россіи“ проф. Романовича-Славатинського, ст. 149.

⁴⁾ „Южно-русскіе священники, отыскавающіе права дворянства“, „Кіевская Старина“, 1885, V.

⁵⁾ „Переселеніе заштатныхъ церковниковъ въ Новоросію при Екатеринѣ II“, „Кіевская Ст.“, 1894, IV.

рихъ въ священство не производить, а которыхъ производить“, яко головну умову для вступу військовихъ людей у духовний сан, виставляють дозвіл військовихъ канцелярій, що повинні були в сѣмъ разі стежити, аби військова служба не мала втрати. „Не имѣють, — говорить ся тут, — никакіе прихожане никого изъ войсковаго званія, а паче знатнихъ людей, въ чинъ презвитерскій избирать и для посвященія архієереємъ представлять мимо тѣ канцеляріи, въ которыхъ они вѣдоми суть; а хотя бѣ и представленни были, такихъ архієереи не должны посвящатьъ безъ соизволенія и аттестатовъ тѣхъ же канцелярій; да и канцеляріи оніе по искупу или по другой страсти аттестатовъ ни за какими войсковаго званія людми давать не должны; а давать аттестати токмо за такими, кто би не былъ къ службѣ воинской способенъ, или би имѣлись у кого другіе сини, брати или родственники, вмѣсто его служити могущіи, онъ же бы былъ во всемъ того сана достоинъ, и аттестовать за такими съ яснымъ показаніемъ о егожъ способности и желаніи прихожанъ. Которіи же би противно сему, не по достоинству и не по приличію, а по одной страсти, избрали и аттестовали за нимъ, и по тому въ священнической чинъ онъ былъ произведенъ, — тѣ, по разсмотренію вишшей власти, подлежатъ будутъ отвѣту“¹⁾. Се саме ствержено було указомъ царці Анни Івановни 1734 р.

Що справді такий лад що до вступу військовихъ людей у духовний сан був самою дійсною практикою і навіть в другій половині XVIII в., на се маємо певний доказ з одного документу, який довело ся нам відшукати в архіві київської духовної консисторії (ч. 1112, р. 1773). Се — аттестат сотенного первоковалівського осаула Андрія Гришка, виданий йому з полкової Гадяцької канцелярії. Осаул Андрій Гришко, старшинський син, спершу 20 літ служив в Січі, а після, оженивши ся на козаці, „опредѣленъ на снабдѣніе тестя его козака ковалювского Остапа Волнка и его свойственниковъ сотеннымъ асауломъ“ і справляв сю службу 16 років. „Теперь же де будучи уже онъ старыхъ лѣтъ и чрезъ то не в состояніи на далѣ отправлять службы, намѣренъ по желанію всѣхъ ковалювскихъ церкви рождества пресвятія Богородици парохіянъ на остаючоеся прі тон церквѣ на вакансѣ священническое мѣсто искать священническаго чина“. Військова канцелярія робить до сего такі уваги: „по елику и по усмотренію полковои канцелярії просітель асаулъ Грышко по старости его ко отправленію напредъ службы признается неспособнымъ, тестя жь его козака Во-

¹⁾ Розділ 6, артикул 4.

лыка дворъ, гдѣ юнъ асаулъ состоитъ, какъ по справки съ ревизією 764 года оказалось, написанъ въ болшомъ числѣ дворовыхъ въ восьми хатахъ, слѣдственно за увольненіемъ его асаула тѣ дворовые сами дѣйствительно отправлять козачую службу могутъ а затѣмъ въ оной и умаленія nebudeтъ“; тут же наводитъ ся указ Анни Ивановни: „состоявшимся же въ прошломъ 1734 году высочайшимъ имяннымъ блаженныя и вѣчно достойныя памяти Государыни Императорицы Анны Иоанновны самодержицы всероссийской указомъ повелѣно козачого званія людей въ попы и въ діаконы за аттестатами полковниковъ и полковой старшины под такимъ токмо резономъ, чтобъ въ козачой службѣ умаленія не слѣдовало, выпускать“. На підставі сего всего канцелярія постановила: „его асаула Грышку от нынѣшняго его званія уволнить якъ безпрепятственному ему до вышеозначенной рождества пресвятія Богородицы ковалювской церкви священническаго чина полученію дать съ полковой гадяцкой канцелярії аттестатъ, зъ засвидѣльствованіемъ, что за произвожденіемъ его во священныки умаленія въ козачой службѣ по вышеписанному не будетъ. Къ тому же онъ состоянія честного, въ штрафахъ и порокахъ не бывалъ и долговъ, какъ изъ дѣлъ позабиратон зъ сотеннымъ Первоковалювскимъ правленіемъ справки оказалось, не убѣгаеть“.

О скільки вільно було для всіх на Україні вступати у сан духовний, о стільки-ж вільно було і виходити з його. Син священника, що висвятив ся з козаків, був де який час у козацькому стані, а після знову вступає до духовного стану¹⁾. Священницькі сини, що залишали духовний стан та вступали у службу козачу, приймали ся тут з титулом значкового товарища²⁾. Гетьман Скоропадський, ствержуючи маєтки за сином генерального суді Домонтовича, священником Павлом Домонтовичом, так висловляєть ся у свойому універсалі про дітей останнього: ми, — каже він, — „взяли домъ пречестного отца Домонтовича въ особливую протекцію нашу, позволяючи синамъ его не при полку черниговскомъ, лечь подъ нашимъ бунчукомъ въ походахъ войсковыхъ служити³⁾. От через що на Україні часто можна було подибати священника — дідича; з сего-ж повели ся численні між українськими селами назви Попівок та Протопопівок⁴⁾.

1) „Матеріалы для ист.-ст. опис. екатер. еп.“, I, 343.

2) „О дозволеніи сыновьямъ священниковъ вступать въ козачье сословіе со званіемъ значкового товарища“, „Кіевск. Ст.“, 1888, т XX, 28—30.

3) „Ист.-ст. опис. черниг. еп.“, V, 64—5.

4) „Дворянство въ Россіи“, 150.

Всі ці обставини, також і виборна практика, вплинули на те, що на Україні духовенство, під впливом російських порядків, відокремилось значно пізніше.

VII.

Безправне в державі, принижене в своїх суспільних відносинах, духовенство не красше почувало себе і в сфері єпархіяльної адміністрації. І в сій, так би сказати, своїй духовній сфері доводилось йому випивати не менш гірку чашу приниження та безправя. В духовно-адміністративній сфері довше, ніж де инше, заховавсь той лад, де основою було „смирненіє“ підвладних. Міра сего „смирненія“ не мала ніяких законних меж і здебільшого залежала просто від вдачі та хвилевого настрою духовного адміністратора. Певна річ, що така система не могла забезпечувати прав підвладному духовенству; вона повинна була шкодливо впливати на саму адміністрацію і прикрим тягарем лягати на тих, хто входив в сферу її сили.

Єпархіяльні архиереї того віку часто не визначали ся гуманними та справедливими відносинами до підвладного духовенства. Ось як, напр., характеризує один мемуарист тамбовського владика Пахомія (Симанського): „він був самий тиран та забіяка і про його розповідали мені один дивний анекдот. Був за його в м. Ранебурзі один заможний піп, що мав вуликів з 300 пчл; на посаду настановив його сам синод. Архиерей, скоро приїхав у єпархию, зараз пронюхав про його і — треба було його притягти, треба було помордувати. На своє нещастя, той упер ся, не вважаючи себе під архиерейською командою, і не хотів їхати до архиерея та везти до його свою ставельну грамоту. Архиерей звелів силоміць притягти його та мордовав його нагаями і тиранив, аж поки не вимучив від його 500 р. та не знищив його до краю“¹⁾. Інший сучасник так розповідає про викаря сівського Кирила (Флоринського). Пресвященний завсіді, навіть за службою божою, доходив до такого розярення, що кому з підвладного духовенства трикиріями бороду підпалить, кому пук волося вирве, кому кулаком дасть в зуби, кого пхне у живіт ногою. Все се робить він, лаючись на всю церкву, де-б то не було, — чи в вітварі, чи серед церкви, особливож в той час, як на його надягають сьвяті облачення“. Київське духовенство,

¹⁾ „Записки Болотова“, „Русская Старина“, 1871, т. II, 725—6.

що не звикло до такого поводження, зрікло ся правити з ним службу Божу і м. київський Арсеній на сплу умовив київських священників правити службу з небезпечним сівським владикою¹⁾. Архангельський архієрей Варсонофій на самий великдень звелів соборному протопопу з священниками та дяконами простояти всю службу Божу босими на снігу за те, що з вечера не правили служби. Підпивши, він власноручно карав духовних осіб по тілу, казав водити їх на ланцюгах кругом церкви, брав хабарі з духовенства та т. ин.²⁾. Характерно, що і один з гуманніших владик свого часу — Новгородський архієпископ Амвросій Юшкевич — прикро дорікаючи у листі архангельському архієреєви за його „тираничне“ знуцання над духовенством, дає врешті таку адміністративну пораду: „повинно поперед карати, вважаючи на вину, — цепуром, нагаєм та иньшим, та щоб милостиво, рахманно і не прилюдно“³⁾. Правда, з часом ся груба нелюдскість адміністративних відносин повинна була зменшитись; що ближше до кінця XVIII в., тим більш подибаємо гуманних і справедливих владик, що поводили ся з підвласним духовенством в межах законности; між такими поступовими архієреями перш завсе треба зазначити м. московського Платона Левшина, що перший провадив думку, аби духовенство переймало ся „благороднымъ честолюбіємъ“ та поводило ся в суспільних відносинах „съ осанкою“⁴⁾. Але се були лише виімкові заходи поодиноких людей, що не могли відразу круто відмінити старого уставленого ладу.

Ще менш забезпечувано було духовенство від надужить ріжних нижших органів єпархіяльного уряду. Система консисторського урядовання визначала ся великою грубістю. Поклик до суду чинив ся таким способом, що покликаного арештовували та, заковавши у кайдани, везли у консисторию. Далі йшов допит із всіма нелюдскостями так званого у той час „пристрастия“ та вязенне до судової постанови в смердючій, повній всякого люду тюрмі. Се все було лишень початком того приниження і тих кривд, яких зазнавала духовна особа після судової постанови. Кари визначали ся з дивною нелюдскістю. Самою популярною була кара нагаями. Таких резолюцій, як: „бить плетьми нещадно, чтобъ на то смотря

1) „Записки Добрынина“, 1871, III.

2) „Исторія Россія“ Соловйова, т. XXI—XXV, 529.

3) „Чтенія въ общ. ист. и древн. російскихъ“, 1880, кн. I.

4) „Чтенія изъ ист. рус. церкви“, „Православный Собесѣдникъ“, 1875 р., 11—12.

и другимъ чинить такихъ продерзостей было неповадно“, „за чинъ священства вмѣсто кнута учинить нещадное шелепами наказаніе“, або, як писали на Україні, скарати „барбарами“, „кіиками“, — можна бачити велику силу по консисторських судових актах минулого віку. І такі нелюдські кари накладали ся не за які великі злочини; р. 1726 трох московських съвященників за те, що не подали у свій час метрик, консистория постановила „въ страхъ прочимъ, дабы впредь имъ, такъ и другимъ чинить было не повадно, при собраніи старость и знаменитыхъ церквей поповъ, учинить наказаніе плетьми безощадное“¹⁾.—Практиковало ся ще вязненне в острожі до кількох років, заслання в монастир на так званий „подначаль“ або — на Україні — на „мукосіянне“, „на труди“ в архиерейський дім, розстриженне з сану і т. и.

Тією-ж самою жорстокістю переймали ся і низші епархияльні урядники, що вибирали ся з самого білого духовенства. Таким чином, брудна атмосфера утисків, безправа, приниження, бруталности та жорстокости чорною хмарою обгортала все житє духовенства і повинна була до краю деморалізувати його своїм неминучим впливом...

VIII.

У другій половині ХVІІІ в., як ми вже по части завважали, тяжка, неможлива атмосфера духовного житя почала потрохи наче виясняватись. Новий дух Катерининога часу, як-би він там не хисткий був, повинен був зробити свій добрий вплив на адміністративні відносини і поліпшити їх. Ідеї, висловлені у „Наказі“, що підвласні існують не задля начальства, що адміністрация повинна не страхом держатись, але засновуватись на почутю чести та обовязку підвласних, — повинні були почасті дотикнутись і духовних адміністративних відносин. Сам уряд заходив ся запровадити поліпшенне адміністративних відносин серед духовенства. Указом 1765 р. заборонено епархияльним архиереям розстригати духовних осіб без відомости синоду²⁾. Р. 1766 цариця звелѣла видати з синоду указ, щоб кари на духовенство накладали ся вважаючи на вину та відповідно людським немоцям, — переважно епитимиями, штрафами на шпиталі та т. ин.³⁾. Р. 1767 заборонено карати по тілу съвя-

¹⁾ „Исторія моск. епарх. упр.“, ув. 291 до 1 ч., ст. 216.

²⁾ П. С. З. ХVІІ, 12471.

³⁾ П. С. З. ХVІІ, 12618.

щенників та єромонахів¹⁾, а 1771 р. — і дияконів²⁾). Таким чином, з 1771 р. *de jure* скасовано в сфері єпархияльних відносин кару по тілу. Хоч *de facto* кара ся все-ж істновала, як і попереду, але се вже було з боку єпархияльного уряду надужитим, противним закону. Р. 1796 скасовано кару по тілу і в справах євітського суду³⁾, але другого року сю привілеگیю знесено⁴⁾). Все-ж таки самопочуте і гідність духовенства повинно було підвишитись: се скасування ганебної кари по тілу було вже ознакою якоїсь горожанської повноправности для безправно-приниженого духовенства.

За часу Катерини II стала ся ще й иньша дуже важна для духовенства реформа — скасування його податкових („тяглових“) відносин до своєї адміністрації. Податки з духовенства були дуже різнородні. Між ними на першому місці стояла архиерейська або церковна дань, з кожного двора в парафії. Крім того духовенство платило т. з. скарбові гроші („алтини“), шпитальні, на удержуванне адміністрації, на „заїзд“ попівських старост, закащиків, благочинних, духовних управителів та иньших начальств, на „їзд“ архиерейський, на школи і т. д. Були ще більш-менш випадкові податки — ставельні, крестцові, штрафні, мирові, піднаказні, судові, вінцеві, виводні та ин.⁵⁾. Трудно з певністю обрахувати загальну цифру сих податків; проф. Знаменський налічує їх для невеличкої парафії з 100 дворів — 6 рублів⁶⁾, цифра, досить значна для першої половини XVIII в. Коли додати до сего, що в самому процесі збирання сих податків було багато надужить, що крім сих офіціальних зборів було ще багато иньших, неофіціальних та незаконних, то податкове становище духовенства до 1760-х р. того віку було дуже тяжким. Одно, напр., висвячення на євященника, по євідцтвам Болотова⁷⁾, м. Платона⁸⁾, Добриніна⁹⁾, ставало у 100 р., і се вже в другій половині XVIII в., коли податки офіціально були знесені. Як ще завважити, що річний бюджет євященника був дуже невеличкий, то всі сї податки дуже тяжко лягали на духовенство. Але

1) П. С. З. XVIII, 12909.

2) П. С. З. XIX, 13609.

3) П. С. З. XXIV, 17624.

4) П. С. З. XXIV, 17916.

5) „Приходное духовенство“ проф. Знаменского, 343—360.

6) *ibid.*, 360—1.

7) „Русская Старина“, 1871, II, 724.

8) „Русский Архив“, 1864, 1173.

9) „Русская Старина“, 1871, III, 251.

гірш за все було те, що духовенство мусіло почувати себе оподаткованим перед своїм духовним начальством, — так само, як кріпаки почували себе оподаткованими своїми дідичами, і дізнавало на собі всю сувору жорстокість податкових відносин, до самого правеза навіть. З сего можна собі уявити, яке значінне мало знесення сего кріпацького права вищої ерархії до низшого духовенства; ся радикальна реформа в системі духовної адміністрації і становить епоху в історії російської церкви. Р. 1764 скасовано церковну „дань“ з духовенства¹⁾; р. 1765 знесено податки за ставлення в сан; з священників та дияконів звелено брати всего по 2 р., з дяків та паламарів — по 1 р.²⁾; р. 1771 знов вийшов указ про скасування ставельних податків³⁾.

Серед українського духовенства податки держали ся довше. М. Самуїл лише 1783 р. скасовав у Київщині податки на катедру столових, мирових, солодових та клирових грошей⁴⁾, що давали катедрі до 3.000 р. річно⁵⁾. В інших епархиях українських податки сі задержали ся до реформи 1786 р.

Піднесення гідности духовенства мало на увазі і надгороди для духовенства, заведені Павлом І. Р. 1797 постановлено видавати в надгороду білому духовенству наперетні хрести, камилавки, скуфії та митри⁶⁾, а після і ордена; своєю дорогою, що се побільшало й способи впливу уряду на духовенство.

Всі значні реформи другої половини XVIII в., що дотикались становища духовенства, себто: поліпшення адміністративних відносин, знесення тягла, заведення надгород, — повинні були мати дуже добрі наслідки для духовенства і різкою, кардинальною рисою поділити для його обидві половини XVIII століття. Але що-найменше оптимістично було-б сподівати ся, що одні урядові постанови могли скоро і радикально відмінити той устрій адміністративних відносин, що склав ся цілими віками. На се треба було і довгого часу, і справжньої, глибокої освіти серед духовенства і — нарешті — більш серйозних, постійних та сталих заходів уряду. Але за часу Катерини II нові, гуманні принципи урядовання держали ся дуже хистко. На духовній сфері цілком відбилась двоїстість того часу,

¹⁾ П. С. З. XVI, 12060, п. 5.

²⁾ П. С. З. XVII, 12379.

³⁾ „Ист. моск. еп. упр.“, ч. II, вн. 2, ст. 102—5.

⁴⁾ „Описание киево-софійскаго собора“, 263—4; 266.

⁵⁾ „Самуїль Миславскій“ Рождественско, 119.

⁶⁾ П. С. З. XXIV, 18273.

через яку на ділі зовсім не удержувались ті принципи, що так голосно провадили ся в теорії. Емансипація духовенства далеко не була ще закінчена і в другій половині XVIII в. Гуманний настрій та поведження кількох поодиноких осіб серед тогочасної ерархії не виключало ще суворої самоволі таких крутих владик, як Арсеній Мацєвич, Кирил Флоринський, Пахомий Симанський та ин. Вплив нового часу сам по собі дуже мало забезпечував права підвласного духовенства і його нове становище. Се найкраще видно з прикладу найхарактернішого репрезентанта Катеринино часу в духовній сфері — м. Платона. Вимагаючи від духовних осіб „сановитости“, внушаючи їм „благородное честолюбіє“ та самоповагу, він дуже обурювався, коли хто з духовенства осьмілювався бути сановитим в його присутности та упоминав ся про свої права; дуже характерна з сего боку історія відносин м. Платона до московського протопопа Петра Алексєєва¹⁾. В другій половині XVIII в., як і попередю, висота влади міряла ся ступінем приниження перед нею підвласних, і емансипація підвласного чоловіка розвивала ся в тій мірі, як принижало ся його начальство. Безодня між вищим та низчим духовенством не зменьшала ся. Тоді саме, як архиєреї ремствovali на кривди від свїтського уряду, білий сьвященник, згаданий протопопа Алексєєв писав своїому собратови: „начаюущимъ симъ бывати, восклонитесь, зане приближися избавленіе ваше“²⁾.

В духовно-адміністративних відносинах було ще багато попередньої грубости. Як духовна адміністрація не виробила для себе ниньших законних норм, окрім „Духовного регламенту“, що зазначав власне одні лиш загальні принципи урядовання, то заходи де-яких архиєреїв перевести в жите гуманні урядові укази не приводили ні до чого. Низший духовний уряд, як і попередю, уживав суворої кари, окрім хиба одних нагаїв. 1788 р., коли скасовано крутицьку єпархю, крутицька консисторія передала, напр., в наслідство московській консисторії „желѣзъ ножныхъ пятеро и одни кандалы, да стульєвъ съ цѣпьями три, изъ нихъ одинъ большой“³⁾. Манастирські начальства, куди посилались на покуту сьвященники, визначали ся особливою деспотичністю. З актів московської консисторії 1791 р. про одного сьвященника, що пробував на покуті

¹⁾ „Русскій Архивъ“, 1871, 1; „Душеполезное Чтеніе“, 1869, I; „Ист. моск. еп. упр.“ ч. III, кн. I, уваг., ст. 176.

²⁾ „Правос. Соб.“ 1875, XI—XII, ст. 398.

³⁾ „Ист. моск. еп. упр.“, ч. III, кн. I, 179.

у перемишльському монастирі, довідуємось, що ігумен того монастиря Іннокентій поводив ся з покутним духовенством над міру суворо, — кому голову і бороду голив, а кого, поставивши до деревляної стіни, припечатав ниткою по-під горло і так держав годин по чотири саме на відсоні¹⁾).

Нові реформи не увільнили духовенство навіть від податкової системи, що існувала впродовж усього XVIII в. Ми вже згадували про податки та висвячення кандидатів священства; разом з тим була ще особна плата з висвячених за ставельні грамоти. Дуже багато було податків з духовенства, що хоч були противні указам, але існували зовсім отверто. Єпархіяльні урядові інституції, що не мали штатного удержання, держали ся податками з духовенства. Штатне удержання духовних шкіл було о стільки мале та нікчемне, що духовенство мусіло давати на їх і багато своїх власних коштів; правда, се вважало ся добровільною жертвою самого духовенства, але цифри тієї жертви зазначали ся наперед єпархіяльним урядом, і коли духовенство ухиляло ся від тієї жертви, то підлягало суворій карі²⁾. Були і цілком незаконні податки з духовенства, напр., для ремонту архиерейської ризниці в Москві за м. Тимофія Щербацького, на дзвони в Тамбові по рублів 50 та ин.³⁾

Ми мали на меті оглянути відносини до духовенства російського уряду, всіх станів суспільства та духовної адміністрації. Огляд сей довів нас до дуже сумних висновків що-до соціального становища духовенства впродовж усього XVIII в. Навіть не хочеть ся няти віри тій глибині соціального приниження та безправя, у яким пропадало тоді духовенство, — але неублагані документальні факти свідчать самі за себе. Біле духовенство XVIII в. з'являеть ся, по тим фактам, якимсь немилим, отверженим, надто приниженим станом суспільним, що для всіх був чужий, що не бачив для себе співчутя навіть в сфері відносин своєї-ж таки духовної корпорації. Тільки на Україні за духовенством признавали ся ще деякі права горожанські та загально-людські, помічала ся якась тінь суспільної поваги; але й тут права духовенства залежали від того єдине, що воно ще не все страшило з свого давнього становища,

¹⁾ „Ист. моск. еп. упр.“, ч. III, кн. 1, ув. 430.

²⁾ Багато фактів про се подано проф. Знаменским в цінній монографії „Духовныя школы въ Россіи“.

³⁾ „Православный Собесѣдникъ“, 1875, XI—XII, 400.

не порвало звязків із иньшими станами суспільства і затримало у себе де-які прерогативи свѣтського стану. Взагалі-ж становище духовенства в Росії було сумне та темне без краю й просвѣтку. Без душевного зворушення не можна собі уявити морального почуття духовенства після всего того, що воно муїло перетерпіти. Самі по собі виникають питання: як все те мало вплинути на духове становище духовенства? Де і як могло воно набирати ся моральних сил для виконання своєї місії? Чи могла в йому заховати ся при таких обставинах хоч іскра морального чуття, людської гідности, розуміння своїх обовязків? Самі сучасники добре бачили, до яких сумних наслідків доводила така система відносин до духовенства. Відомий гр. Панїн писав до цариці Катерини II, що духовенство потопає „въ самомъ вышнемъ невѣжествѣ и грубіяньствѣ“, що серед його здаєть ся якимсь дивом людина „съ настоящимъ чувствомъ добродѣтели и хотя съ нѣкоторымъ познаніемъ должности пастыря“¹⁾. Але всі такі далекоглядні сучасники у кращому разі обмежували ся враз з Панїним таким наївно-платонічним ремствованнем: „если-бы духовный чинъ хотя мало былъ инаковъ!“²⁾.

1897, VI, 10.

¹⁾ „Русскій Вѣстникъ“, 1869, VI.

²⁾ *ibid.*

Miscellanea.

До історії церковних братств на Галицькій Русі.

Ми знаємо досить добре початок і організацію українсько-руських церковних братств (гл. Флеровъ, О русскихъ церковныхъ братствахъ і иньш.), та їх внутрішня історія, з виємком одного Ставропігійського братства у Львові, відома нам доси дуже мало. Отсей документ, що друкуєть ся низше, винятий із парафіяльного архіву в Болехові долинського повіту, кидає цікаве сьвітло на внутрішнє жите болехівського братства в початку XVIII віку. Ми бачимо тут, як братство упадало з дво-якої причини: через розлад між міщанами і передміщанами і через брак контролі, через упадок справді братерського духа, яким були оживлені сї інституції в перших початках їх істнованя. Се було явище натуральне при тім упадку церковно-національного значія, яке мали братства в початку свого розвою, коли були опорою православних в їх боротьбі з унією. Тепер, при унії, братства мали тільки одну мету — дбати про „благолішіє“ обряду, про церковні знадоби, сьвітло, про порядок у церкві і при всяких обходах. Очевидно, що се зменшило інтерес братчиків до самої інституції і зробило можливою погану господарку такого Басая, що був очевидно причиною ревізії висланої єпископом Шептицьким і описаної в отьшому документі. Є в ньому й ще деякі цікаві деталі, як нпр. згадка про устроюване „божого гробу“ в церкві в Велику п'ятницю, рота братської присяги і т. и. За дозвіл опублікованя сего документу і за ласкаве зроблене копії кінцевої части складаю тут щирю подяку Впов. о. дек. Іванови Озаркевичу, парохви в Болехові.

Działo się w cerkwi Bolechowskiej mieyskiej pod tytułem s-tego Jozefa dnia pierwszego miesiąca Oktobra podług starego kalendarza, tysiąc siedmset dwudziestego ósmego roku.

Z wyrazney iasnie wielmoznego Imci oycy episkopa Lwowskiego, pasterza y dobrodzieia naszego woli y za komisssem iego, my komissarze duchowni ziechawszy do Bolechowa na grunt dla zrewidowania bractwa przy cerkwi Bolechowskiej mieyskiej będącego, ieżeli podług funduszu od s-tey pamięci i. w. Imci oycy Athanazego Żeliborskiego episkopa Lwowskiego w roku 1666 danego y artykułow opisanych sprawuią się, na którą to rewizją w tey że Bolechowskiej cerkwi za siadwszy, wynalezlismy między papierami na pismie komissią w roku 1707 przez komissarzow takze duchownych ratione wszelkich porządkow brackich opisaną y onym zostawioną, po ktorey komissyi aż do roku 1719 rejestra przychodow y roschodow bratskich, za starszenstwa różnych w porządku iakież takie widzielismy. Po zmarłym zas Onofreiu Krzywieckim, który tegoż roku 1719 był starszym bratem, ten rząd starszenstwa za zezwoleniem wszystkich braciey Konstanty Furowicz do roku 1720-o trzymał. Pokazało się tedy przez te lat dwie przychodu tak z legacyi y klątek bratskich, iako y innych obwencyi złotych 238, z których tenże Konstanty Furowicz roschod rejestrami bratskimi nam pokazał y wyrachował się. Potym dla zamieszania między panstwem rozerwało też się y bractwo, mieszczenie z przedmieszczanami, przez co żadnego między niemi lat kilka nie było porządku y posłuszenstwa, rejestra takze przychodu y roschodu niepisane zależały. Aż w roku 1726 za starszenstwa sławetnego Dymitra Basaia znowu zas rejestra przychodow y roschodow brackie zaczęte, z których przychodu przez lat 4 pokazało się złotych 100, y z tych p. Dymitr Basay roschod rejestrami pokazał, pretensie zas pp. bractwo do p. Dymitra o legacyą zanesli, że na domu Senia Czerewatego złotych sto cerkwi należących iest, w którym domu p. Dymitr mieszka, do czego się y sam tenże p. Dymitr przyznał, ktore to złotych sto cerkwi Bożey należące powinien p. Dymitr Basay in instanti oddac, lub na czym może zapis pp. bractwu uczynic, pod terminami prawnymi. Że zas tenże p. Dymitr Basay rosci sobie do pp. bractwa na złot. 65 pretensiae, iż iakoby za swego starszenstwa na wystawienie grobu Bożego te pieniądze własne swoje łożył, czego pp. mieszczenie przyznac nie chcą, zanosząc, że bez rady mieszczen sam p. Dymitr z przedmieszczanami tylko zniusz (sam zniósłszy) się ten grob Boży restawrował y składkę na wszystkich parochian czynił, na którą składkę przedmieszczenie złotych kilka łożyli. My tedy do uspokoienia w tey pretensij pana Dymitra inszego nie widząc sposobu,

tylko ażeby iako już na to składka zaczęta przedtym exequowana y teraz za staraniem pp. bractwa była, y z tego uspokoiony p. Dymitr bydz powinien, a to pod karą cerkiewną przykazuje się.

Po skąconey tedy od przeszley komissyi rejestrow, iakowe zastac y widziec dla nieporządku można było, rewizyi y niektrych starszych braciey rachunkow, chcąc iako naylepszy między tuteyszym bractwem utwierdzic podług funduszu y artykułow porządek, tandem przystompili do elekcyey, obierania tak starszych braciey, iako y młodszych: iakoż porządkiem wszyscy na sessyi w rezydencyi na cmentarzu duchownego swego zasiadшы, przez kryski, wolnemi zgodnie głosami starszych y młodszych, z mieszczan y przedmieszczan między sobą obrali, to iest sławetnego pana Bazylego Masewicza starszym y p. Matfteia Furowicza młodszym z miasta; z przedmiescia zas Theodora Romanowego starszym, y Theodora Nuryka młodszym bracią. Po obraniu tedy starszych y młodszych pp. braciey stanowimy imieniem iasnie wielm. Imci pasterza y dobrodzieia władzą kommissarską przykazując, ażeby pp. bractwo co rok elekcią miewali y tak iako teraz z mieszczan y przedmieszczan dla snadniejszey między sobą zgody y porządku obierali, czyli tych y po nich będących przeszlorocznych na starszenstwie potwierdzali; rejestra przycosodow y roschodow, pisarza z między braciey obrawszy porządnie pisali, y sessye podług dyspozycyey w artykułach wyrażoney aby miewali; posłuszenstwo zwyczajne młodzi bracia starszym bez żadney sprzeczki dla chwały Bożey czynic powinni, tudziesz przedmieszczanie starszy y młodszy bracia do mieyskich starszego y młodszego braciey referowac się zawsze y radę o wszelkim koło cerkwi Bożey porządku miewac maia; służby Boże brackie cztery do roku za staraniem wszystkich braciey bywac w cerkwi powinny; diak słuszny do nabożenstwa y cwiczenia dzieci zdolny y wygodny bydz powinien; w niedziele y święta w cerkwi iako y podczas iarmarkow po miescie z puszką czyli z pułmiskiem chodziec porządkiem bez wymówki z braciey powinni. Także powinosc do skrzynki roczną aby każdy zupełnie oddawał y w rejestrach bratских zapisany był, kto by zas uporeczywym w tym bydz pokazał się, takowego za kilkorakim upomnieniem z katalogu braterskiego wyrzucic y wygluzowac, iako y nieposłusznego maia. Duchowny iako na sessyach y schadzkach bratских zawsze bywac ma, tak y wszelką osobie iego przyzwoita od pp. braci miec obserwancyą, y w dochodach z parochyi zwyczajnych satisfakcią odbierac. Tym ze pp. bractwu z przestrogą zaleca się, aby brackich intèressow do zamkowej nigdy nie zanosili władzy, ale ktory ma co do ktorego, podczas schadzki co sessyi przed starszą bracią z sobą się sądzili y według wystempku

cerkiewną uspokaiali się karą, a to pod winą z bractwa wyrzuceniem y od cerkiewnych chrześcianskich odrządkow oddaleniem. Postanawia się y to władzą iego pasterskiey Mci, aby każdy kto chce do tego wstempywac y wpisywac się bractwa, przysięgę w cerkwi na ewanieli S. dwa położywszy ręki prawey palce takową wykonał:

Въ Имя Ѡца и Сина и С. Дѣла. Аминь.

И ѿмѣк: встѣпаючи до того при Цркви сей стѣй брацтва, присагаю и вѣщюю сіа Гдѣс Бгѣс-во-Тройци стѣй Единомѣ, всю дѣшо мою чистимъ сер[дцемъ] и цѣлимъ оумисломъ моимъ жити в брацтвѣ семъ при цркви Болеховской мѣстцкой храмѣ Сѣго Іосифа, междѣ братїами вѣрнымъ, и до послѣднаго моего часѣ не встѣпати, ниже артикламъ поданнымъ спротивлатиса, но во всемъ онѣ хранити и совершено исполнити. Такъ ми Гдѣи Бжѣ поможи и сіе стѣе Евангелїе.

Ktorą przysięgę w artykułach brackich dla niedozoru opuszczoną, a koniecznie ta bydz przy funduszu brackim powinna, y bez takowey przysięgi wpisanie się do bractwa niejest nigdy ważne. W tey że kommissyey za słuszną uznaliśmy rzecz, ażeby registr srybra, aparatów i xiąg w teyże Bolechowskiey znajdujące się cerkwi, był wpisany, iakoż po uczynioney rewizyi tu się wpisuię: Ewanielia w srebro oprawna, na niey sztuk N. 17, krzyż srybrny; kadzielnica srebrna; kilich drugi srebrny pozłocisty, z patyną takōż; kilich drugi srebrny także z patyną y gwiazdą; koron wielkich, szrednich y małych jedynaście; serduszko; gwiazdka, ruża y krzyżyk srebrne, sztuka na piersi archijerea 1 y na ręce Naiswięt: Panny do obraza sztuk 2, to wszydtko srebrne; tablic wielkich szesć srebr., tabliczek mniejszych srebr. swie; koralów sznurkow 7, pulmisek cynowy; aparat zielony, złote na nim kwiaty z epitrachlem y narakwicami y wozduch wielki teyże materyi, aparatów czerwony y zielony z epitrachlami takiemiż starych iuż przerabianych dwa; stycharow płuciennych dwa, xięgi Tryfołoy, Oktoich, Apostoł, Służebnik, Tryodyi dwie, Trebnik, Irmołoy y Psaltyrz; xięgi stare Ewanielie, w oprawie prostey Wo. Stefan zastawił; Służebnik, Oktoich także stare rozpożyczył tenże Wo. Stefan. Ktorą to kommissiā y rewizyā in fundo w Bolechowskiey zakāczywszy cerkwi, y wszelkie należytego pp. bractwu porządku na pismie zostawiwszy informacye własnemi podpisami, dla lepszey wiary rękami do approbacyey tēż kommissyā I. m. Im. dobr. pasterza pp. bractwu podać zalecaiąc, w Bolechowie die et anno ut supra.

Jeronim Dunaiewski iumen monast. P. K. Zadarow kom.

Stefan Gnatkowski Namiesnik Dolinski. Po zakāczeniu tey kommissyi pp. bractwo przeciwko p. Demitra Basaia y te zanieśli pre-

tensya, że od stu złotych cerkiewnych przez lat 8 żadney nie płacił prowizyi. Nakazuie się tedy, ażeby złotych 64 rachuiąc po zł 8 na rok, do rąk pp. bractwa zapłacił y oddał pod rygorem wyżej wyrażonym. J. Dunajowski J. R. Z. K. *Др. Иван Франко.*

Причинок до літератури нашого віршотворства.

Перед кількома днями передав мені т. Улян Дроздовський невеличку, рукописну збірку віршів, яку дістав від селянина Олексн Яремка в Коршилівці, Збараського повіту. В збірці є тринадцять віршів ріжнородного змісту, та нема в ній ні початку, ні кінця. На се вказує початкова картка, що була пізнійше пришита до нашої збірки, а не належала до неї, та остання пісня, що лишила ся недокінченою. Початкова картка, знищена вже в значній частині, була записана письмом, давнійшого походження, чим ціла збірка. Останки слів зібраних з неї представляють ся так:

О сеи жи... свої вѣрши
 Бомъ бѣрзо ест... ся оѣчивъ,
 Сѣмъ лѣтъ ѣзбуку м[учивъ?].
 Завдалий минѣ б-а,
 Али нѣ док... баба.
 Бо я мѣглимъ хоць зъ якимъ ла...
 ... ся ще ни вмѣю добри пирихрестити.
 И я мѣгלב...
 Али якъ мене еденъ члѣвѣкъ,
 Якъ зѣс... не мѣгъ того ѡгадати,
 То вѣнъ минѣ...
 Тоя...

З тих слів я здогадую ся, що на тій першій картці була списана первістно якась вірша, котрої зміст дотикав ся особи переписувача чи автора наших віршів. Вірша мусіла бути гумористична в роді тої, яка подана у Вацлава з Олеська на ст. 429—430:

Oj jak мене moja maty dała do szkoły,
 Oj doznawże ja tiazkoj' newoły:
 Kazaw meni bakalar, howory az,
 A jakże ja ne wymowyw, хор w pysok raz.

Рукопис нашої збірки походить мабуть з кінця трицятих років нашого віку, вказує на се: 1) письмо латинкою, що

тоді було ще дуже в моді, але пізнійше стало щораз більше усувати ся з загального ужитку; 2) правопись, дуже близька до тих часів, а пізнійше значно змінена і 3) пісня цісареві Фердинандови, що в тих часах засідав на австрійським троні, зложена ще дуже примітивно, з захованем майже самих римів, а з занедбанем всього иньшого, що належить до поезії і її характеризує. Характеристичнійші вірші з тої збірки подаю тут в цілости, змінивши лиш інтерпункцію, великі букви на малі і противно, як того вимагають тепер загально приняті правила правописи; з иньших наводжу лишень наголовки. Вірші подані в отсїм порядку:

1. Piśń światowa.

Jak to tiaszko sercy tużył za toboiu myła,
 Jak zhadaiu, szczom tia lubyw i tys mia lubyła.
 W noczi ne splu, w deń mni smutno, wse hadka o tobi,
 Ne zabudu tuhy sweii, wiczne skonczó w hrobi.
 Tyś lubyła szcze hynczoho, ia ne smiw kazaty,
 Szczo ne možu bez tia żyty, szczo b tia ne kochaty.
 Bułaś swidkom, jak ia płakaw, iak sia sercy było,
 Tyś styskała ruczku moiū, lubo howoryła,
 Że tia lubliu, ne zabudu, poky budu żyty:
 Hłań na meny, perestanu hodynu tużyty.
 Zroby spokoy sercu momu, wszczasływ mia jednoho,
 Budesz maty wirnu słuhu dla serdęka swoho.
 Jak ne baczu tweii kraszy, rokom mni hodyna:
 Ne rozibie tuhy meii nayblysza rodyna.
 Kudyż bo ia powęrnū sia, tiń twoia za mnoiu:
 Czy ia chodžu, czy szczo roblū, ne maiu spokoiiu.
 Łaie myne rodynońka, szczo ia tia polubyw,
 Chocze, szczo by marne duszu swoiu [s] swita zhubyw.
 Nechay łaie, nechay nudyt, szczo by mnia zabyła!
 A szczoż moia dusza wynna, szczo tia polubyła?
 Polubyła wona tebe, tay bude kochaty;
 Nechay my sie bude wilno febe zapytaty:
 Pytaie sie serce tebe, czy ty mnia kochaiesz,
 Czy ty myne mołodoho zradyty hadaiesz?
 Na szczoż tobi miy myleńky toie zapytanie?
 Czy ia tobi w swoy wirnocy mało znakow daie?¹)
 Zawir myni stateczne, szczo tia wirne lublu,
 Iak ne budesz mni zaiemnym, to ia sia zahublu.
 Choć daleko ia poiidu, w serci zawszy znaiu,
 Szczo ne choczū tia zradyty, Bohu prysiahaiu.
 Choć bym baczyw nayslicznyszū, na żadnu ne hlanu,

¹) Намість: daiu.

Bo ne chcuzu tia zradyty, diwczynu kochanu.
 Bud zdrowa i spokoyna, luby mnia iednoho,
 Bo ne naydesz w ciłom switi dla seby lipszoho.
 Jesli budet chto szczasływszy, daway chutko znaty,
 Szczob do domu ne iichaty, w dorozu wmyraty.
 Prosy Boha miy myleńky i ia ieho molu,
 Szczoby nam daw w switi żyty i szczasływu dolu.
 Boh hlane z nebes, bo Boh myłostywy,
 Wysłuchaie, o szczo prosym, budemo szczasływi.

Паралелі: Головацький, Народ. пѣсни Галицкой и Угорской Русн,
 т. I, ст. 340, ч. 1.

2. Pisń swiatawa.

Och ia nyszczasływy, szczo maiu diiaty?
 Lublu diwczynu, ny mohu ii wziaty!
 Ny mohu ii wziaty, bo zaruczana[ia],
 Ach dołyż moia, doły nyszczasnaia!

Zaruczanaia, bo mnia prymusyły,
 Jaż tybe lublu, bo ty myni myły

: : : : : : : : : : : :
 : : : : : : : : : : : :

Prosyw bym ii, szczob myne kochała,
 Szczoby tamtoho tay popyrystała;
 Ałyżbo y ny szchoczy, bo ia nybohaty,
 Ach ia nyszczasływy, szczo maiu diiaty?

Koby wy roky były toho chtily,
 Bułyb wy myne szczasływym wczynyły.
 Wziawbym sy tuiu, kotra myni myła,
 Szczob wona myne do smerty lubyła.

Jaż tybe lublu y lubyty budu,
 Do samoi smerty tybe ne zabudu;
 A choć ży zabudu, to sy przyhadaiu,
 Des miy myleńky, szczo ia ho kochaiu.

Jaż nyszczasływa, szczom tia ny kochała,
 Tyż myne lubyw, ia o tom ny znała;
 Typer ży ia płaczu, tiazynko zdychaiu,
 Szczo ia ni szcastia, ni doli ny maiu.

Jaż wże prysiahnu pyryd ciłym switom,
 Że sia ny ożeniu dopuk wika wikow.
 Budu za toboiu tiazynko tużyty,
 Budu słызamy ślidy twoii myty.

Pyrystań chłopczy więcey narikaty,
 Staray sia słowa o tom dotrymaty;
 Dałam tebi slowo, slowo iednoie¹⁾,
 Budemo żyty do smerty oboie.

Choć batko, maty, toho my ny szkaży,
 S kym myni ny lubo, s tym my ruk ny ziaży

Diwczyno, rybczyno, pohłań-na meny,
 Pohłań na meny sywymy oczyma;
 Pyrystań zwodyty, a zaczny lubyty,
 Bo ia choczu s toboiu w pari prozyty.

Паралелі: Головацький, Народ. пѣсни Галицкой и Угорской Русн,
 т. I, ст. 343—345, ч. 4—5. — Waclaw z Oleska, Piesni polskie i ruskie
 ludu Galicyjskiego, ст. 325—326.

3. Пѣснь до серцу(!) в свѣтѣ позитечна.

Falszywaia iuno[st'], zradływa fortune!
 Służysz czelowiku, wo mołodom wiku,
 Teper ostawyla, gdy syła wstupyła,
 Starość czyłowika k zymli prychyłyła.
 Jey orłowa iuno, powyrny sia nyni,
 Potisz czelowika w przyradnoy hodyni!
 O witry burływy, [s] storon powiwayty,
 Sercy frasobływy wo mni ocholożayty.
 Da spuściat oblaky wesełuiiu śladost,
 Dożdewnuiiu kaplu do serca na radost
 O roskoszy moia, hde sia ty podiła?
 Ach niby pod zemlu ot meny śia skryła!
 Rostupity wody, pod zemlu wstupity,
 Iunost mołodosty moiey prywernity.
 Kuda obernu śia, wsehda spomynaiu,
 Że rozpustne żyłem, sam sia osużdaui.
 Och prychodyt wremia ko hrobu wstupaty
 Iuż ne budu w świti iak oreł litaty.
 Sam śia osużdaui w tom zemnom padoli,
 Że w świti żyiuczy użył swoiey woli.
 Tam oźmu zapłatu, gdy buduť pytaty;
 Ach tiaszko na sercu, iak mni otwit daty.
 Jey tut užasnyśia, zemny czelowiczy,
 Że smert niby (?) chyszczne na wiky pryśicze.
 Widaiesz, że roskosz ne dołho trywaie,
 Zrodywszy czelowika u žal wprowadzaie.

¹⁾ Має бути: вірноє.

Y płacz ne pomoży, kohda smert pryhodyt,
 Żal nemały sercu w toy czas sia znachodyt.
 Czest y chwała Bohu wozdaway na wiky,
 Mohuszczemu spasty y wsia czelowiky.

4. Piśń archanhełu Mychaiiłu archystratyhu.

Mychaiiły, hetmany użasny!
 Nad wsich światych ty iestyś prekrasny.
 Dnes w nebi tryumfuiesz,
 Anhylsky chor kyruiesz
 Wo horny, wyborny...¹⁾
 Sowokupszesia cheruwymy,
 Stritaiut sia oraz serafymy,
 Mychaiił z Hawryłom,
 Urył²⁾ z Rafaiiłom,
 Śpizat sia, dwyżat śia, wraz ko prestołu.
 Anhylskyie połky śia zblyżaiut,
 Mychaiiłu swoy ukl[on] otdajut,
 Iako swoiemu panu, nebesnomu hetmanu,
 Widuszczu y cztuszcze właś iemu dannu.
 Tymy słowy Mychaiił wiszczaiet:
 Kto Boh wely? Lucypera wstritaiet,
 Że on rawen byty Bohu chtil,
 W tom stał zia Satanaiił,
 Zwerżenny, znyżenny wo adsky predil.
 Boh wydi ieho mysły zliie,
 Że Lucyper mowyl słowa tyie,
 Prestoł sebi sożyżdu,
 Rawyn Bohowy budu:
 Za toie tak złoie śletil ko adu.
 Rody zemnie wsy sia soberite,
 Mychaiiłu swoy uklon dadite;
 Bo on na nas wzywaiet,
 Ot bid, skorbey yzbawlaiet,
 Pomoszczy w deń y w noszczy wśim nam predstaiet.
 Skłaniaymo wsy pred obraz hławy,
 Dostupymo welykyia sławy;
 Wsy wraz w nebesnom tronu,
 Otrymaiem koronu,
 W radosty, w myłosty poydem k sgonu.
 Ky iazyk tia możyt yczytaty,
 Czuda twoia możyt yskazaty?
 Tokmo tebi hłaholet...
 Bud w den tut predstatelem,
 Sobludy, wśim budy pokrowyitel.

¹⁾ Дальшого слова не можна відчитати.

²⁾ На горі, над словом, написано: Уryiil.

- 5) Komu ia powim, da puczal moi u ?
Koho przyzowu ku rydaniu? etc.

Популярна вірша — т. зв. Плач Йосифа.

- 6) Nyni Adamy wozwesełysia,
Ewa pramaty ot szez otrzy sia...

(Див. Богогласникъ 1790, ч. 24). (В наголовку: Kolenda nyni adamy...)

- 7) W zlobie leży, ktoż pobieży
Kolendować małemu...

(Див. Богогласникъ, ч. 17). (В наголовку: Kolenda).

- 8) A cuż tę¹⁾ dzieciną będziem czynili,
Braciszkwie mili, ze się nam kwilit?

(Див. Богогласникъ, ч. 19).

- 9) Hey w dzień narodzenia syna jedynego,
Oycy przedwicznego, Boga prawdziwego...

(Див. Kantyczka czyli zbiór nowych kolęd i pastorałek, Lwów 1896, ст. 31). (В наголовку: Kolenda na boże narodzenie).

10. Piśń Cara Ferdenanda Kiesara.

Czy to w hori, czy w dołyni, Každy skaczy wesol nuni,
Wzial sopilku w swoii ruki, Wyhrawaie ponad luki,
Wzchodom slonca do zachoda, Koły swityt mu pohoda,
Smilo nyse pion²⁾ caru, Ferdynandu Kiesaru.

Hayworonku muy melenky, Twoy hołosok wšim radneńky,
Pidlitay sy w horu smilo, Wyszczybyczy nowe diło,
Ze sia wesna wže wertaie, Z wysno szczastia nam cwytai³⁾:
Dneš rozdestwo den cara Ferdenanda Kiesara.

Zasiwayty nowe zila, W koho lżyzt pusta rila,
W koho cwytę, ney zbyraie, W puczki krasno obwywaie,
Tam sia zbyrut rusałoczki, Krasni poplytut winoczki
Myłostywomu caru Ferdynandu Kiesaru.

Wesely sia, ruska maty, Koły switło w twoiey chaty
Blysło iasno i choroszo, Wyhraway sy myło, hožo,
Składay piśni iak umiesz, Ne smuty sia, de ich diesz:
Preyszow na to den cara Ferdynanda Kiesara.

¹⁾ Намість: z tą.

²⁾ гр. παιών — пісня.

³⁾ Зам.: swytaiе.

Otcy, darmo ne sedity! Zberit w kupku swoi dity,
 Pokażit im w świti iawno, Jak to buło kołyś dawno,
 Szczob sia wczły poznawaty, Komu wdiaiku treba daty:
 Myłostywomu caru Ferdynandu Kiesaru.

Y ty kleru mołodenky, Ne trat wik swoy sołodeńky!
 Ydy w put twoich prawytel, On ty budet pokrowytel;
 Wznesy hołos szcze raz nyini, Czy to w doma, czy w czużyni
 Myłostywomu caru Ferdynandu Kiesaru!

11. Piesn dla okreszczonego dziecka.

A my przszy z bożoho domu
 I pryweły greczniui kumu (2)
 Dytynu kreszczenu z kumamy
 Swoiimy prynysenno.
 Kuma kumi daiet dytynu,
 Kuma mowyt: Chody moy synu (2),
 Mylenky, krasněky,
 Biłoho lyczeńka, rumianeńky.
 I baba tamże pre kumach stoiit,
 Choroszeńko kwitoczky stroiit (2),
 Czastuiet, prymuiet
 I kwitoczkamy daruiet.
 Poczynaet ot duchownoho,
 Ny mynaet ani zadnoho (2)
 Około, wesolo,
 Iisty i pyty nyseno.
 Wy kumy łaskawy buwayty,
 W besidu sia ne udawayty (2):
 Hulayty, wypywayty,
 Matyr bożuii wychwalayty.
 Wy mołyła¹⁾ swoieho syna
 Za namy iak matka iedyna (2);
 Za namy słuhamy,
 Mater bożaiia bud z namy.

Паралелі: Головацький, Народ. п'єсни Гал. и Угор. Русц, т. II, ст. 140—141, ч. 23. — Waclaw z Oleska, Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego, ст. 47--48. [Тут лишень перша строфка подібна, дальші иньші].

12. Pисn o krolu Dawydowy.

U wołykom²⁾ smutku Sawel zostaiet
 Żadnoy potichy w sebi ny maiet.
 Zahray, zahray Dawyde, Nech od Sawła precz otide,

¹⁾ Замість: Бу моłyла.

²⁾ великім.

Kotor ieho porywaiet, Sopokoiu mu ny daiet,
 Kusytel, muczytel pykelny, okrutny
 Bondraien (?) duszewny, duszewny.
 Tak sia tam Dawyd wymowlaie,
 Że prostiiti usła w sebe maiet,
 Na nych hraty Sawulewy, wylmożnomu korolewy,
 Bo wbohy pastuch ne śmie, neznaiuczy, szczo sia diie,
 Bo Sawlewi korolewi bohaci słuhy ieho, złato, srebro prebrati.
 Wstydływy stoiit pered panom, On ieho czastuiet wynom zbanom ;
 Z ruk ne śmiiet braty zbanu, Ani pyty pańskaho wyna,
 Beruczy mu ruka drożyt, Pered Sawłem i... dryżyt, [muiet.
 Że on ieho mizernocho, Czastuiet w(e)możny monarcha prymuiet, pry-
 Nigdy myne z domu ny dawanno... w husły, hraty ny uczono,
 Tylko w polu jahniatka, A po lisi kozyniatka
 Na dobru iich trawu hnaty I dobry iich napasaty,
 Toię myni moia maty kazała, Toho mene moia maty nauczała, nauczała.
 Ia nauczytela ny maiu, Tilko szczo (w) lisi czuwaiu —
 Hudut, hudut wdiaczni... (n)a derywi sołowiii.
 (Ti)lko ia toię czuwaiu, Skoro wczuiu zara hraiu,
 I(s)tozem, tenorem huduczy, Zeleńoiu dibrowoiu jduczy, jduczy.
 I my tia blahaielem Dawyde, Yak na nas okrutna smert pryde,
 Abyś bisy othonył, I nas hrisznych w ray prymył,
 Abyśmo tia wychwalały, I łask twoich doznawały [sudny.
 Dawyde, psalmiste premudry, Prymy nas [s] soboiu w deń sudny, w deń

Повнійший варіант, але без цього кінця подав др. Франко
 в сьпіванника XVIII в. в Київ. Старині 1891, IX.

13) Oy kumę, kume, nyini subota, Zakinczyła sia nasza robota :
 Potizmo bidu a szczoż czynyty? Chodim do korszmy horilku pyty.
 (В наголовку: Piesn swiatowa).

Паралелі: Головацький, Народ. п'єсни Галицькой и Угорської Русь,
 т. II, ст. 522—525, т. III, 1, ст. 520—521. — Waclaw z Oleska,
 Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego, ст. 82—84. — Żegota Pauli,
 Pieśni ludu ruskiego, т. II, ст. 86. *Володимир Гнатюк.*

Наукова хроніка.

Огляд часописей за 1897 рік: Часописи українсько-руські.

Зоря, річник XVIII, під редакцією Олександра Борковського. — В сім річнику „Зорі“ находимо житєписи і материяли до житєписей Шевченка (пише О. Я. Кониський і Микола Вороний), Куліша (пише Н. Кобринська, В. Щурат і ин.), Квітки, Ол. Котляревського, Петра Нішинського, Івана Пулюя, Корнила Заклинського, Данила Мордовця (про 40-літний ювілей його письменства), Марка Кропивницького (про 25-літний ювілей його діяльності), Василя Білозерського, Ореста Ів. Левицького і ин. Важнійші з сих статей дві:

Похорони Т. Шевченка — О. Я. Кониського. Бєть се останна частина житєписи Т. Шевченка, яку владив Кониський, і яка сего року разом у поперед уже друкованими частинами житєписи вийде окремою книжкою. Подробиці про похорони Шевченка були зібрані в останній раз д. Чалим в його російській житєписи Шевченка. З того часу минуло вже кільканайцять років і оголошено нові звістки про похорони Шевченка, які находимо у споминах ріжних людий, що знали Шевченка або затамили його похорони. Отсі нові звістки й бере д. Кониський до опису похоронів Шевченка; оповідає про похорони в Петербурзі, про вражінє від смерти поета на Україні (тут Кониський подає свої спомини з Полтави) і поза границями Росії; далі пише про перевіз тіла Шевченка на Україну і похорони в Канєві. Нові материяли спричиняють ся до того, що сей опис похоронів Шевченка виходить у Кониського повнійший, як у Чалого.

До історії останного побуту П. Куліша у Львові — Василя Щурата. Ся статя вийшла окремою брошурою. До неї дали авторови основу спомини Лободовського, друковані в марті 1897 р. в Клів-

ській Старині. З сих споминів видно, що Куліш, розповідаючи про свій побут у Львові, багато фактів промовчав з огляду на живі особи в Австрії, багато дечого не сказав з огляду на самого себе, а инше (особливо торги з польськими панами) розповів побільшивши. Ті пропуски і недокладности доповняє і справляє д. Щурат на основі переписки Куліша з Крашевским з 1882 р. і з М. Павликом з 1892 р. та на основі всего того, що про Куліша і його русько-польську акцію писало ся в галицькій пресі р. 1882. Недостачі в історії побуту Куліша у Львові, яких не можна було виповнити на основі згаданих матеріалів, виповнює автор звітками, зібраними з оповідань приятеля Кулішевого, Т. Шумського, в котрого заховали ся деякі поезії Куліша і його листи. Ціла праця Щурата має характер реабілітації Куліша, котрого славу в Українців-Русинів мали підірвати його твори, бо в них знати раз нахил до Росиян, другий раз до Поляків. Автор дивить ся на ті твори, як на уступки раз одним, раз другим для того, щоби від них дістати поміч в змаганнях культурного й політичного життя нашого народу. Польсько-руська акція Куліша в Галичині представлена автором як проба подібної-ж акції р. 1891 (нової ери) -- розуміє ся, проба Поляків, з котрими Куліш остаточно не згодив ся, а підозріваючи їх в чисто самолюбних намірах, вірвав з ними зносини зараз по реформі Василянських монастирів в Галичині. В заслугу авторови треба почислити се, що зібрав багато нового матеріалу до пояснення зносин Куліша з Поляками. Хоч сї зносини ще не такі давні, щоби про них можна дізнати ся всю правду, то проте й зібрані д. Щуратом матеріали виясняють їх значно.

Наукові розвідки в сїм річнику „Зорі“ були ще такі: Івана Верхратського: З царини наук природних, Гр. Коваленка: Чума східна або людська і Віри Коцюбинської: А це тілен.

В численних звітках „Зорі“ 1897 находимо відомости про український театр, театральний в'їзд у Москві, широку полеміку М. Гримача в поводу „Малоросійського театру“ М. Старицького, огляд М. Грушевського трох повістей Е. Оржешкової (Nad Niemnem, Dwa bieguny, Australczyk) під загальним титулом: Поступова Польща, про в'їзд українських письменників, оцінки нових книжок і т. и.

Вкажу на деякі важніші оповістки і критичні замітки.

Поезія зівялого листа в виду суспільних завдач штуки — дра В Щурата. Єсть се обширна і интересна критика збірки поезій Франка п. з. „Зівяле листя“, яку Франко назвав ліричною драмою. Поезія зівялого листа -- се поезія песимізму; д. Щурат, хоч признає велику літературну стійність Франковій ліричній драмі, та проте сумніває ся, чи така поезія сповнить свою завдачу: підносити, убагоднювати нарід.

З нагоди виходу третього тому „Етнографічного збірника“, виданого Науковим Товариством ім. Шевченка — Ол. Борковського. Автор вказує на велику потребу таких збірок, яких бажала собі фільологічна секція Наук. тов. ім. Шевченка видавши відповідну відозву дня 22 грудня 1893 р.

Про карту України-Руси Гр. Величка, видану Товариством Просвіта — маленька вістка (на ст. 340), що про неї здавав справу Т. Вовк на засіданню антропологічного товариства в Парижі дня 19 марця 1897. Д. Вовк уважає сю карту „сміло за карту етнографічну в новім значіню сего слова“.

Дещо про освіту на Україні — Павла Граба. Річ про справу шкільництва на Україні в теперішніх часах.

З інших вістей в „Зорі“ дізнаємо ся, що Мих. Пачовський загадує видати польсько-руський словар, а М. Комар збирає матеріали до „Показчика нової української літератури“.

Житє і Слово, вістник літератури, політики і науки, том VI. В р. 1897 не вийшло заповіджене число книжок „Житя і Слова“, декотрі статі у видавництві ще не подокінчувані, і через те, поки VII том вийде, ми звернемо увагу на наукові статі в VI томі, що сам про себе становить цілість, винявши деякі додатки.

Редакція поклала собі мету подати в сїм томі ряд перекладаних статей, що поясняють новий суспільний рух в Англії, т. зв. Фабіанїзм. Фабіанці, хоч признають себе соціялістами, беруть ся критично до соціальної демократії, вбачаючи велику різницю поміж теоретичним соціялізмом і соціально-демократичною організацією. Так ми й находимо в VI томі „Житя і Слова“ статю (з деякими скороченнями) найважнішого заступника англійського фабіанїзму, Джорджа Бернарда Шоу „Socialism and the internationale congress“, а в руськїм перекладі п. з. Фабіанці і фабіанїзм (ст. 16—31). В статі Шоу подана програма англійських фабіанців і погляди його на сучасну соціально-демократію, особливо німецьку. Між теоретичним соціялізмом і соціально-демократичною організацією находять Фабіанці різницю таку, яка є, на приклад, між ученєм Христовим і католицькою церквою. З сею статєю вяже ся друга Бакс Бельфорта п. з. „Матеріялістичний погляд на історію“ (ст. 190—205), і третя статя дра Івана Франка п. з. „Соціялізм і соціально-демократизм“, основана на виписках з французької брошури В. Черкезова „Pagez d'histoire socialiste I. Doctrines et actes de la social-démocratie, Paris 1896). Сі три статі мають на меті оборону правдивого соціялізму, ідеї будущего людського братерства без ілюзій і хибних доктрин соціальних демократів, що вірують в одиноко спасених Енгельса і Кавцого.

Інші перекладані статті доторкають ся відносин віри і науки. Єсть се стаття Дідон-Верна „Житє Ісуса Христа“ (в додатку 1—50), Вільяма Дрепера „Історія боротьби між вірою і наукою“ (в додатку 1—96), П. Еванса „Боротьба теології з наукою“ (в VI томі ст. 238—243), Штіве „Віра в чари і відьми (130—131). Згадаємо ще статтю дра Франка про „Духоборців і Копаничар“ (337—354), написану на основі двох лондонських брошур про Духоборців і одной чеської про Копаничарів. Духоборці, як звісно, се спіритуалістична секта в Росії, переслідована урядом, а Копаничари, се около 2000 душ в полудневій Моравії в повіті угорсько-бродським, що й досі, 50 років від знесеня панщини, вважають ся панською худобою і роблять панщину. Копаничарами звуть ся мабуть від того, що сидять на „копаницях“ себто таких гірських ґрунтах, що їх не можна (або колись не було можна) орати, а треба було справляти тільки мотиками. Їх оселі повстали подібно, як наші „слободи“, і вони доси роблять панщину та не можуть добити ся права на волю. До виривків із згаданих брошур про Духоборців і Копаничар додані Франком потрібні поясненя.

В статях про справи політичні і суспільні находимо інтересні відомости з поводу політичного і суспільного руху в Галичині (Франка і Романа Яросевича) і вісти з Росії і з Угорської Руси (Вол. Гнатюка і Гіядора Стрипського). Зверну увагу на деякі гадки, висказані в сих статях.

З новим роком — програмова стаття Ів. Франка (ст. 1—12). Вказавши на те, що в нас політичне і громадське осьвідомленє не робить ся систематично, а прихалцем, д. Франко каже про конечну потребу — не одиницями, не партіяма, а всім народом, усіма силами подумати над тим, щоби завести і піддержувати в Галичині, на Буковині на угорській Руси, де тільки можна, систематичну, не ділетантську, сьвідому політичну роботу: осьвідомленя, підношеня і організованя мас народніх. Вказує на початки систематичної праці наукової, при науковім товаристві ім. Шевченка і називає їх „найважнішими з усього того, що тепер робить ся в Галичині крім праці над осьвідомленєм і політичним згуртованєм мас“. Переходячи до справ літератури, навязує свою річ до друкованого листу О. Маковєя в обороні літературних інтересів, гадає, що байдужність публики до літератури походить від без'ідейности, неживости творів наших письменників; будь вони живі, то й заняли би суспільність.

Угорська мізерія (46—62) і Угроруські новини (124—130) — Володимира Гнатюка. Ся стаття складає ся з двох листів інтелігентного Угрорусина і одного листу угроруського селянина до д. Гнатюка та із вступних уваг його, в котрих говорять про недостачу зносин

галицько-руської інтелігенції в угорською Русію. У згаданих листах находимо такі причини угроруської „мізери“. Нарід не має проводу, бо інтелігенція його змадяризована; мало хто знає по руськи. В гімназиях викладова мова мадярська. Руської мови учать лише в Уп'гварі і Пряшеві і то лиш тих, що мають іти на теологію. Всюди перевага малярщини: книжки, часописи, житє, пересьвідчене, розмови — все мадярське. Мадяри думають, що угорські Русини — то Росіяне (Москалі). Інтелігенція угроруська соромить ся говорити по руськи і не вчить народу. А простий люд одним словом бідний, темний та безпомічний, з нужди утікає в сьвіт за очі. Сей перший лист інтелігентного угроруського Русина кінчить ся сумним окликом: Конець нам Угрорусинам, і просьбою до галицьких Русинів про поміч. Другий лист його подає докладнійше причини упадку угорської Руси. Ті причини, крім згаданих уже, такі: угорські Русини в більшій часті живуть в горах, богатих на красу, але бідних на хліб. Число народу меншає від тяжких недуг, еміграції і мадяризації. В народі нема самосьвідомости, Жиди обдирають його, власти не дбають про нього. За 500 останніх років не вийшло на угорській Русині одної книжки, написаної народною мовою; в остатних десятинах років ще й москвофільство відчужило інтелігенцію від народу. Нема своєї літератури; письменники вписьмають народні змаганя галицьких Русинів. Між теперішньою інтелігентною молодіжкою найде ся ледви кількох, що остали ся Русинами. Нема нікого, що нарід учив би, хоч нарід радо прийняв би науку. Оба листи сего угорського Русина дуже сумні і безнадійні; а писані такою мовою, що по ній найлекше пізнати, як трудно інтелігенції на Угорщині навчити ся рідної мови. В коротенькім третім листі до товариства „Просьвіти“ у Львові нарікає угорсько-руський селянин так само на мадяризацію, поневіряє Мадярами Русинів і на недостачу руських книжок.

Угорські Русини і Словаки в Америці — статя Гіядора Стрицького (ст. 414—420). Тут мова про емігрантів, угорських Словян, Русинів і Словаків, котрих у Сполучених Державах живе тепер коло пів мільона. Між Русинами, особливо в західних сторонах Сполучених Держав, теж заходами Росії ширить ся православіє, а заразом обрусеніє. Кількадесять тисяч Русинів маю вже перейти на православіє. Статя оперта на відомостях з мадярських і словацьких газет; скільки в тих відомостях правди, годі напевно знати, хоч православної і російської агітації між американськими Русинами не можна заперечити.

В „Материялах історичних і літературних“ VI тому „Житя і Слова“ варта уваги передовсім переписка пок. М. Драгоманова з Юліяном Бачинським, Олександром Борковським, К. П—ським, Остапом Макарушкою, Омеляном Огоновським, з Товариствами Просьвіта

і ім. Шевченка. В сих листах Драгоманова находимо багато цінних його заміток про різні справи, з котрих хоч деякі треба занотувати в сій науковій хроніці.

Переписка пок. Драгоманова з молодим радикалом д. Юліаном Бачинським, що видав знану книжку п. з. „Україна Ingredienta“, доторкає ся справи русько-української самостійної держави. Бачинський поставив сю справу отверто і рішучо, він бажає русько-української самостійної держави і на його бажанє, як на ідеал, згодила ся 1897 року в марці галицька радикальна партія. Які були в Драгоманова думки про сю справу, се розповідає М. Павлик (ст. 215—238) в своїх поясненях до листів, і при тім подає розпочату друком і недокінчену статтю Драгоманова „Пропавший час — Україні під московським царством (1654 до 1896)“; поданий уривок містить коментар до т-х зв статей Б. Хмельницького.

З иньших листів Др—ова варто навести його думку про карту Руси-України д-ра Гр. Величка, видану товариством „Просвіта“. Про неї каже він, що хоч вона „дуже далека од совершенства, але все таки може задовольнити пекучу потребу в подібній карті для шкіл і для звичайної публіки. При всіх даних обставинах (лист писаний 1894 року) ліпша карта може появитись хіба за кілька років, а тимчасом карта д. Величка все таки зробить своє діло, тай критики на неї можуть прислужити ся до виробу ліпшої карти“ (ст. 161).

В переписці Драгоманова з Ом Огоновським находимо багато матеріялу до житєписи Драгоманова, в иньших листах — його погляди на деякі наші і чужі видавництва, відносини в Галичині і т. п. Разом ся видрукована переписка Драгоманова дає багатий матеріял до житєписи і оцінки діяльности сего заслуженого письменника.

Др. Андрій Чайківський подає в сім томі Житя і Слова „Причинок до історії русько-народного театру“ (37—43). Тут мова про наш театр у Галичині і сей приченок до історії його обіймає коротенький період двох років (1880—1881). Автор пише єго, як наочний свідок. Се історія тих часів, як Руська Бесіда у Львові переняла театр у свій заряд і передала його директорам Гриневецькому і Біберовичеви. В статі Чайківського довідуємо ся, які були причини тому: звичайний в театрі нелад...

Интересні в сім томі ще матеріяли до історії 1848-ого року: про руську маніфестацію в Станіславові 30 мая 1848 р. (119—124) і про посла до австрійського сойму 1848 р. Василя Гарматія (ст. 325—329 і 423—424). Сей Гарматій то на 1848-ий рік незвичайний на галицькій Руси селянин, що живо займав ся народними справами.

Наконець вкажу на коротку статтю Франка про „Поступ славістики на віденськїм університеті“ (ст. 81—84). Автор

привидляє ся тут фактові, що хоча Австрія в більшій половині словянська держава, то в її столиці почали вчені цікавити ся словянщиною геть пізнійше, ніж деінде в західній Європі. До 1848 р. була сему винна германізаційна система; перша катедра для словянських студій повсталá на віденськiм університеті 1849 р. — професором на сій кафедрі був великий поет, але в науці ділетант, Ян Колляр; але по его смерті настав на сій кафедрі знаменитий репрезентант словянської фільольогії Міклошіч, що на словянські студії в Австрії мав величезний вплив, хоч его школа під koniecь его життя показала ся односторонною і потроха старомодною. По Міклошічу прийшов проф. Ягіч з новим методом, що отворив широко двері віденського університету здобуткам словянської науки, постарав ся про нову катедру — словянської історії (проф. К. Іречек), і вже виховав багато молодих учених. Від р. 1897 прибув ще новий доцент др. Матвій Мурко, що викладає головню історію літератури, і то середньої та новійшої доби.

Переходимо до політичних часописей.

В р. 1897 виходили на австрійській Україні чотири українсько-руські дневники політичні: Діло, Руслан, Народна Часопись і Буковина (ся газета від нового р. 1898 стала виходити тільки три рази на тиждень). Як і давійшими роками так і в р. 1897 в тих дневниках не багато находимо такого матеріялу, що его можна би завести в наукову хроніку.

У фейлстоні 263 числа „Дѣла“ находимо маленьку монографію о. Василя Чернецького про „Місточко Варяж в окрузі сокальськiм“, положене при російській границі. О. Чернецький описує коротко місто і село Варяж, околицю его, та здогадує ся, що імя Варяж стоїть у звязку з Варягами. На сій здогад наводить его і старе поганське кладвище, два кільометри від Варяжа, в Городищу Варяжськiм. Спершу було тільки село Варяж, аж властитель его Фелікс Ощовський засновав місто Варяж в р. 1538. Се містечко правило ся маґдебурським правом і мало свої укріплення. Автор описує далі коротенько церков і костел.

В „Руслані“ 1897 р. друкували ся Думки і пісні Амвровизя Метлинського, зрадаговані д-ром К. Студинським, що вийшли також окремою відбиткою (сторін 102) під тим самим заголовком.

Харківське видане „Думок і пісень“ А. Метлинського з р. 1839, журнал Бецького „Молодик“ з р. 1844 і „Южнорусській сборникъ“ Метлинського з 1848 р., де друкували ся деякі его поезії, давно вже стали бібліографічною рідкістю не лише в Галичині, але й на Україні. Тому і добра була думка д-ра Студинського видати поезії Метлинського в-друге. В сiм виданю Студинського подані всі поезії Метлинського, що були в давніх збірниках, і переклади его на українську мову. Крім того находимо тут ще „Кілька слів про генезу стихотворів Амвровизя

Метлинського“, що є коротким змістом праці д-ра К. Студинського, виданої краківською Академією Наук п. з. Charakterystyka i geneza utworów Ambrozego Metlińskiego.

К. Студинський старає ся вияснити вплив російської літератури на Метлинського: Козлова, Жуковского, Пушкіна і Маркевича. Далі показує д. Студинський, який пієтизм мав Метлинський до мови свого народу і до его пісні, в котрій найшов богате жерело поетичного натхнення. В третій частині своєї праці вказує д. Студинський на сліди впливу польсько-української школи на поетичні твори Метлинського, а в четвертій частині вплив німецької літератури. Загально схарактеризував д. С. поетичну творчість Метлинського такими словами: „Рами, в котрих обертає ся поет, не великі. Він сьпівак могил і курганів. На них вказує поет і хоче будити у свого народу любов до України і її мнувшини. Метлинський не єсть навіть бандуристом, котрий би на взір українських дум осьпівував чи то важнійших лицарів чи поодинокі історичні факти. Его пісня обертає ся тільки в елегійних споминах про славу українського народу. Як не широкі рами поезії Метлинського, так не велика его інвенція. Мотиви найліпших его поезій взяті в російської, чеської, польської або німецької літератури. Однак Метлинський умів тим мотивам надати оригінальну форму, оригінальний колорит, через що ті его твори будуть все займати визначне місце в українським письменстві. Піднести належить також гарну мову, в якій зложені ті поезії. Метлинському треба признати в українській літературі місце першого поета — романтика, що вплинув не лише на напрям літературний в відроджующім ся письменстві в Галичині, але також в поезиях Шевченка“.

З заміток Метлинського про українську мову подані у виданю Студинського що найважнійші, ті, що ще й тепер дечим інтересні.

В „Буковині“ 1897 р. в числах 126—149 і 277—288 друкував ся „культурно-історичний образок“ проф. д-ра Стефана Смаль-Стоцького п. з. Буковинська Русь. Є се широка історія Буковинської Руси від часів прилученя її до Австрії, з коротким історичним вступом про молдавську Русь. Ся праця д-ра Стоцького, оперта в великій части на жерелах, доси не визисканих, ще не докінчена, але сего року вона має докінчити ся і вийти окремою відбиткою. Тоді й буде пора поговорити про неї обширніше. В тій частині, що вже видрукована, іде мова про прилученє Буковини до Австрії, стан Буковини підчас сего прилученя, про початки шкільництва і долю народного шкільництва на Буковині від 1786—1868 року, про науку в школах народних, нову школу народну, перші висші заклади на Буковині, про початки руського письменства на Буковині, науку руської мови і пробудженє національного гонутя на Буковині.

В часі прилученя Буковини до Австрії було тут коло 100.000 мешканців, головно селян, а троха дідичів і духовенства; купців, ремісників і урядників було тоді на Буковині дуже мало. Економічно і соціально упривілейованою клясою були дідичі, т. зв. шляхта і в часті духовенство. Дідичам, монастирям і владикам належала ся т. зв. більша або панська посілість і їм, або їх посесорам мусіли селяни робити панщину.

Як тепер, так і в 18 ім століттю замешкували Буковину різні народности: Русини, Волохи, Німці, Вірмени, Жиди, Мадяри, Поляки, Великоросіяни, Словаки і Цигани. Русинів і тоді було на Буковині найбільше. Духовенство й інтелігенція взагалі була дуже темна, шкіл не було майже ніяких і не диво, що загальна темнота залягала цілий край. На руську мову тодішна управа австрійська не звертала найменшої уваги, а уряд навіть помагав до румунізації Русинів, хоч і почав дбати про народне шкільництво.

Розповівши про загальний стан Буковини під кінець 18 століття, др. Стоцький займає ся в семи розділах (IV—X) шкільництвом на Буковині від 1786 р. аж по найновіші часи. Року 1786 прилучено Буковину до Галичини і злучена була вона з нею аж до р. 1850. Ся злука мала на буковинську Русь дуже лихий вплив, особливо на народне шкільництво, котрим заряджували Поляки на свою користь; появили ся латинізаційні і польонізаційні змаганя. Освіта краю поступала дуже помалу, тим більше, що не було й відповідних учителів. Аж в 40-их роках упорядковано по троха науку самих кандидатів на учителів — тепер же є на Буковині звиш 700 учителів, з того звиш 600 таких, що мають кваліфікацію. Нова народна школа, в котрій наука опирала ся на народній мові, повстала на Буковині аж 1867 р., коли — як звісно — в цілій Австрії заведено і примус шкільний. З того часу і починає ся правдиве освідомлене народних мас на Буковині, хоч не без нових перешкод.

Від шкіл — і учителів переходить проф. Стоцький до справ церковних на Буковині, говорить про утворенє буковинської дієцезії, утворенє релігійного фонду, внесене монастирів (все в 18 століттю), клерикальну школу за часів польських впливів, гімназію і ліцей, богословський заклад і семинарію духовну. В тих висших закладах як давніше головну вагу клали на латинську мову, так по тім зважали передовсім на німецьку — і так воно є й по нинішний день. З тих шкіл вийшла інтелігенція, звичайно байдужа до добра свого народу.

Перші початки національної свідомости находимо на Буковинській Руси, так як і в Галичині, 1848 р. Першими руськими письменниками, хоч і несвідомими ваги народної мови, були на Буковині Гавриїл і Василь Продани, Василь Ферлеєвич і Михайло Коморошан.

В особнім розділі (X) пише др. Стоцький про те, як учили руської мови в середних школах на Буковині — як тут довгі часи вчили російської мови, висьмівали або маловажили українсько руську літературу — аж у 80 их роках нові учителі привернули належне поважане поневірній мові і літературі.

В XI розділі займає ся др. Стоцький політичним житем Буковини коло 1848 року. Находимо тут передовсім відомости про 1848 рік на Буковині, про попівську революцію, гуцульський бунт, відносини Волохів до Русинів, про владика Гакмана і т. и. Обі перші ворохобні (попівська і гуцульська) мали характер більше суспільно-економічний; відлучене р. 1850 Буковини від Галичини і призначення її самостійним коронним краєм з власною управою мало знов велике значіння для самоуправи сего краю.

Дальших розділів сеї своєї цінної праці проф. Стоцький ще не видрукував. Праця його, особливо про часи давніші, основана на історичних студиях Відермана, Цігльєра, Полека, Кайндля, Ончула, Ляглера, і Заневича; а про часи новіші (так від 1848 року) повна вже нового материялу з життя буковинських Русинів. Треба признати, що вся та частина, де мова про шкільні відносини на Буковині, вийшла дуже основна і докладна. З неї ми й дізнаємо ся, як тяжко було буковинській Русі дочекати ся власної інтелігенції і як дуже різнять ся тогдішні відносини з того боку від відносин з зовсім недавних років. Сьвідоме національне житє на Буковині в ширшій громаді зовсім не давнє; єму не більш, як около 15 років.

Ся історія буковинської Русі має бути доведена і з боку суспільного по змові до найновіших часів а тоді праця проф. Стоцького буде мати чимале значіння не лише для буковинської Русі, але і взагалі для історії нашого народу в нових часах. Єсть се немов обрахунок народних добутків на Буковині за сто років, дуже придатний в пору, коли маємо обходити 100-літній ювілей відродження українсько-руського народу. Галицькі Русини мають до подібної своєї історії багато зібраного материялу і деякі монографії, як Заневича, Франка і н., але суцільної історії ще не мають. Єсть, правда, історія галицької Русі Ф. І. Свістуну п. з. „Прикарпатская Русь подъ владѣніемъ Австріи“ в двох частинах, виданих р. 1895 і 1896, але вона писана тенденційно, зі становища, неприхильного розвоєви українсько-руського народу, не кажучи вже про недоладний спосіб, яким вона зложена. Українці російські повинні би здобути ся також на історію життя України за останніх сто років. О. М.

БІБЛІОГРАФІЯ

(рецензії й справоздання).

Drobne prace i notatki Erazma Majewskiego z dziedziny archeologii przedhistorycznej i etnografii, Варшава, 1897, ст. 128.

Еразм Маевський, один з найенергічніших польських археологів, що інтересується й иньшими відділами історії культури, особливо етнографією, звісний також як популяризатор, задумав гарну річ зібрати до купи розкинені по різних виданнях свої дрібні статі й замітки; додавши до цього кілька заміток, що не були печатані, він і видав отсю в горі названу книжку. Більшість заміток спеціально доторкаєся доісторичної археології та етнографії Польщі, але серед них є кілька, що носять загальний характер і мають на оці „велику публику“ для того, аби притягти як найбільше людей до праці. Така н. пр. замітка „O pilniejszych potrzebach archeologii przedhistorycznej“, де говориться між иньшим про давно поспілу потребу звести та усистемити знахідки давнини, вложити вказівки по археології й т. и. В замітці „Niesco o starożytnościach“ коротко обрисовані епохи й відміни доісторичної давнини, подана невеличка програма що-до опису знахідок і показані способи як треба поводити ся з усякою давниною. Спеціальніший характер має замітка „Stacye przedhistoryczne“; тут описується зверхній вигляд таких стацій, що знаходять ся звичайно на піскових шпелях по берегах рік, і те, що в них є. Одна з заміток по археології просто зачіпає і нашу давнину, а то „Toporki ze zlepieńca sarmackiego z nad Vugu“. Тут описується зовсім новий тип камінних топирців, що формою наближаються до звичайного типа залізних топирців; із трох описаних у замітці екземплярів два знайдено над Грубешовим і один у селі Зімні, томашів-

ського повіту; про сі топірці ми матимемо змогу поговорити докладнійше, бо д. Маєвський швидко видасть брошуру про них. У замітці „Z muzeum“ ми знаходимо звістки про збірку до-історичної давнини д. Маєвського; збірка ся велика і систематично впорядкована, річи походять головню в Келецької і Радомської губ., та є й з Люблинської, Волинської і східної Галичини, в повітів ґрубешівського, томашівського, лудького, дубенського, владимірського, сокальського й ин.; тут є кілька соток окремих екземплярів і 26 таблиць. Зо статей по етнографії визначимо „Uroczyska czyli nazwy miejsc wiejskie“, де показана вага збираня топографічної номенклятури, і „Muzea etnograficzne“, де з поводу Варшавського етнографічного музея говорять ся в загалі про значіне таких музеїв.

Збірка д. Маєвського видана пишно і є в ній численні рисунки.
М. Б.

В. Латышевъ — Греческія и римскія надписи найденныя въ Южной Россіи въ 1892, 1894 годахъ (Матеріалы по археології Россіи), Спб., 1895, ст. 86+таблица, in fol.

— Сборникъ греческихъ надписей христіанскихъ временъ изъ Южной Россіи (юбилейне виданне петербурського археологічного товариства), Спб., 1896, III+144+XIII таблиць.

Отсі дві праці присвячені епіграфіці чорноморсько-азовського побережа стоять в безпосереднім звязку між собою. Автор, вже давно відомий працями в грецькій епіграфіці, поставив метою своєю сполучити до гурту всі звістки що-до грецьких й римських надписів в південній Росії в загалі, виключивши Кавказ, для котрого вже отся праця зроблена д. Помяловським. Задачу свою д. Латышев виповнив дуже докладно: надписи подано чи в звичайній чи епіграфічній транскрипції з коментарями видавця, що при деяких надписах дійшли до обсягу цілих самостійних екскурсів. Але для історії культурного та суспільного життя чорноморських країв надписи дають мало: вони належать переважно до того часу, коли централізація державна забрала все політичне, культурне життя й знищила дальший поступовий культурний розвій провінцій. Увесь епіграфічний матеріал можна поділити на отсі ґрупи — декрети, надписи на будинках в память скінчення будови й надписи на гробовцях. До першої категорії треба зачислити ч. 1 (Херсонський і другий Херсонський також — 1059 р.) — в додатку до першої книжки — цікавий деякими побічними натяками про державний стан Херсонесу, коли він втратив власний самостійний уряд і став лишень *θέμα Χερσονόσος*. До другої категорії належать найбільші обсягом ч. 7, 8, 45, 99 Збірника. Між надписями третьої ґрупи визначаємо найбільш цікаві ч. 69 і 70 (в Збірнику). Пере-

важна більшість надписей писана зіпсованою грецькою мовою і трапляють ся помилки що-до ортографії й граматики; занотуємо деякі. Часто зустрічаємо E замість AI χέ — χλ, κεαρ — κλ̄ιαρ, γευνεος, H замість I й навпаки ετι — ετη, μηγη — μηγί, ο замість ω й навпаки ζοη, κολος, ω — ε; φος. З скорочень зазначаємо цілу серію для μηγί чи μηγὸς.

О. Г—ий.

А. А. Кочубинській — Территорія доисторической Литвы (Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія, 1897, I, с. 60—94).

Там де історичні відомости уривають ся, де розпочинають ся „перед-історичні“ часи, історик звертаєть ся за відповідею до лінгвістики, антропології й археології. Одначе тут дуже часто чекає його гірке розчарованне. Такого розчаровання, мабуть, дізнає не оден, звернувшись для прояснення справи про перед-історичні відносини Словян і Литви до розвідки д. Кочубинського, слависта з фаху, що довгий час займаєть ся литовською лінгвістичною палеонтологією. Передо всім, завдяки способу писання автора, серед ріжних дігресій, теплих слів і „гарних“ образків властиві лінгвістичні досліді автора, що головно надають інтерес його статі, обмежають ся на незначнім просторі (с. 78—92). Себ ще пів біди, як би се викупали результати тих дослідів. На жаль і того нема. Як автор справедливо згадав, вже Надеждін, піввіка тому, вказав на не-словянські, на його погляд, елементи в хорографії земель на північ від Припети. Проф. Филевич в своїй недавній книзі (Исторія древней Руси, 1896), згаданій і д. Кочубинським, пробував з'аналізувати хорографічні імена території між Вислою, Березиною й Припетю й виріжнити литовські елементи (с. 123 і далі), але рішучих висновків він зробити не відваживсь, не будши фільологом. Можна було сподіватись сього від Кочубинського. Він, дійсно, робить рішучі висновки: взявши кілька назв озер і річок він в одних признав етимологію „темною“, для иньших вказав можливі литовські пні, і на основі сього ніби аналіза признав границями доісторичної Литви „на полудень — північний басейн Припети, на сході — басейн Березини, на захід верхіве Нарева, або й західнього Буга“ (с. 92), а найшовши об'яснення імени Дреговичів з литовського drėgnas (єохкий), признав в Дреговичах підбитий Словянами і асимільований литовський нарід (с. 93). Розумієть ся від таких висновків не велика користь для науки. Напр., переглянувши імена притоків, автор зазначає: „з 18 притоків Березини імена 12 більш або менш можливо об'яснити з литовського („поддаются болѣ или менѣ литовскому анализу), і декотрі з сих імен дуже розловсюднені на території сучасної литовської мови (Іша, Ольса); саміж зближення декотрих імен притоків Березини з еле-

ментами мов латиської й литовської вказують на буквально повторене литовського слова. Такі імена: Свида, Ольса, Кнева, Іса, Бобр“.

При великій близькості литовської мови до Словянської, певно, більшість яких небудь словянських слів можна вивести з литовських пнів і навпаки, але щож з сього? Важно було-б, з'аналізувавши можливо більшу кількість хорографічних назв вибраної території, вказати імена специфічно-литовські, що не можуть бути науковою фільольогією виведені з словянської мови, а лише з литовської; тоді-б се справді вказало на існування литовської колонізації, далоб вкладку в історію колонізації. А то в тих же притоках Березини автор бере напр. імя: Го йна, і каже: „етимологія неясна“, і наводить *gony* — водяна ящерка і „*gōjos* — ein Busch dichter Baumhaufen (слов. гаї)“? А мені пригадується тим часом наше „гойний“. Або: О л ь с а, автор наводить кілька подібних імен з Жмуди, і пні *alksnis* — *elksnis*, вільха, *alsús* повільний, втомлений, *alsa* — утома; а я знову пригадую а л ь о с — bagno (Словник Носовича?). Для „Уші“ автор указує подібні назви на території Литви, а я знаю дублет в північній Київщині. Щож може дати позитивного „литовська аналіза“ автора? Але найліпше з Дреговичами. Автор признає сю назву „незрозумілою щодо початку“, вказує на те, що літопись мовчить, „чому вони так дивно нарекошася“, й подавши литов. *drėgnas*, вказує ще й на аналогію *Letuwa* — з *li*—*lytus* (дощ) і литовський початок Дреговичів готовий. Не будемо заперечувати ані сієї аналогії, ані звязку з *drėgnas*, тільки чи автор забув далеко ближше дрегва — твань, грузьке місце в болоті (Носович), на котре вказано вже було давно (див. у Барсова Географія вид. 2 с. 202, хоч його дивував патронімічний наросток *ичі*); додам, що мені доводилось і в Київщині чути: дреговина, дреговинистий. По сих прикладах авторових виводів тратить читач віру і до иньших його дослідів.

Автор міг би зробити користну прислугу науці, як би проробив основніше й глибше фільольогічну роботу над хорографією місцевости, що його заінтересовала, у вказанім нами напрямі. Коли нарешті наша історія дїждеться таких праць замість довільних фільольогічних елюкбрацій?

М. Грушевський.

А. А. Шахматовъ — Исходная точка лѣтосчисления „Повѣсти временныхъ лѣтъ“ (Журналъ Министерства Нар. Просвѣщенія, 1897, III, с. 217—222).

— Хронологія древнѣйшихъ русскихъ лѣтописныхъ сводовъ (*ibid.* 1897, IV, 462—482),

Сі дві статі російського лінгвіста, не вважаючи на малий розмір, мають визначний науковий інтерес, зачіпаючи основні питання, звязані

з найдавнішою нашою літописею. Властива вага полягає на другій статі: перша розробляє лише один з епізодів, одно з питань, обнятих другою. Справа йде про хронологічну схему Повісти временних літ. Невважаючи на давно звернену увагу учених на неї, на зроблені справедливі спостереження і деякі детальні студії, ця схема ще не в'ясна, незнайдено ключа до більшості дат. Д. Шахмарову, на мій погляд, удалося знайти сей ключ до кількох дат, зв'язаних з подіями византийської історії. Жерела цих дат д. Ш. знайшов в продовженій хроніці Амартола і в хронології Никифора; обидва твори були признані жерелами літописи вже давніше, але з їх дат не виведено літописних.

Ключом для цілого ряду дат служить для д. Ш. 6362 р. — рік першого виступу Руси на історичну арену в версії Повісти при Першій новгородській літописи (Початковий звід — по термінології автора): д. Ш. об'ясняє, що сей рік викомбінуваний хибно укладчиком, бо він 12 розділ у Амартола прийняв за 12 рік царювання Михайла, коли прийшла Русь на Константинополь, а знову новий редактор хибно прийняв сей 6362 р. за перший рік Михайла. Комбінація, як бачимо, дуже штучна, але сей ключ дає автору можливість розв'язати цілий ряд дат Повісти:

6366 — похід Михайла на Болгар,

6374 — похід Аскольда і Дира: новий редактор зробив ту саму помилку, що й перший укладчик; таку однакову помилку, признаюсь, досить трудно прийняти.

6384 кінець пасхального круга на 22 році царювання Михайла,

6388 смерть Михайла,

6407 початок царювання Льва,

6410 війна Византії з Болгарами.

Сі всі дати виводять ся автором з самого лише Амартола. Розв'язанне стількох дат, дійсно, надає імовірність і самому ключу.

Крім того автор виводить дві дати з повісти про Кирила й Методія — цілком правдоподібно. Рівнож не підлягає сумніву вивід кількох дат з самого Амартола, на основі індіктів (6421, 6422, 6423, 6428, 6437, 6442, 6450, 6451).

Другу категорію дат виводить автор з хронології Никифора (*Хронографіхъ сѹтворенъ*). На його думку з Никифора користав автор другої редакції Повісти (ми-б його назвали третім хронологізатором), тим часом як автор першої (другий хронологізатор) користав з Амартола, котрого не знав автор другої. На чолі стоїть дата вступу на царство Михайла 6360, хибна дата, що дала стільки праці й не могла бути в'яснена досі. Автор, на підставі новішого видання Никифора de Boor'a, міг виказати, що ціла хронологічна табличка, заміщена в Повісти версій

Іпатської, Лаврентієвської etc., взята з Никифора (в Никифорі вже давніше було відгадано жерело її), і з неї-ж викомбінована дата 6360 року (се її становить зміст спеціальної розвідки автора, першої з названих). Сей же укладчик, на думку д. Шахматова зробив на основі Никифора і на основі хронологічної таблички самої Повісті цілий ряд поправок в хронології її; д. Ш. вчисляє їх на с. 478—9. Одначе ці поправки здають ся мені не дуже певними. Укладчик, що на думку д. Ш. приведений був недорічностями хронології Повісті до нової хронологічної роботи, ледви чи став би правити сю хронологію на підставі її самої, а поправки на основі Никифора не досить характерні.

Для хронології руських подій автор не багато дав нового і признає початок багатьох дат для себе неясним.

Автор поставив своєю задачею перейти хронологію до смерти Ігоря, бо відси почавши хронологічна схема однака в усіх версіях Повісті. Ріжниці в хронологічній схемі мають служити доказом його гіпотези про редакції „Повісті“: початкова версія її заховалась при Новгородській першій; група Лаврентієвської і под. містять першу переробку („перша редакція“), зладжену 1116 р., але в сих кодексах змодіфіковану потім під впливом другої переробки („другої редакції“); сю другу редакцію, зладжену в 1117—8 роках, маємо в групі Іпатієвської і под., але змодіфіковану під впливом першої, і в більш чистій формі в північних зводах як 1 Софієвська, Воскресенська etc.

Одначе ріжниці хронологічної схеми, як вони тепер вказані автором, ще не вистають для попертя сієї гіпотези; автор бодай не внясив тих виводів, які він робить з них що до відносин редакцій. Сама гіпотеза одначе дуже цікава. Дуже важна гадка автора про значінне версії Повісті при Новгородській першій літописі; видана доперва недавно (1888), вона не звернула на себе уваги при студиях над Повістею, а варта того. Найстарший кодекс її маємо з XV в., але сама вона старша. З такої версії користав Длугош для перших часів історії Руси. Д. Шахматов спорядженне сього типа Новгородської першої літописи кладе на XIII в., але жерело сієї версії уважає „початковим зводом“, жерелом Повісті. Ся гадка про початковість сієї версії, на нашу думку, має в собі багато правди і може бути дуже корисною для реконструкції початкової повісті.

Інтересна також увага, що друга переробка „Повісті“ зладжена 1117—8 р.; автор наводить оден доказ, але не хоче „наводити ряд інших фактів“, щоб не ухилатись від своєї задачі (с. 481).

Судячи по опублікованим ним тепер результатам його дослідів над літописею, можемо пожадати скоршого публікування дальших його сту-

дій, бо можемо сподіватись від них багато нового і користного для висення питань, звязаних з найдавшійшою нашою літописею.

М. Грушевський.

Статистическія свѣдѣнія о сохранившихся древнерусскихъ книгахъ XI—XIV вѣковъ и ихъ указатель, сообщеніе Н. В. Волкова (Памятники древней письменности, СХХІІІ), Спб., 1897, стор. 96.

Ся праця має служити доповненням до звістного показчика Срезневского: Древніе памятники русскаго письма и языка X—XIV в.; його мав на увазі в своїм показчику д. Волков, зазначаючи звійдкою все, чоґо нема у Срезневского; в показчик свій він завів лише рукописні кодекси („книги“), виключивши грамоти і надписи. В результаті число рукописей, зареґістрованих д. Волковим у двоє перевищає число зареґістрованих Срезневским (691 і 309): причиною було не тільки те, що д. В. втягнув багато рукописів незвістних Срезневскому, але також і те, як зазначає д. В. в передмові (с. 3), що Срезневский го ловно уважав на датовані рукописи і багато недатованих поминав.

Праця д. В. поділяеть ся на дві частини: на початку маємо розвідку (с. 1—50), по ній наступає властивий показчик. В розвідці, по вступних увагах, д. В. застановляеть ся над причинами нищення книг і пробує бодай в приближенню прийти до означення, як численні були книги в давній Русі; все се дуже, розуміеть ся, проблематично, але є тут і інтересні гадки — напр. обчислити по числу церков кількість книжок (розуміеть ся, при тім і числа церков не знаємо, і мусимо припустити, що бували церкви без усяких книжок, де свьященник правив з пам'яті). Далі д. В. розділює рукописи по вікам, і кладе на XI в.—22 ркп., XII—86, XIII—142, на XIV—441, але сам признає, що сей поділ може бути лише приблизним, бо тільки 95 на 691 рукоп. можуть бути докладно, до року датовані. Інтереснійший розділ про „роклад рукописей що-до місця їх написання“ (с. 25—46), де автор застановляеть ся над головними центрами давньої руської книжвости — Кліві, Новгороді — Пскові, Галичу -- Володимері — Холмі, й над другорядними, та на розпросторенню з них книжок і переході в иньші краї; є тут кілька недокладностей (напр. на с. 29 — про авторство Нестора і Якова Чорноризця, на с. 35 між галицькими пам'ятками не знаходимо холмського еванґелія 1282 р. Румянцовського музею, описаного ще 1893 р. (див. про нього Записки т. XIV, бібл. с. 39); ми сподівались би тут бачити згадку і про еванґеліє Публичної бібліотеки з колекції Верковича (писане, як виводять, Русином з Галичини десть в балкачських землях — див. Записки т. VIII, бібл. с. 62); зазначу, що в категорію галицьких пам'яток за-

числено тут житє св. Сави, що признано київським ще в розвідці проф. Мочульського, публікований 1894 р., не кажучи про студию дра Колесси, Закінчує сей відділ систематичний розклад рукописей і виказ бібліотек, де переходять ся рукописи.

В показчику автор прийняв систематичний поділ, поділивши рукописи на 6 відділів з кількадесятьма підвідділами і розмістивши рукописи хронологічно лише в границях кожного підвідділа; з огляду, що ми маємо, як я згадав, вже в першій частині виказ рукописей по століттям (с. 22), до певного степеня можна помиритись з сим — взагалі досить невигідним методом показчика. Певні пропуски були неминучі; я виказав вище кілька, що по дорозі мині насунулись на гадку; кілька доповнень і спростовань автор встиг зробити ще при кінці книжки (с. 95). Важнійша недостача — се цілковий брак мотивовання для зачислення рукописи до певного часу: автор не поясняє, на підставі чого він датує рукопись, чи з чужого описання, чи з автопсі, не входить в жадні спірні питання, обмежаючись аподектичною датою, означеннем числа аркушів і місця, де переходуєть ся рукопись. З сього погляду показчик д. В. стоїть далеко низше від показчика Срезневского. Сам д. В. вказує в передмові на непевність описей декотрих бібліотек, каже що він сам студіював, але не все міг казати з автопсі, тай автопсія д. В. без умотивовання не може переконувати читача; в результаті читач не може орієнтоватись в показчику і оцінити розмірної певности тієї чи иньшої вказівки. Нпр. на с. 61 автор аподектично говорить про псалтир XI в. в бібліотеці Бичкова, дає число карток, а в кінці (с. 96) відкликає, що того нема в бібліотеці Бичкова: се не робило-б немилого вражіння, як би в своїм місці автор занотовав, звідки він про той псалтир довідався, а тепер воно фактично не дуже то певно приготовлює читача до користання з праці д. В. Або кажучи про Іпатську літопись (с. 95) автор обмежаєть ся вказівкою — „кінця XIV або поч. XV в.“; автор мабуть знає, що папер, на яким писано сей кодекс, признано було за французький коло 1420 р.; як він сього означення не приймає, то повинен був сказати — чому. Отєї недостачі зменьшують вагу показчика д. В., що певно багато задав собі з ним праці й міг би її далеко ліпше вихісновати. Показчик сей буде і тепер, розумієть ся, дуже користним через свою приступність і розмірну повноту, але міг би бути далеко користнійшим.

М. Грушевський.

Памятники древне-русской церковно-учительной литературы. Выпускъ второй: Славяно-русскій Прологъ. Часть первая. Сентябрь-декабрь. Изд. журнала „Странникъ“ подъ редакціей проф. А. И. Пономарева, Спб., 1896, ст. I—LXVI+I—222.

За першою книжкою „Памятниковъ“, що вийшла в 1894 році, видала редакція „Странника“ після двох років другу книжку, а власне частину „Прольога“ оброблену проф. Пономарьовим. Перша книжка була обговорена в бібліографічному відділі „Записок“ (VI, бібліогр. 2—5) і на жаль нам приходиться ся сказати, що другий том ще в більшій мірі грішить тими самими хибами, як і перший. Редакція все ще не знає, що властиво вона робить: чи строго наукове видане, оброблене відповідно до вимогів науки, чи популярну хрестоматію. В отьому томі ся двоїста мета доходить до дивного. В передмові редакція шумно заявляє, що „ми видаємо „Прольог“ скорочений, з тим його основним змістом, за для якого він мав і має доси величезне значіне як книга „прямо таки церковно-народная“, а разом з тим як замітний твір нашого давнього псьменства. От тим то читачі матимуть у нашому виданю коли й не повний „Прольог“, такий, як він остаточно сформував ся під кінець XVII віку, то „рѣшительно“ все важне і есенціональне для повного познайомлення з ним... Текст ми видаємо з друкованого „Прольога“ 1675—1677 рр., та раз-у-раз маємо під руками для порівняня і поправок не тільки иньші ранійші і пізнійші виданя, але й рукописи ріжних віків, починаючи від пергаменових XII—XIII в., а кінчаючи найпізнійшими і навіть коректурними картками московських друкованих „Прольогів“ XVII в.“ Як бачимо, обіцяно багато і такого, що справді може розбудити великі надії у читача. А щож дає редакція?

Лишимо на боці такі неясні терміни, як „церковно-народній“, що властиво не дають ніякого ясного понятя, а противно, вводять певну замішанину, а подивимо ся тільки, як виповнює редакція свої шумні обіцянки. Як звісно, „Прольог“ а властиво „Синаксар“ — книга первісно византийська і складає ся з коротких житий сьвятих, уложених в календарнім порядку. На кождий день приходиться ся 4—5 житий, а після них покладено якесь коротке моральне упімнене або якусь притчу, повістку то що, також морального змісту. Таким робом на один місяць приходиться ся 120—150 житий і около 30 „слів“ або оповідань, винятих переважно з иньших компілятивних творів таких як „Златоструй“, „Ізмарад“ і т. и. Цілорічний „Прольог“ має, значить, що найменше півтори тисячі житий і коло 360 паренетичних уступів. Даючи в першім томі свого виданя зміст „Прольога“ за чотири місяці, проф. Пономарьов мав до вибору з яких 500 житий і звиш 120 иньших статей, а з того подав 32 жития, 57 „поучений“ і 22 притч і оповідань. Правда, аби троха виправдати титул книги, що обіцяє памятки „староруської літератури“, проф. Поном. повибирав із „Прольога“ переважно жития руських сьвятих, а з иньших дав тільки 5 (сьв. Людмили чеської, Параскеви сербської, Івана Рильського болгарського, Івана Златоуста і Миколая Мир-

ликійського, з додатком двох чудес сего святаго). Та говорити супроти сего, що дасть ся читачеві „рѣшительно все важное и существенное для полного ознакомленія“ з „Прольогом“ є що найменше — нескромність. Ми скажемо більше: подані проф. Пономарьовим проложні статі про руських святих, слабі і недотепні скороченя з ширших „житий“ і без того риторичних та шабьонових, не дають ніякіснького понятя про „Прольог“ власне в тій його формі, в якій він здобув собі чималу популярність у старій Руси, бо власне найбільша часть передрукованих ним статей належить виключно до московських часів і була незвісна в українсько-руських рукописних „Прольогах“. (Цікава річ, що на Україні-Руси сеї книги ані разу не друковано, а від кінця XVII віку її замінили Четі Миней Дмитрия Ростовського). Окрім житий мають у „Прольогах“ найбільшу цїну притчі і оповіданя; вони нераз навіть цікавійші від житий, особливо для історика жовістєвої та легендарної літератури. Отже характерне для проф. Пономарьова й те, що до такого мінімального числа житий він додав так само мінімальне число сих коштовних памяток староруської (звісно, в головному неорігінальної) літератури, всього 22. За те „поучительныхъ словъ“, вразків візантійської риторики він подав аж 57, хоча тут власне міг би був найбільше обмежити свою щедрість. Така сама аж дивна нерозмірність виїшла у проф. Пономарьова між обіцянкою — дати критично справлений текст, а тим, що він дав справді. Сам видавець зараз після тої своєї обіцянки додає: „По особымъ, независѣвшимъ отъ насъ обстоятельствамъ этотъ первый выпускъ Пролога пришлось дѣлать спѣшно, а потому ввести сличеніе избраннаго нами печатнаго текста его съ другими поздѣйшими печатными, какъ предполагалось нами, мы не могли здѣсь представить (sic!), но мы сдѣлаемъ это въ одномъ изъ слѣдующихъ выпусковъ, а вмѣстѣ съ тѣмъ представимъ и нѣкоторыя исправленія этого текста по рукописямъ и по разнымъ печатнымъ изданіямъ“. Справді, читаєш се і дивуєш ся, що говорить сими словами. Адже проф. Пономарьов мав два роки часу, то чого йому було снішити ся? А коли раз назначив собі мету і признав її важність для науки, то чому не взяв собі ще з рік часу і не зробив порядно того, що обіцяв? І як він зможе додати занедбаний при виданю першого тома науковий апарат десь до иньшого тома? Се все дуже підриває поважне, наукове трактоване сеї справи проф. Пономарьовим.

Не меньше неприємне вражїне робить і вступна статя проф. Пономарьова, що має служити вступом до вибраних ним текстів. Ся статя обіймає цілих 60 сторін, та з виємком перших 8 сторін, де подано відомости про зложенє грецького „Прольога“, про ріжні його редакції, про

Його вживаня в монастирях, про переклади на старословянську мову, про доповненя, які пороблено до первісного тексту на Русі (тільки тут повставлювано не тільки життя руських і иньших словянських святих, але также паренетичні уступи і оповіданя) і про найстарші руські рукописи і виданя сеї книги, решта розвідки проф. Пономарьова не має по нашій думці ніякої наукової вартости. Ті вступні відомости, про які тут згадано, проф. Поном. узяв головнo в книжки преосвящ. Сергія „Греко-славянській мѣсяцословъ“ і хоча признає, що Сергієва здогадка що-до часу зложеня „Прольога“ вимагає докладнішого наукового мотивованя, то сам нічогосінько не подає від себе для сеї мети, але пускаєть ся плавати по широкому морю фразеології, відшукуючи в „Прольогу“ одностайну, систематично проведену думку і тенденцію. Аби зрозуміти наукову вартість такого завданя, прошу подумати собі, щоб то було, як би хтось почав вишукувати таку одностайну тенденцію от хоч би в біографічнім лексиконі Вурцбаха, хоч тут ще борше можна би дійти до чогось певного, бо всі статі того лексікона написані одним чоловіком, коли про Прольог ми зовсім не можемо сего сказати. Проф. Пономарьов зрештою не довго й шукає сеї тенденції і скоро тільки взяв ся шукати її, так зараз і знайшов. По його думці „эта цѣль — не просто воспитать народъ, но перевоспитать, внести, виѣдрить въ него начала именно христіанскаго нравственнаго міропредставленія и строя жизни“ (стор. XV). Проф. Поном., як бачимо, силкуєть ся докладно висказати свою думку підбирає дієслови і прикметники, підчеркує слова, а все се тільки на те, щоби замаскувати цілковитий брак якої будь виразної думки в тих словах. Бо сказавши по правді, ті слова пустісінький загальник; їх так само добре можна приложити до всеї христіянської літератури починаючи від евангелій а кінчаючи апокріфами. А ще цікавіше, що в дальшім балаканю про зміст „Прольога“ проф. Поном. зовсім забуває про те своє відкрите і виказує поодинокі христіянські чесноти, до яких заохочує „Прольог“ на входячи в те, чи і о кілько тут „Прольог“ мусів „перевоспитувати“ народ, що брав проповідь тих самих чеснот також і з иньших жерел. Та відкрите сеї ніби то тенденції „Прольога“ пошкодило цілому плянови виданя проф. Пономарьова, бо вивело на перший плян власне найменше цікаву часть — упімення і виривки з проповідей отців церковних. Тут справді найбільше видно тенденцію, та за те треба тямити, що власне грецькі Синаксарі не мають зовсім тих уступів, — значить, ся тенденція була зовсім чужа первісному Прольогови. За те життя, головна складова часть Прольога, важні для проф. Поном. тільки як ілюстрації до виставлених ним самим тенденційних тез; їх літературний і теологічний характер він лишає зовсім без уваги. Так само він ані одним словом не згадав про богатий апокріфічний материял, що

з Миней та Збірників знайшов дорогу і в „Прольоги“. Одним словом, можемо сказати загально, що нашого знання про початок, склад і літературне значінє Прольога на Русі статя проф. Пономарьова не посунула ані на крок далі по за те, що ми вже знаємо з праць Сергія, Ключевского, Голубінського, Попова і інших.

Найцінніша часть книжки проф. Пономарьова, се примітки додані при кінці (стор. 156—217). Примітки він ділить також на три групи: в першій додає деякі нові тексти до поданих уперед житий, а також дає відомости про відповідних святих; у другій друкує ще пару текстів улюблених своїх „поученій“, а в третій дає історико-літературну розвідку про оповіданє „О судахъ божіихъ неиспытываемыхъ“, популярне в середніх віках і перероблене в остатніх часах гр. Л. Толстим в його повісти „Чим люде живі?“ Розвідка проф. Пономарьова, се скорочене повторенє його спеціальної статі про се оповіданє, друкованої в „Страннику“ 1894 р. Вона кінчить ся різкою полемікою з гр. Л. Толстим, котрому автор закидає по просту „ворожнечу до всего церковного“. Про се оповіданє зрештою написано чимало детальних розвідок і власної роботи проф. Поном. тут не багато. Сам він цитує тільки статю Гастона Парі (Gaston Paris, La poésie du Moyen Age, 1887) і недокладно, бо не називаючи збирача, Люзелеву збірку долішньо-бретонських лєґенд. Ми відішлемо цікавих до виданого д. Кризьким і мною укр. перекладу розвідки В. А. Клоустона „Народні казки та вигадки“, Львів 1896, де про сю лєґенду говорить ся геть докладнійше ніж у проф. Поном. на стор. 31—40 і 158—159.

Із текстів руських проложних житий позволю собі на закінченє привести одну дрібничку, досить характерну. В житию св. Артемія Веркольського (стор. 41) оповідаєть ся, що коли того святаго, що мав усього 12 літ і разом з батьком орав на полі, підчас бурі забив гріш, „положено бысть святое тѣло его въ лѣсѣ на пустѣ мѣстѣ, верху земли, не погребено, но древіємъ озданно, далече вѣгдѣ отъ церкве“. Цікаве свідощтво про те, що вбитих громом не тільки не хоронили на посвяченіи кладовищі, але й загалом не закопувано в землі, а лишано їх на верх землі, обгородивши хіба частоколом та прикидавши гиялками, щоби їх не жерли дикі звівірі. Сей звичай, здаєть ся, істнував і у нас, а бодай вказують на те часті оповіданя селян про людей, що померли „не своєю смертю“ і були похоронені на границі, а також звичай кидати на такі місця гиялки. Особливо в наших горах часто можна ще бачити при лісових стежках, по віддалених від осад місцях, такі купи гияк, і доси кождий, хто йде стежкою, вважає обовязковим і собі кинути гияку на таке місце. В Нагуєвичах за моїх дитинячих літ були такі два місця, де лежали

купи гиляк : одно називало ся „Дідове“, а друге „Бабине“ : на однім мав бути закопанй якийсь жєбручйй дїд, що ночуючи в селї в ночи зїв цїлий горнець моченого бобу і другого дня рано вийшовши за село на тїм місцї вмер, а на другім баба, що вмерла на дорозї плачучи за сином, що його взяли до війська.

Ів. Фр.

А. М. Лобода — Русскій богатырскій епосъ, Київ, 1896 (відбитка з Университетскихъ Извѣстій 1896, I, IV, X, XI).

Праця д. Лободи складає ся властиво з трєх осїбних статей, а то : 1) Русскій богатырскій епосъ вѣ отношенїи историко-литературномъ ; 2) Русскій богатырскій епосъ вѣ отношенїи этнографическомъ, і 3) Русскій богатырскій епосъ вѣ послѣдовательномъ выясненїи его характера и происхожденїя. В першїй статї автор говорить головно про виданя т. зв. „билин“, в другїй про місця, де їх записано (найбільше в Олонецкїй губернїї — але є слїди, що їх знали і Білоруси ; Київ є їх первїсною вїтчиною), в третїй про погляди учених на їх початок і характер.

Автор крок за кроком реєструє факти в хронологїчнїм порядку з відповідними виписками з дотичних праць. В тих виписках і головна вартість працї, бо по за тим анї метод автора анї його — дуже нечисленнї — самостїйнї уваги не мають великої вартості після звїсної „Исторїи русской этнографїи“ А. Пипїна. Що правда, і сам автор надає не велику вартість своїй працї, кажучи, що і сам дивить ся на свою роботу, йно як на початкову пробу подїбного роду праць. Не диво про те, що в цїлій роботї годї дошукатись основного позитивного погляду самого автора на справу билин. Автор переходить всїх важнїйших учених, що займали ся справою билин, усїм закидає щось своїми або таки Пипїновими словами, але яке його становище, про те годї дїзвати ся. Як звїсно, останними часами панує на тїм полї, до котрого належить трета статя автора, метода лїтературного прониканя („литературныхъ заимствованїй“), котрої головним заступником в Росїї є А. Н. Веселовскїй. Автор і в неї незадоволенїй, бож кождому людському дїду можна щось закинути. Він так кінчить свою працю : „Порівнанїй метод зробив нам велику прислугу тим, що зібрав обширний матерїял, рїзновидний по своему змісту ; та варазом треба завважати, що часто порівнаня роблять ся задля порівнань і в питаннях про лїтературне перейманє не вважає ся на внутрїшнї підстави, потрібнї для того ; односторонна увага до чисто зверхних схожостей довела до того, що майже нема питання, в котрїм би кїлька чоловіків сказало однако. Гонячи за дрібницями, пізнанє котрих лиш доти потрібне і корисне, доки не переходить в крайнїсть, ми тратимо

провідну нитку і губимо ся в лабіринті деталей, стративши гадку про те, в яких відносинах стоять ті деталі до цілості“. Прегарно — та щож з того, коли автор ані на однім прикладі не показав, як то розуміє він своє жадане.

І. Копац.

II. Милюковъ — Очерки по исторіи русской культуры, часть вторая: Церковь и школа (вѣра, творчество, образование), Спб., 1897, ст. VIII+365.

Незвичайно скоро, кілька місяців після виходу першого тома „Очерків“ проф. Милюкова маємо перед собою й другий; ся скорість може бути зрозуміла лише через те, що маємо перед собою оброблені для друку університетські виклади автора. Перший том містив в собі історію суспільно-політичних форм великоросійського народу, другий — духового змісту його життя: „як сформувалось духове життя русского (себто великоросійського) народу“, тим часом як історія громади й її життя буде змістом третього — останнього тому.

Автор починає коротким загальним вступом, де виступає разом і проти мовістичних теорій і против історичного дуалізма (принципальні погляди автора могли-б тут бути висловлені яснійше й приступнійше для широкої публіки — для них призначені „Очерки“), далі наступає (с. 8—158) історія християнства і церкви: після коротких увагах про давню Русь (с. 8—15), автор переходить до Московської держави і тут особливо застановляє ся над „росколом“ і сектами XVII—XIX в. (новгородські і московські секти XV—XVI в. поминено майже цілком, і се досить дивно виглядає); офіційній церкві перед розколом і після нього дано далеко менше місця; процес опановання сієї церкви державою в XVIII—XIX позбуто кількома короткими увагами. В другім (в загальнім рахунку — шостім) розділі — „Церква і творчість“ автор переходить коротко історію книжності і літератури, архітектури, малярства і музики, теж виключно майже почавши з московських часів (с. 157—226). Дальший розділ — „Школа і освіта“ — містить короткий огляд шкільництва і суми знатя в перед-петровські часи (с. 227—268), і ширше застановляє ся над організацією шкільництва (низшого, середнього й вищого) в XVIII і XIX. На закінченню автор ставить питання — що вплинуло на розлом між інтелігенцією й народною масою в Росії, по думці автора — найголовнійше і принципальнійше питання, на яке дає відповідь сей том „Очерків“.

Результати спостережень автора над духовим життям великоросійського народу можна звести більш менш до отсих точок: християнство в давній Русі було дуже слабе, навіть найлекша до перейнятя — фор-

мальна сторона його переймала ся дуже слабо, і поганський світогляд в масах дожив до наших часів; аж десь при кінці XV в. християнська релігія, властиво — її формальна сторона, починає опановувати громаду, і разом з сим сї релігійні форми починають приберати певні національні відміни; але в XVII в. сї національні модифікації, як віддалення від початкової византійської традиції, признані хибними, прокляті ерархисю, одначе все більш свідоме в народній масі зістаєть ся при національних формах, і з сим вяжесть ся небувале розбудженне інтересу до сих питань релігійної форми; при офіційальній церкві зістаєть ся, крім найбільш осьвіченої, але цілком незначної меншости, індеферентна до релігійних справ маса; офіційальна церква закамєніває в своїм консерватизмі; більшість тих, що інтересовали ся релігійними питаннями, виїшла за її границі в формі численних сект; ся релігійна робота переходила в низших верствах народа, з дуже слабою участію інтелігенції, бо остання визначаєть ся цілковитим релігійним індеферентизмом — наслідком вище вказаних причин.

Початки творчости автор бере від впливу на неї релігії; він виходить тут, очевидно, з аналогії західньої культури; але що сам він з притиском підносить (і ся гадка варта уваги істориків не лиш великоросійської, а й нашої культури) пізній вплив християнства на народню творчість, кладучи на XVI в. перехід християнської книжности, християнської легенди й апокріфа, — то й не ясно, чому вся попередня народня творчість зістала ся за дверима. Початки великоросійської творчости в літературі, архітектурі, малярстві, музиці автор кладе головню на XVI і XVII в., але й тут ерархия прийняла ворожо сї національні звязки (напр. своєнародні архітектурні форми виразно заборонено в XVII в.), вони почасті уходять в низші верстви, почасті зникають, тим часом як інтелігенція з початком XVIII в. переймає західні форми, і своєнародна великоросійська творчість, народившись на ново в XIX віці не могла опертись ні на яку історичну традицію, окрім архітектури, і „почавши свій розвій знову від початку, зачудувала сторонніх глядачів варварською силою й свіжістю своїх вражін“.

В шкільництві духовенство не організовало школи; навпаки проби організації XVII в. по ініціативі київських учених стріли теж опозицію ерархії; в XVIII в. починає організовати школу уряд, наслідком того школа в Росії стала „подвійно правительственною — і що до свого початку і що до свого призначення“, правительство цілковито опановало школи, умисно знищило приватну школу і не переставало реґляментувати шкільну осьвіту відповідно своїм політичним змаганням.

Такі головні виводи автора. Новий том не стоїть по заду першого що до інтересу свого змісту і цікавості ідей, переведених через цілу

працю, хоч може має менше суцільности: декотрі епізоди подані перозмірно і нагромаджений матеріял покриває собою провідні ідеї; по часті се залежить може від менш тісного звязку між сторонами життя, обнятого сією працею автора.

Головну ваду праці ми вказали при рецензії першого тома: титул не відповідає змісту, се історія лише великоросійської — навіть ще тісніше — московської культури, автор в сім томі взяв з давнього періода лише те, що доконче потрібно було йому для зрозуміння московських часів і цілком виключив історію української церкви і культури XIII—XVIII в.; одначе ся границя не проведена гаразд і ми напр. в відділі сект стрічаємо ся з такими спеціально українськими — як штунда, не кажучи вже, що й Сковорода досить самітно виглядає, вирваний з історії нашої культури XVIII в. і введений в історію великоросійського (по плану книги) сектарства.

З подробиць піднесу лише одну. Говорячи про лікарство в давній Руси, автор каже, що сею справою головно займали ся чужеземці. „Вже в XI—XII вв. ми стрічаємо в ролі лікарів Вірменина, Половчина, Сирійця“ (с. 255). Передо всім треба змодіфікувати сю гадку так, що чужеземців ми стрічаємо в ролі особливо славних, княжих лікарів, бо лікарі (розуміть ся, не якісь шкільні, а як наші теперішні сільські) були досить розповсюднені, судячи по згадці в Руській Правді, як я на се вказував в своїй історії Київщини (с. 419); але головно, що з числа тих чужеземських лікарів треба раз на все виключити того „Половчина“: сей нещасливий Половчин, що *jure caduco* переходить з книжки в книжку де заходить мова про стару медицину (недавно ще я стрів його в новім енциклопедичнім Словнику вид. Брокгауза і Ефрона, є не хто як апокріфічний Половець Смера, лікар Св. Володимира, автор соцініянського трактату, адресованого Володимиру.

З загальнішого зверну увагу ще на ті виводи, які зробив автор з своїх „Очерків“ що до розлому між великоросійською інтелігенцією й народом; він виводить сей розлом з релігійної сфери і каже що той „звідси перейшов в иньші сфери“; в тім автор додає знову анальогію між Росією й західними культурними народами; мені се об'ясненне здаєть ся одностороннім: московська інтелігенція зісталась при релігійнім індіферентизмі, тим часом як нарід зайняв ся формальними питаннями, зв'язаним з „старою вірою“, але се була меншість народа, більшість зісталась при тій же офіційній церкві і релігійнім індеферентизмі, що й інтелігенція; але се не відвернуло розлому, він показавсь цілком в иньших сферах, напр. в політичних змаганнях, і тут його тяжко вивести з релігійної сфери. Чи не простійше було б його виводити й далі з того,

що інтелігенція протягом XVIII—XIX в. емансиповалась поволі від культурного й політичного світогляду Московської держави, переймаючи, чи модифікуючи його під західним впливом, тим часом як маса віставалась, по інерції, в крузі московських поглядів і при звичаєнь?

М. Грушевський.

A. Brückner — Die russisch-litauische Kirchenunion und ihre literarischen Denkmäler (Archiv für slavische Philologie, XIX Bd. 189—201).

— Spory o unię w dawnej literaturze (Kwartalnik historyczny, t. X, 578—644).

Отсі дві праці берлінського професора Брікнера — може найцінніше з усього, що було написано в нагоди 300-тих роковин берестейської унії, в усякім разі найцінніше з історично-літературного погляду, а також тим, що у-перве знайомить польську та ширшу європейську публіку з українсько-руською полемічною літературою кінця XVI і більшої половини XVII віку і з новітніми працями про неї українських і російських учених. Обі статі доповняють себе посполу. В Archiv-і автор подає бібліографічний огляд нових публікацій про унію, які вийшли в Росії і в Галичині, отже роздивляє докладно зміст трьох томів „Памятниковъ полемической литературы въ Западной Руси“, виданих Археографічною комісією в Петербурзі, далі зміст двох томів „Памятниковъ литературной полемики православныхъ Южнорусцевъ съ Латиноуніятами“, виданих проф. Голубевим у Києві (Архивъ Югозападной Россіи ч. I, т. VII і X), згадує побіжно про деякі публікації з сего обсягу, видані в московських „Чтеніяхъ“, а потім подає оцінки новітніх праць про унію і її діячів та противників, отже Скабалановича про Апокрізіс, Завитневича про Палінодію, Голубева про Могилу, Франка про Вишенського, Студинського про Пересторогу і Адельфотес, Марковського про Радивиловського, Архангельского „Борьба съ католичествомъ и западнорусская литература конца XVI — перв. пол. XVII в.“, Недільського про Книшку і згадує при кінці про працю кс. Ліковського „Unia Brzeska“ та про видані дром Мильковичем „Monumenta“ Ставропігії львівської.

Далеко глибоже в саму річ входить праця проф. Брікнера поміщена в Kwartalniku. Се вельми жива, суцільна картина літературної боротьби за унію на українсько-білоруськім ґрунті від 1570 р. аж гегь до XVIII в. Лишаючи на боці догматичні спори, проф. Брікнер з великим талантом, та при тім тверезо і критично обмальовує літературні фізіономії Герасима Смотрицького, Василя Суразького, Степана Зизанія, Філалета-Бронського, котрого „Апокрізісови“ присвячує обширний розбір (стор.

591—596). Далі йде характеристика, хоч не повна, літературної діяльності Потія, де автор використав і недавно опубліковані листи Потієві до Льва Сапиги, розбір „Перестороги“, (автор віддає велику похвалу дрови Студинському не тільки за багатство матеріялу, зібраного в його монографії, але також за „staranie wykazania prawdy bezwzględnej“) характеристика Вишенського; наступає розділ присвячений першій (православній) добі літературної діяльності Мелетія Смотрицького і Палінодії Копистенського. Говорячи про Смотрицького, автор не знає праці Засадкевича, що вправді в титулі заповідає розмову про См. як філософа, але важніша власне з історично-літературного, ніж з філософічного боку. В дальшій окремій розділі автор обговорює в звязку полеміку 1620—1622 р. про особу і діяльність патріарха Теофана; з боку православних сю полеміку провадив виключно Смотрицький, ще православний, хоч уже захитаний. Смотрицький є героєм і дальшої полеміки, зображеної в розд. VI праці проф. Брікнера, та тут уже Смотрицький — унія, „із Савла Павел“. Та відступлене Смотрицького до унії не принесло унії, як констатує проф. Брікнер, ніякої користі, а православіє тимчасом здобуло собі могутчу підпору в особі Петра Могилы, котрому присвячений VII розд. статі. В VIII розд. обговорено полеміку, якої центром був Касян Сакович і Могилы Літос, а в остатніх диспути Ціховського з Гізелем і Пекарського з Галятівським. Автор кіпчить загальним поглядом на сю літературу і на унію. „Полеміка, з разу жива, при кінці волокля ся важко і зовсім пригасала. Позитивних здобутків не принесла; безплідна, як усі теологічні диспути, нікого не навернула ані не погодила. Між двома ворожими таборам унія захищувала ся з трудом, штучно і не без примусу. З часом розросла ся сильно (vide заходи Шумлянського!), хоча ніколи не справдила обопільних надій, бо ані не впала зовсім, як пророкували православні, ані не побідила цілком, як надіав ся Рим; роздвоїла руський народ, а не скріпила польської державної будови; ослабила грецький обряд, та не протерла Римови дальшої дороги на схід“. Се є критичний суд дійсного вченого, не теолога, яким у своїм ювілейнім викладі в львівським Towarzystwie historycznem пробував бути др. А. Прохаска. Головну вагу унії бачить проф. Брікнер, так само як і руські вчені, в духовім розбудженю Руси, в проломаню китайської стіни, яка доси ділила Русь від заходу, в заведеню до літературних, теологічних спорів живої, близької до народньої мови, в проломаню дотеперішніх византийських шаблонів, в напливі сучасного, особятого елементу в літературу.

Проф. Брікнер пише просто, щиро, без патосу і без маски. Він не криє ся зі своїми польськими і католицькими симпатіями. Остро критикуючи праці православних, він лишає якомсь в тіни, без критичних

уваг, праці католиків. Закидаючи православним полемістам часто неправду, фальшоване документів, він бере на віру як несумнівні факти аналогічні твердження католиків (про паленє книг і т. и.). Та все се не відбирає його працям високої вартости. Особливо пильно він вибирає з тих давніх полемік усякі приповідки, обрядові та характерні реченя, вказівки про віруваня, обряди і звичаї народні, про суспільне та духове жите, а в примітках подає цінні літературні вказівки. *Ів. Фр.*

Почаевская Успенская Лавра. Историческое описание. Трудъ проф. Нѣжинскаго историко-филологическаго института А. Θ. Хойнацкаго, исправленный и дополненный Г. Я. Крыжановскимъ, Почаїв, 1897 р., ст. 524.

Заходи коло наукового вислїжування історії почаївської лаври почали ся дуже давно: ще 1772 р. з апробації уніяцького єпископа Сильвестра Лубинецького-Рудницького надруковано в монастирській почаївській друкарні історію лаври під назвсю „Гора Почаевская“ — славянською мовою. Починаючи з другої половини сего віку, про почаївську лавру та її устроїтеля преп. Йова Желїза писало ся дуже багато, але з того всего де-яку вартість мають хїба праці архимандрита Амвросія (Лотоцького), проф. Петрова, д. О. Левицького, та почасті статї проф. Хойнацького. У книжцї, назву якої ми в горі вписали, небіщик Хойнацький, незадовго до смерти, звів до купи все, що писало ся про лавру; з приводу 300-літнього ювілею лаври, що святаковав ся 8 вересня 1897 р., сю книжку видано з додатками і увагами д. Крижановського, проф. Волинської семинарії.

Не вважаючи на велику кількість літератури про почаївську лавру, історія її докладно не вислїджена і до сего часу. На жаль, нова праця, яку ми обговорюємо, тж не дає нічого нового. Суто-православна тенденція та ювілейний привід до видання відбили ся дуже з поганого боку на її науковій вартости. Особливо треба се сказати про домисли її авторів що-до перших часів істновання лаври. Обидва згадані автори, мало рахуючись з останніми історичними дослїдами, заснованне лаври відносить до XIII в. — під час Батієвого нападу; але думка ся вийшла більше з благочестивого наміру прихильників лаври, ніж з документальних дат. Найбільше причин класти заснованне лаври до XVI в., як виходить з фундушowego упису Ганни Гойської 1597 р., думка ся досить вияснена в історичній літературі (див. „Кіевская Старина“, р. 1895).

В кінці книжки додано кілька архивних документів: одні ще не були в друку, иньші — перетруковані (в російському перекладі) з „Памятників „Київської археографічної комісії“.

О. Л.

Ө. М. Уманець — Гетманъ Мазепа, историческая монографія, Спб., 1897, с. 1+455+III.

Історія козачини, сієї найбільш інтересної й близької нам частини українсько-руської історії, розмірно, має дуже небогату історичну літературу, аж дивно! І Мазепа, одна з найвидатніших фігур в сім періоді, має — крім сторін, присвячених йому в загальнійших курсах, одну тільки працю неб. Костомарова, — праця простора і многоважна, особливо вперше пущеним в ній новим документальним матеріалом, але вона далеко не задовольняла і не задовольняє потреби відповідного зрозуміння і освітлення того періоду. Автор потонув в фактичній оповіданню, за ним страчена наукова перспектива, за деталями не видно важного, читаєч не виносить властиво ніякого розуміння тодішніх відносин, політичних і соціальних змагань і напрямів, а що до особи самого Мазепа автор став на традиційно-російським ґрунті і признавши, що Мазепа не заступав ніякої політичної ідеї, що се був цілковитий еґоїст і „воплощенная ложь“, сією цілком неґативною характеристикою заступив дорогу до зрозуміння справдішнього Мазепа.

Тепер д. Уманець, Українець з роду і російський публіцист по перу, що одначе не вперше звертаєч ся до історичних тем (його праця „Вырожденіе Польши“, 1872) виступив з грубою книжкою, написаною в обороні славного гетьмана. В передмові він поясняє, що „багато в дечім розминувшись з своїми попередниками, мусів ще раз переглянути стару, забуту справу“, і наслідком був сей „очеркъ жизни знаменитаго гетьмана“. Автор опер ся головно на праці Костомарова, досить добре познайомив ся з літературою, але в джерелові праці переважно не йде далі збірки документів Бантиша-Каменского і українських хронік; в архивній студії автор не вдаєч ся, обмеживсь кількома актами в частных колекциях своїх сусідів (де-що з того надруковаєч він в кінці книжки). Сей брак самостійних джерелових студій для часів Мазепа дає себе прикро почувати, бо дуже мало маємо публікованого матеріялу. Досить сказати, що властиво історія пайважнійшої справи — переходу Мазепа до Шведів операєч ся досі майже цілковито на звістній апольотії Орлика. Але оперуючи небогатым запасом, користаючи ним з других рук (навіть часом і що до друкowanych джерел), автор не показує особливого критицизму ані якогось ясного, продуманого погляду на річи. На деякі джерела в відповідних місцях ми не нашли цитати (як напр. на дневник Гордона), бачимо надмірну віру в Величка, не тільки для часів Мазепа, але й давнійших, і навіть поклики без застережень на „Кониського“, себто Історію Русів. Автор занадто багато говорить, неконче миле вражінне робить його вічна

causerie — в тоні фейлетона провінціальної газети, і разом з тим — підвишений тон, вічні покликування на висші принципи історичної науки, без котрих дуже добре міг би обійтись. Взагалі треба немалого запасу відваги, щоб доїхати сю книжку до кінця, перелітати через усякі екскурси і скоки на бік і виловити в сїм морі фраз справедливї гадки — до того ще висловлені часом так неясно, що треба ще й відгадати їх.

Книга ся, як я сказав, се — аполлогія особи Мазепи. Автор починає з генеалогії Мазепи і його життя до гетьманства (гл. I—III, с. 1—76); тут автор зібрав деякі відомости, котрих нема у Костомарова — з новійшої й давнійшої літератури (особливо з старих „Нот“ в Biblioteці Warszaw-ській 1854 р. і статі Пуліковського в Słownik-u Geograficzn-im); свої хропологичні викладки подекуди він заводить занадто далеко, на дуже проблематичний ґрунт (напр. його виводи, що Мазепа 1648 р. вчив ся в Києві — с. 13 і ин.); одначе напр. комбінації автора, що Мазепа родивсь десь при кінці 20-х рр. досить правдоподібні. Зовсім правдоподібно теж автор мотивує перехід Мазепи до Дорошенка його українськими автономічними переконаннями, рівнож справедливо не бачить нічого злого, в тодішніх обставинах, в (невільнім) переході Мазепи до Самойловнча. В справі вибора Мазепи на гетьманство можемо лише сказати: non liquet, і автор має повне право боронити Мазепу, бо властиво нема фактів проти нього. Розуміть ся, оборона була-б далеко успішнійшою, як би була поведена методом більш науковим і з меншою щедротою на слова.

Простора глава IV (с. 77—242) присвячена генезі переходу Мазепи від Москви на сторону Шведів. Невважаючи на таку великість (а по части і через сю многословність) читач ледви чи яснійше представляти ме собі сю справу по сій главі, ніж перед нею. Автор думає (і справедливо), що невіра Мазепи в можливість переведення в житє незалежної України і власна безчечність примушували Мазепу до вірности Москві, але заразом він припускає, що Мазепа був під впливом особливих симпатій до Петра і його реформаторських заходів і щиро, з запалом служив їм (с. 106, 125), аж до повороту в характері Петра (від його стрілецьких езекуцій): тоді сей поворот відвернув Мазепу, як і московську суспільність, від Петра; положивши звістну Мазепину „Думу“ на 1698—99 р. (на основі слів Кочубея) і уважаючи на певно автором її Мазепу (хоч властиво на дуже слабих основах — с. 165), автор в ній бачить доказ, що Мазепа „в принципі“ зрадив вже від тоді. Все се, розуміть ся, довільне, голословне — і та давнійша щирість і теперішня зрада „в принципі“. На якийсь, хоч хисткий ґрунт автор стає там, де ставали й перед ним — на тих обставинах, на які вказав Орлик: вони, дійсно, виглядають дуже правдоподібно, але всі міркування автора вла-

сиво нічого майже нового не додають в сій справі. До того все те говорення дуже не ясне; поводження Мазепи перед його переходом до Шведів автор характеризує так: „се ідеал оборотности. Се зрада артистично оброблена, італіянське мальовання, що чарує око простотою й свіжістю фарб“ (с. 242). Характеристика — дуже мало умотивована у автора, і дуже хибна заразом. Сей ідеал оборотности сотворив таку ситуацію на Україні своїми заходами — нічим себе не зрадити, що справа була вперед забита, і Мазепа замість України перевів до Карла тільки себе самого з горстю старшини й козаків, що були при ньому — доки не повтікали. Мотиви переходу Мазепи до Шведів зістають ся не виясненими; автор хіба ватемпив їх самою гадкою про незвичайно далекі і вираховані пляни Мазепи.

Гл. V присвячена внутрішній діяльності Мазепи й спеціально — його політиці в селянській справі. Тут автор говорить „про все“ — про еволюцію шляхецтва на Україні, почавши від другої пол. XVII в., а *kurzer Sinn der langen Rede* є той, що Мазепа, як і інші гетьмани, ішов тільки за загальною течією, за процесом кріпощення, а на українську старшину мусів оператись, як на більш розвинену політично суспільну верству. Все се можна було довести далеко ліпше і коротше, а внутрішня діяльність Мазепи навіть на основі готового матеріялу могла-б бути представлена без порівняння повнійше і докладнійше. Злегка, по дорозі зачеплено і кінено без дальшої уваги (с. 185) момент, що в дійсности міг мати важне значіння в приготуванні переходу: рішуча ріжниця в політиці Петра й Мазепи, що до правобічної України, котру Петро віддавав Полякам, а Мазепа доконче хотів собі задержати. Не місце тут широко розводитись над сим, пригадаю, що на сім пункті стрілись з московською політикою й розбились вже два попередні гетьмани — Многогрішний і Самойлович, а Мазепа, що досі тільки притакував Петрови, в сій справі вперше рішучо йде проти політики Петра й навіть виразних його наказів.

Глава VI (с. 315—358) присвячена роману Мазепи з Кочубеівною; автор хоче довести, що поводження Мазепи в сій справі було цілком коректне, і що відносини сї зістались цілком плятонічні; психологічна характеристика і доводи автора здають ся нам досить правдоподібними, і сю главу, зіставивши на боці писательську манеру автора, можна зачислити до ліпших частин книжки. Правда, що се епізод для історика цілком другорядний. Менш щасливим здаєть ся мені переведення відносин Мазепи до Дольської на романтичний ґрунт, хоч се автор робить і з певними застереженнями (с. 358) і психологічно звязує з романом Мазепи з Кочубеівною.

VII глава (с. 359—412) присвячена самому переходу Мазепи до Шведів. Автор цілком справедливо відкидає звістки про князівства, які Мазепа мав дістати взаємн за Україну, що ніби то відступав Польщі, і заперечує, мов би Мазепа кликав Шведів на Україну і уложив наперед якісь умови з Польщею або Шведами; тільки об'яснення, подане автором, здаєть ся нам хибним: автор думає, що Мазепа не укладав трактатів, щоб нічим не вязати себе, бо йшов до цілковитої незалежности України; мені здаєть ся, що Мазепа не робив того, бо до останньої хвилі мостив містки на обидва боки, не мав ніяких далеких плянів (як на се вказує цілковите неприготованнє ситуації). і як би не висилка до нього Меншікова, хто знає чи й відваживсь би іти до Шведів. Мотив українських автономічних змагань разом з небезпечностію для самої своєї булави автор вказав в Мазепі справедливо, та тільки не дав відповідного об'яснення поводженню Мазепи на Україні перед самим переходом, а воно цілком виключає якісь напевно взяті заміри, якийсь ясний плян.

Останній, короткий (с. 412—422) розділ присвячений портретам Мазепи. В додатку подано 14 документів.

В результаті — праця д. Уманця безперечно вносить в справу Мазепи і тодішньої України кілька справедливих гадок і спостережень, але вони вложені в таку нещасливу форму, погребані під такою масою баласту, що стає шкода і їх, і праці автора. *М. Грушевський.*

Н. Д. Чечулинъ — Вишняя политика Россіи въ началѣ царствованія Екатерины II, 1762—1774 (Записки историко-филологическаго факультета имп. С.Петербур. университета, ч. XL), С.Петербург, 1896, ст. 438.

Ся простора праця своїм змістом мало дотикає Україна-Руси, а все таки заслугує уваги задля деяких нових поглядів і вислідів автора. Ось що автор говорить у вступнім слові: „Богато моїх виводів противні поглядям давніших істориків сеї епохи; межн иньшим і така важна подія, як перший розділ Польщі виїшов у мене в иньшій формі, як се подають історики останніх 30—40 років“. Що-до характеристики зверхньої політики Катерини, то автор уважає її наскрізь національною, зверненою лише в користь російського народу, він вірить съвято в слова цариці при вступі до правління: „ма хочемо бути достойними любови нашого народу, для котрого добра признаємо себе бути на престолі“. Ціла книжка поділена на шість глав: 1) Політика Росії в першій половині XVIII ст., уваги про політику Катерини; 2) Перші кроки правительства К—и; 3) відносини до Англії, Швеції, Данії, Франції, Турції; 4) політика в Польщі перед

розділом; 5) перша турецька війна; 6) перший розділ Польщі. Автор, розкриваючи перед нами образ політичних зносни Петербурга, цілком не стараєть ся покривати усіх тих неморальних способів, що уживала Росія на свою користь особливо в Швеції та Польщі. А все таки виносило таке вражінє по прочитаню, немов то автор сі способи уважає занадто малими супротив високої, національної ідеї Катерини, себто могутности держави і добра російського народу. Усі оригінальні висновки автора належать по найбільшій часті до історії першого розбору Польщі. Він доходить у тій справі до виводу, що проєкт розбору Польщі вийшов не від Прусиї, а від Росії. Ми коротенько подамо головні основи, на яких збудована ся нова теза, прийнята критикою доволі неприхильно. Ось вони: 1) ще 1763 р., вараз на вість про смерть Августа III, читав на засіданю міністерства гр. Чернишов свій тайний проєкт, аби з огляду на відносини у Польщі забрати сі краї, що до них Росія має, хоч би яку небудь, претенсію; 2) того-ж року говорив гр. Панїн пруському послови гр. Сольмсу, намовляючи його до союзу, що „пруському королеви не прийдець ся жалувати з'обовязань для Росії“, і в тих словах Фридрих доглянув вараз плян розбору; 3) і пізнійше Панїн і цариця неясними словами підсували пруському правительству надії якихось великих користей близько коло себе для рівноваги російських здобутків від Турції. Пізнійші виганя Росії були не щирі для здержаня нахабности пруського короля і для заслони себе. До сих трох пунктів можна звести всі докази автора, що проєкт вийшов з Петербурга. Тут не місце ближше обговорювати сю справу, скажемо лише те, що всі докази автора не доводять властиве нічого иньшого, як тільки, що Росія мала велику охоту поживитись коштом Польщі, — проєкту-ж розбору тут не видно, і він мабудь і дальше буде надаватись Фридрихови чи там Лінарови.

С. Т.

П. А. Ананьєвъ — Къ предстоящему столѣтію города Василькова Кіевской губерніи, К., 1897, ст. 37 (відбитка в „Кієвлянина“ ч. 69, 72 і 74).

Брошурка ся написана з причини недалекого столїтя в часу, коли Васильків став повітовим містом 1797 р. Предметом її є довга, замотана і до нині ще не скінчена історія надїлення землею васильківських селян і міщан, що перше разом з самим Васильковом належали до Печерського монастиря. Були вправді в тій справі докладні розпорядженя дотичних властей, але розпорядженя зіставались невиконані і права власности лишали ся і на дальше непевні. В остатних роках справа пішла на судову дорогу і тепер є надія на покінченє її, але і для

суду не легка тут річ, коли треба рішати справу по сто літах, а при тім автор уважає суд компетентним тільки для рішення спору, а зовсім не признає его управненим рішати справи суспільного устрою. Г-а.

Изъ переписки Т. Г. Шевченка съ разными лицами. (Съ примѣчаніями М. К. Чалого). Сообщ. М. Чалый. Кіевская Старина 1897 II ст. 151—175, III ст. 452—475.

Д. Чалий, звістний біограф Тараса Шевченка, подав в „Кіївській Старині“ деякі листи писані ріжними особами до Шевченка. Є тут між иньшими більше число листів кн. Варвари Репніної, дальше кілька листів Кухаренка, а також девять листів Броніслава Залєського; крім того є, також по одному, або по два листи від иньших ще осіб, як від Лазаревського, Штернберга, Бодяньського.

Сей материял — то дуже важний здобуток, особливо для історика літератури. Але-ж листи ті не представляють вже чогось аж надто нового, ще не чуваного, не оголошеного, бо, як відомо, ті листи вже в часті з'ужив сам Чалий в своїй біографії Т. Шевченка. Та я сказав, що тільки в часті, бо і справді більша частина тих листів була ще дотепер не знана. Через се я покажу тут, що в тих листах є ще нового, не обробленого.

Розуміє ся само собою, що обговорюючи ті листи, я буду їх групувати хронологічно.

Одже насамперед годить ся звернути увагу на листи кн. В. Репніної, з років 1844—1845, як раз до того так цікавого для нас, а так характеристичного для Шевченка віку.

Але-ж при сій нагоді мушу заявити, що в тих листах щось дуже нового не знайдемо, бо фрагменти кожного майже листу княжни були вже оголошені в книжці Чалого: „Жизнь и произведения Т. Шевченка“. Та поминувши се, довідуємось дещо про відносини поета до фамілії Репніних і до иньших знайомих, самої княжни до поета; набираємо відомостей що до его поеми „Тризна“, більше роз'яснює ся нам справа видання „Живописної України“. І так в другім листі, з котрого Чалий дуже мало, бо тільки кілька стрічок оголосив в своїй висше наведеній праці, є дуже багато для нас інтересного. Бачимо з него, що привязанє кн. Репніної до Тараса було таке сильне, що вона все би була дала, аби тільки своему другови допомочти. Тоді як раз Шевченко був занятий викупном рідні своєї з кренацтва. У тій справі писала княжна до Тараса. Як

сильно тут вражають нас сі слова, написані з такою душевною простою: „О если я когда желала богатства, то теперь, мой добрый поэтъ, то теперь, когда я еще разъ прочла унылое письмо ваше Съ какою чистою радостью я воспользовалась бы правомъ сестры предложить вамъ мое, чтобы окончить это ужасное дѣло, васъ занимающее нынѣ. Но нѣтъ моего, нѣтъ ничего драгоцѣннаго, и я все продала бы, все было бы ваше“. Не досить того. Ми бо дальше бачимо з листів, як вона боїть ся за долю нашого Кобзаря, як вона старає ся повернути его в добру дорогу, як старає ся его відчужити від Закревского, провідника „мочемордія“. Крім того бачимо, як княжна займала ся розпродажею „Тризни“, як бажала виедвати поетови підписку на „Живописну Україну“, як лежала їй на серцю слава поета.

Не менше інтересні ті листи і для пізнання душевного стану поета. Видно, що він навіть в такім хвиливім упадку, як належанє до товариства „мочемордія“, не забував про нещасне і безнадійне становище рідні. Тим останнім, тою страшною журбою, можна такий упадок витолкувати, порозуміти. А вираз тій журбі давав поет в письмах до своїх знайомих. Як сильно страждав поет; мож пізнати з сего, що княжна пише до Тараса: „Отъ грустнаго вашего письма навернулись слезы на глазахъ“.

Стілько нового а zarazом важного дають нам листи кн. Реп-ої. Пригляньмо ся, як багатий біографічний материял містять листи Кухаренка. Ті зовсім були нам до тепер незнані. Що до часу, то оден з тих листів писаний 1844 р., решта з 1856—1860. З них довідуємось, що поезії Ш. були такі популярні, так їх тон вбивав ся сильно і таке робив вражіннє, що коли Щепкин прочитав Кухаренкови Тарасову „Пустку“, то Кухаренко відгадав, що Тарас єї написав. „Хіба диво пізнати мову Тарасову“, каже Кухаренко.

Досить вимучений Тарас в неволі, а потім не меньше і по одержаню амнестії, видно задумував покидати поезию, писанє дум та віршів, коли в однім з листів з 1857 р. пише К-енко до поета: „Не кидай ся дїла, сиріч, не оставляй писати. Погасило кляте лихо огнище твого талану, але добрий вітерок повіяв, знайшов іскорку, що не погасла, тай почав роздувати огонь, одже і гляди, як покотить пожарами. Поплюй в кілочки тай стрій кобзу сьміло, а далі грай, як грав еси!“ А такі слова для мученого скитальця-поета були потїхою, і хто знає, чи не задержали его на дальше при поезії.

Шевченко дальше, як видимо з листів, клопотав ся з видаванєм альманаха „Хати“, робив спільно з иньшими пляни що до видаваня „Основи“; сю роботу перервала вже смерть.

Не менше інтересні для нас і листи Залеского, до котрих я тепер по черзі приступаю. Ті листи припадають на останні літа заслання і перші хвилі визволення з него. Як раз в ті роки повстали дві поеми Шевченкові: „Княжна“ і „Варнак“, котрі на сучасних зробили значне вражінє. В одному з листів Залеского є ніби рід критики тих поем. Він-бо пише до Шевченка: „Обѣ вещи очень хороши; хороши простотою и глубокимъ чувствомъ — вѣрностью“. Але в кождім разі він ставляє „Варнака“ висше. Виданєм тих поем займали ся сам Залеский і другий поет польский Сова (Желіговский). Не менше цікаве є і се явище, як Залеский одушевляв ся всілякими малюнками Шевченка, просив єго майже в кождім листі присилати малюнки. При тім він їх розпродував, а як зібрала ся більша скількість грошей, то відсилав їх поетови. Найінтереснійші є ті части в листах Залеского, де говорить ся про заходи для увільнення Шевченка з неволі. Сам Залеский робив кілько міг, поручав Шевченка Сераковському, удавав ся до приятелів у Петербурі, писав до Аркадія Веніжиновского, за котрого заходом і кн. Репніна мала-би щось зробити для увільнення Шевченка.

Вкінци належало би ся ще згадати про лист Лазаревского. Належить він до того часу, як Шевченко по одержаню амнестії сидів іще в Нижнім Новгороді. Лазаревский заявляє, що хотів би бачити ся з поетом як найскорше, привітати єго як щирого друга. Про инші поменші листи нема що згадувати, бо вони не дають жадного біографічного матеріялу.

М. Глиц.

Е. Н. Григорова — Т. Г. Шевченко, біографія для юношества, Москва, 1896, ст. 34, 4 рис.

Не можемо не скласти подяки п. Григоровій за видання біографії славного нашого поета Тараса Григоровича, призначеної, як видно з заголовку праці, задля молодіжи. Автор постановив собі метою познайомити молодіж з великими людьми слова й діла, що мали всесвітне значіннє; таким чином, слідом за виданнями: „Христофоръ Колумбъ“, „Магометъ“, „Вилліамъ Шекспиръ“, — вийшла і названа нами книжка.

Що до останньої — то перш усього треба звернути увагу на незгоду між частинами її: коли признати, що друга половина написана задля дорослої молодіжи (так як воно і з заголовка виходить), то перша, мусимо сказати, годить ся цілком хіба для маленьких дітей, а при тім вона найбільш і шкандибає; тут ми стрінемо вирази, яких ніколи не можна почути від селянина-Українця тих місцевин, де родивсь Тарас

Григорович, приймаючи на увагу те, що розмови ведуться у 20-тих роках цього століття; тут ми знаходимо, що „Ярина“ зветься — „Ириша“, а батько — „тятяка“; на першій же сторінці стоїть слово „Катра“, а в низу під *) пояснюється: „по малоросійськи уменьшительное отъ Катерина“; сила виразів чисто російських, як: „а ты оттель, малецъ? Чай, страсть, какъ проголодался“ і инш. Далі видно, що автор звичай московські вважає обов'язковими і для Українців; так наприклад, через щось у нас повинні їсти з „чашки“, а не з миски, діти граються у „бабки“. Одно слово українському побуту й мові навмисно надані селянські — великоросійські.

Що до змісту книжки, то де тільки йде оповідання, між иншим цілком узяті з книжки „Жизнь и произведения Тараса Шевченка“, Чалого (Київ, 1882), усе досить чисто, рівно, де-ж тільки починаєся розмова на „народній“ мові — Тараса з сестрами, батьками — знов теж саме дивне москованне.

Уся книжечка містить в собі 13 невеличких глав: I—IV — дитячі літа Шевченка до виїзду його у Вільно до Енгельгардта; V — Тарас у Вільні; VI і VII в Петербурзі, одержує волю; VIII — в Україні і знайомство з Репніними; IX — арешт і москальщина; X — у Нижнім-Новгороді, вертаючись з заслання; XI — у Москві, де знайомить ся з тодішніми кращими письменниками; XII — на вітчизні і остання подорож до Петербургу; XIII — смерть, похорони і дуже коротенька, на одну сторінку, характеристика Шевченка, як поета.

П. Григорова страшенно боїть ся вживати українських цитат; як коли і наводить кілька стрічок, то вони беруться або з російських творів Шевченка, як напр. „Тризна“, або у власнім перекладі на російську мову з української мови, але в останній вона навряд чи досить свідома; дамо зараз тому невеличкий приклад; в наведеному уривку з „Перебенді“:

Кругом його степ як море
Широке синіє,
За могилами могили,
А там — тільки шріє...

у її власнім перекладі:

Кругомъ его синѣеть степь,
Подобно пространному морю,
За могилами могилы,
А тамъ только —

слово „мріє“ не знаходить відповідного собі значіння в поетичній скарбниці п. Григорової, а лише замінює ся многозначною павзою. В інших місцях незрозумілі слова просто обминають ся, напр. оповідаючи про знайомість Ів. Макс. Сошенка з Шевченком, п. Григорова перелічує, слідом за д. Чалим, подробиці одержі і взагалі вигляд, який мав тоді Тарас Григорович; між иншим у д. Чалого стоїть слово „рос-христаний“, котре, мабуть, навело п. Григорову на різні думки що до значіння сего слова і наслідком останніх було те, що його викинуто й почато далі перелічувать... На протяжї усїєї праці п. Григорової тільки й надибали ми по українськи 2 стр.: „як умру, то поховайте мене на Україні“. Але й ті, навіть російські вірші, що вона подає нам, не мають на меті характеризувати хоч трохи ступінь поетичного таланту поета; майже всі вони приводять ся задля обмалювання особи кн. Репніної, — і читач, не знайомий з творами Шевченка, не виробить собі ніякого суду про силу його поезії.

Що певне вдовольнить читача з праці п. Григорової — се 4 досить гарних малюнків з картин Трутовського. Перший малюнок — шестилітній Тарас і його старша сестра Катря під деревом у садку; 2-ий-Енгельгардт застає Тараса за малюванням і віддає приказ скарати його; 3) Шевченко в салдатському убранні в заслання в Новопетровському; 4) стріча Тараса з Яриною — сестрою у ріднім селі.

Не вважаючи на усї хиби обговореної нами праці, вона принесе де-яку користь, знайомлючи російську молодіж з образом (хоча й блідим) нашого великого поета, тим більш що книжка видана дуже добре і має досить високу ціну (1 р. 50 коп.), — важні умови для того, щоб її купувала російська інтелігенція своїм дітям.

В. Д.

Dr. Raimund Friedrich Kaindl — Viehzucht und Viehzauber in den Ostkarparten (Sonder-Abdruck aus Band LXIX, Nr. 24 des Globus. Illustrierte Zeitschrift für Länder- und Völkerkunde).

— Haus und Hof bei den Huzulen. Ein Beitrag zur Hausforschung in Oesterreich. (Separatabdruck aus Band XXVI [der neuen Folge Band XVI] der Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien).

— Haus und Hof bei den Rusnaken. Mit einer Einleitung über den Namen der Rusnaken (Sonder-Abdruck aus Band L XXI, Nr. 9, des Globus).

Імя дра Раймунда Ф. Кайндля записане вже добре у Русинів оголошенем численних праць¹⁾, що дотикають ся до життя Русинів, а в першій лінії до життя Гуцулів. Підмаганий особливо віденським антропологічним товариством, звидів др. Р. Кайндль много руських сіл, а зібраві в них відомости спожиткував як найліпше, оголошуючи їх друком, а тим самим роблячи їх приступними ширшому науковому сьвітови. Всі праці дра Р. Кайндля визначають ся одною, незвичайно важною річю в етнографічній науці, а то великою сумлінністю. На його праці може кождий покликувати ся сьміло, будучи певним, що не найде в них нічого тенденційного, ані фалшивого, що на жаль у других учених не українсько-руської народности аж занадто часто лучало ся в їх наукових дослідах над українсько-руським народом. Др. Кайндль звертає надто при своїх дослідах увагу навіть на дрібні річи, котрі не оден поминув би мовчанкою, уважаючи їх зайвими. Через теж однако лиш вискують праці дра Кайндля і то як що до повности материялів, так і що до докладности. Для нас мають всі ті праці подвійне значіне: 1) вони збогачують нашу етнографічну літературу; 2) вони зацізняють ширший учений сьвіт з життям Русинів, а тим самим звертають на нас більшу увагу чужинців, чим то до тепер було.

Останніми часами збогатив нас др. Кайндль знов трома новими працями, титули котрих ми вище подали.

Зміст першої праці, невеличкої, бо обіймає чотири сторони кварта, такий: Жителі східних Карпат, Гуцули, в наслідок самих природних обставин є засуджені на годівлю худоби в ширших розмірах. Худоба становить найголовніший і найцінніший скарб Гуцула. Тому котрий Гуцул не має худоби, є цілком бідний. Щобиж хоч як так вижити, мусить Гуцул докладати всяких способів, щоби її як найбільше собі придбати. Як Гуцул високо цінить худобу, видно хоть би з того, що бажаючи комусь показати честь, обдаровує його штукою худоби. Худобу записує він надто дітям в придане, родині та близьким в тестаменті. Нею виплачує всякі дачки, а при похоронах платить нею не лиш попови та дякови, але навіть тому, що ідучи за похороном, виграє сумно на тримбіті.

Як Гуцул любить худобу, видно з того, що на означене їди її уживає тих самих виразів, що й для себе: треба дати волам обід або вечеру! каже він. Коли прийдуть більші сьвята і Гуцул наготовить ліпших страв для себе, то не може обійти ся без того, щоби ними не поділив ся і з своєю худобою. В многих випадках Гуцул ворожить з худоби. Коли, приміром, закладає підвалини під будинок, а звіря заричить, то се дуже добрий знак на будучність (таких примірів подає др. Кайндль

¹⁾ Див. огляд їх в Записках т. XI.

більше). Щоби худобу охоронити перед злими людьми, уживає Гуцул ріжних способів; пр. від уроків зав'язує її на шию або на хвіст червону волічку; щоби не мати якої страти, не дає нічого з дому, коли корова має теля і т. д. Особливо стереже її пильно перед чарівниками, що відбирають молоко, перед чортами, що люблять возити ся на конях доти, доки не згинуть, та перед дикими звірями. Коли притім всім звіря не удасть ся устеречи перед лихими очами, чарами — тоді уживає Гуцул таких способів, що служать ніби антидотами на ріжні випадки. Такі способи подає др. Кайндль. Що більше, Гуцул любить заздалегідь забезпечити ся перед тим, що може йому принести шкоду, тому сьвяткує ріжні сьвята, яких не подибуємо в кождім календарі; пр. 4 вересня сьвяткує, щоби вовки не поривали овець; 26 вересня, щоби гаде не кусало і т. д.

Вкінці розкажує автор, як Гуцули виганяють череди в полонини і з якими церемоніями, як викликають живий вогонь, як в перших днях побуту на полонинах доють на міру і як ведуть молочне господарство. Осібний епізод присьвячує ще автор гуцдумським коням, які хвалить собі дуже, та сінокосам.

До сеї праці подам ще одну замітку. На ст. 1. каже автор, що Гуцули, роблячи подарунки худобою, позолочують її роги. Висказ сей не ясен і хтось міг би подумати собі, що вони справді наліплюють на роги Бог зна кілька золота: тимчасом вони обліплюють роги звичайною позліткою, а її за кількадесять крейцарів можна тільки купити, що стало би нею і вола позолотити. Позлітка тотя чорніє по якимсь часі. Неуаргументовано докладнійше висказ автора про вплив Румунів на Гуцулів; на се треба би подати більше доказів, як кілька відірваних слів, між котрими можна би навіть деякі заквестіонувати пр. ватра, що находить ся також в сербській мові.

Друга праця автора написана зовсім бездоганно і їй не можна жадного закиду робити. Зміст її такій:

Коли Гуцул намірює будувати хату, вибирає під ню таке місце, що приносило би йому щастє. Дуже добрим місцем під будову уважають: 1) місце, яке вибирає собі худобина на леговиско; 2) місце, на якім подибують ся чорні мурашки, коли противно червоні ворожуть нещастє; 3) місце, на якому Гуцул уснувши видів красний сон, особливож худобину; 4) місце, на якому поставлена склянка з водою стояла через ніч накрита листочком, а вода в ній не зменьшила ся, лиш прибильшила ся; 5) місце, яке признали добрим цигани прикликані для ворожби. Через неувагу можна вибрати недобре місце, де чорти сидять і страшать: тоді не лишає ся гасді нічого, як перенести ся на иньше місце.

Коли будівничий зарубає перший раз дерево, а литина заплаче, то знак, що в новім домі будуть мертві діти. Одному Гуцуловн, що побудо-

вав ся неважаючи таку пересторогу, вмерло 11 дітей. При будові хати треба дивити ся на те, щоби хата не стояла близько межі так, що вода капаючи зо стріхи могла би капати поза межу, бо з каплями і щастє скапає від газди, а перенесе ся до його сусіди. На сусіда треба все вибирати доброго чоловіка, бо „добрий чоловік, як добрий хліб“, він прийде в потребі все з помочю, особливож коли є толока, що у Гуцулів ще дуже часто відбуває ся. В часі будови повинні робітники бути все в добрім гуморі, „щоби в бальках лиха не завязати“. Будову найліпше починати в четвер, бо то день найбільше щасливий.

Коли підвалини готові, тоді треба покласти в кождий їх ріг з середини хліба, соли, кадило і гроші, щоби приносили щастє, а з надвору вугля, щоби хоронило від злих людей. Домашнім треба надто сісти на кождий ріг підвалини і слухати: коли чути голос худобини, то добрий знак; коли чути голос пса, птаха, жаби, то злий знак.

По заложєню підвалин обкаджують їх докола, а для сусідів дають гостину. Перед переселєнєм до нового дому вносять до середини чорну курку; се має бути помочю, щоби в хаті не загніздив ся вуж і не приніс з собою нещастя. Від приступу злого до хати хоронять хрести на дверях і стінах — вирівувані, випалювані або вимазані дегтьом.

Коли жона породить, то ложе з неї закопують під хатний поріг або під присєгу, щоб діти ховали ся; ложе з корови закопують на тім місци, де вона стоїть задними ногами, в наслідок чого буде давати корова багато молока. Щоби хату остережи від огня, свьяткують Гуцули день Ілі.

Хати люблять будувати Гуцули з округлих, неотесаних відземків. Спосіб такої будови належить до найдавнійших, а хата ним збудована зове ся віблою. Рідше подибують ся хати з відземків перерізаних на половину; в такім разі рівна сторона відземку звернена до середини, округла на двір. Збудована так хата зове ся різаною хатою або хатою на протеш. Вкінци третій спосіб будови — з гранчастого дерева, гладкого з усіх чотирох боків. Хата так збудована зове ся тесаною. Сим способом будують Гуцули лише церкви та більші будинки, як пошівство, школу і т. ин. Підвалини мусять бути все тесані; вони стоять звичайно на величезних камях; муру уживають під них рідко. З надвору стіни ані не тинковані, ані не білені. Лише вколо вікон часто білють, або вимащують глиною. З середини білені стіни лиш тоді, коли хата збудована з округлих відземків; тоді всі скалубини і ямки виціплені глиною, а по ній побілені, так що стіна стає гладкою. Колиж стіни будовані з перерізаних відземків і в середині гладкі, то їх не білять ніколи. Стелі не білять в жаднім разі. Вікна в гуцульських хатах звичайно маленькі так, що їх називають „медвежими очами“. В сїнях стелі нема; в них входять по драбині на під. Дахи роблені з драниць, тертиць

а в новітших часах і у заможніших людей в Гонтів. Коминів до недавна не клали Гуцули; в новітших часах будують їх. Хати звернені майже все до полудня. Вздовж передньої хатньої стіни тягне ся або прясца або ганок; буває і так, що ганок вузький і стоїть лишень перед хатними дверми: в таким разі називає ся він чердак. Стіни розділюють хату на дві комнати: більшу і меньшу. В більшій жиє звичайно родина, в меньшій служба, або оженений син. Часом уживають її за комору. Бідаки будують лишень одну кімнату. До хати любить Гуцул часто добудовувати хлів для худоби, котрий прозиває колешнею до маржини. Робить се в тій ціли, аби хата була тепліша. Часто бувають хліви також осібно будовані, а стайні на коні завсїгди. Дуже часто добудовують до хати комору, або кліть; колиж будують її окремо, то все близько хати. В коморі роблять звичайно ганок, як при хаті. В ній переховують сьвяточну одіж, начинє, муку, збіже і т. д. Заможніші газди будують ще при хаті дровітню; називають її древорубом. Є то дах, опертий на чотирох стовпках, що має служити захороною від дощу та снігу. Часто можна подибати сей дашок при бічній стіні хати; тоді є він ніби продовженєм головного даху. Свині мають для себе також окремих хлівець, званий кучею. Для переховуваня сіна будують обороги. Під домами бувають часто пивниці; робють їх також окремо, а що не мурують, то звуть їх просто ямами. Близько домів робють часто сушарні, але лишень ті, що мають багато овочів. При домах бувають звичайно і студні.

Замітно, що в старих гуцульських хатах не подибає ся нігде заліза; дах і стіни не мають в собі ні одного гвоздика; замки пороблені з дерева; лишень в новітших хатах прибивають дах гвоздями, але желїзне обите дверий або желїзні замки — належать і там до рідкостей. Деревянні, гуцульські замки заслугоють спеціальної уваги; тому і автор описує їх докладніше. Ключі до них знов бувають такі великі, що в тої причини не беруть їх ніколи з собою, коли виходять з дому, але ховають десь на подвірю.

Хатна обстановка у Гуцула виглядає дуже незначно. За те коли хто зискає довіре Гуцула і переконає його, що на пр. не є післанцем податкового уряду, а Гуцул заведе його до комори, тоді надибле там не одну цінну і цікаву річ.

До старинних останків можна зачислити у Гуцулів стільчики зроблені так, що галузки дерева втяті рівно служать ногами. Варта уваги також ступка до соли, в котрій Гуцули товчуть камінну сіль. До освітлення хат уживають вони ще й тепер скіпок; находять ся однакж побіч них і каганці. Між хатною обстановою можна подибати часто варстат; він стоїть однакж лиш якийсь час, доки є робота, по чім викидає ся. Належить рівнож згадати про такі чисто гуцульські

річи, як бербениці -- довгі та вузькі бочівки, в котрих переховують молоко. — та скіряні торби, звані також тобівками, або ташками. Писанки, анані і деінде, вміють Гуцули найкрасше виробляти.

Між повірками, привязаними до домашнього омища, звертає на себе увагу незаний деінде, якийсь божок „Дід“ і привязана до нього урочистість, в часі котрої ходять діти від дому до дому, та кричать: грійте Діда! За те дістають від газдів булочки. На жаль, автор подає в сїм місци так мало відомостей про того „Діда“, що ми не можемо остаточно виробити собі про нього ясного розуміння.

В праці описані всі знаряди, які лише в хаті і на подвір'ю Гуцула можна подибати. До описів долучені всюди дуже докладні малюнки, що незвичайно збільшують вартість самих описів. Подані типи гуцульські також дуже вдатні.

Третя праця дра Кайндля попереджена ширшим вступом, в котрім старає ся він вяснити ужитий термін „Руснак“, виказати, що сей термін ужитий добре, що повинен загально ввести ся до літератури, доказує, що термін той має навіть за собою історію, бо був уживаний в різних документах і творах. Тому то ся справа досить важна, особливо при дальшій розвою нашої етнографічної науки, тож я позволю собі висказати і свою гадку на ню, не маючи натурально претенсій до її остаточного порішення.

Словом „Руснак“ хоче автор означити жителів рівнини, головпож Поділя і кладе його на рівні з словами Гуцул, Войко, Лемко. Для означеня загалу Русинів яко нації, приймає він латинсько-німецький термін „Rutheni, Ruthenen“.

Що слово „Rutheni“ старе, а не винайдене 1848 р. як то дехто думає, про те свідчать документи. Про нього була нераз мова у наших письменників, тож довго не буду над ним розводити ся. Хотів би лишень зазначити, звідки воно взяло ся? Повстало одже ні звідки инде, лиш зі слова Русини. Ми знаємо, що переміна букв *s* і *t* не є неможлива, особливож коли того *t* не є чисте, що означає ся буквою *h*. Такі переміни в середновічній латині були на порядку деннім, як то показує ся не лиш зі слова Rutheni, але й Prutheni (Пруси) і других. Правдоподібно, вона відповідала формі: Русин. Сеї назви уживано на означене Русинів яко нації по латині і по німецьки.

Між пятьдесятими та вісімдесятими роками нашого віку виробила ся однакож і в руській мові назва Рутенець. Під сею назвою розуміло ся такого Русина, що став неприступним для всякого поступу, науки, став персоніфікацією всякої некультурности. Від тоді почато і на німецьку назву Ruthenen дивити ся з погордою. При тім ся назва спеціально прикладалась до австрійської Русн, а не до цілої. Показала ся протє

потреба нової термінології на означене загалу українсько-руського народу. Напрям сей найшов свій вираз в видавництвах наук. тов. ім. Шевченка, де почато уживати термінів: Українці-Русини, українсько-руський (по лат. *Ukraino-Russicus*) в значіню етнографічнім, а термінів: російська-Україна, Галицька (Україна) Русь, Буковинська Русь, Угорська Русь, Американська Русь в значіню політичнім. Термінологія ся, хоть книжна, буде певно принята в літературі.

Др. Кайндль уживав в своїх працях також виразу „Ruthenen“ на означене цілого нашого народу. Тимчасом почав він робити студії між Гуцулами і Подоляками. Назва Подоляк йому не подобала ся; щож намість неї поставити в противність до Гуцулів? Поставив назву „Ruthene“. Назва та набрала отже у нього подвійного значіння: 1) Українця-Русина; 2) Подоляка. Та незабаром переконав ся сам др. Кайндль, що така мішанина неможлива, що з неї можуть вийти різні неясности і непорозуміння. Тому покинув уживати назви „Ruthene“ в вузнім значіню — Подоляка, а натомість увів новий термін „Руснак“, мотивуючи при тім се тим, що перша назва є книжна, друга народна: належить проте другої уживати¹⁾. Придивімож ся тепер на скільки се оправдано.

Сам др. Кайндль знає, що Гуцули прозивають себе Руснаками. Я додаю до сього, що Бойки і Лемки називають себе також Руснаками або Русинами і то не лишень на нашім боці Карпат, але й на угорськім. Доказ на се побачить др. Кайндль в III т. Етнографічного Збірника, де сей термін приходить навіть в народних оповіданях. Що більше: Бачванські Русини (в полудневій Угорщині), коли їх запитати ся, хто вони, відповідають: Ми Руснаці. Угорсько-руські Подоляки, або як їх сусіди звуть, Долиняни, відповідають на питаія, хто вони, також: Ми Руснаки або Русини. Жителі нашого повіту Городецького або Бучацького називають себе рівнож Руснаками або Русинами. Щож з того виходить? Се, що слово Руснак 1) уживає ся на рівні і на переміну з словом Русин; 2) не служить до означеня одної групи національної, але цілої нації. З того знов слідує, що др. Кайндль ужив терміну Руснак невластиво, бо він значінем своїм і уживавем переходить ту границю, яку зачеркнув йому автор. Отже коли хоче автор тримати ся сього терміну яко народнього — бо він справді народний — то най його уживає намість „Ruthene“ (в значіню Українець-Русин), але ніяк в значіню Долинянина, чи Подоляка.

Належить ще сконстатувати, чи назва „Руснак“ є глузлива, як думає автор (через те він довго навіть не хотів її заводити до

¹⁾ Див. про се ще в Записках т. XI, Н. Хроніка.

літератури), чи ні? Скільки я знаю з досвіду, то мушу сказати, що назва „Руснак“ є зовсім поважна. Я мав нагоду бути в таких місцевостях, де стикають ся Бойки і Лемки; я чув, коли вони кепкуючи одні з других, прозивали себе: Ти Бойку! або: Ти Лемаку! Але щоби вони казали собі коли: Ти Руснаку (або Русине) того не чув я ніколи. На се, що так стоїть річ, вказують також численні анекдоти, в котрих Бойки висьмівають Гуцулів, Гуцули Подоляків, Подоляки Лемків і ч. д., але не приходило ся мені стрічати ще анекдота, в котрім чоловік приналежний до якої будь групи нашої нації сьміяв би ся з Русина чи Руснака. Інша річ, коли Поляки, Румуни, чи там хто будь з других націй уважає назву Русин (Русняк) за насьмішливу. Се є лиш відплата за таке саме насьміхуване зі сторони Русинів, коли ті, щоби допечи своїм сусідам, кажуть їм — розуміє ся ще з відповідними епітетами: Ти Мадяре печений! або: Ти Ляху проклятий!

Якої назви можна би ужити дрови Кайндлеви найліпше, намість теперішньої Руснак? Подоляк, Подолянин йому не подобає ся; се саме мабуть буде і з назвою Долинянин, рл. Долиняни. Може в таким разі схоче уживати терміну „Полюх“? Се назва чисто народня, бо в літературі навіть не приходить, а означає тих людей, що мають много поля (розуміє ся орного), в противности до Гірняків, що мають много ліса. Вправді і сей термін не дуже щасливий, бо його можна також розтягнути трошка дальше поза обсяг назначений дром Кайндлем Руснакам, але всеж більше відповідний, як перший.

Перейду тепер до самої праці.

Долиняни, вибираючи місце під хату, не послугують ся при тій чинности так великим числом забобонів як Гуцули. Хату звертають до полудня, через що вона часто не стоїть фронтом до улиці, лиш боком. На вибір сусіда уважають так, як і Гуцули. Сусід до сусіда має у них деякі привілеї. Коли газда продає що, то його сусід має право продаване купити навіть тоді, коли-б не давав висшої ціни, а рівну з купцем. Пліт, що відділює дві посілости, належить до обох сусідів; дерево виросле на межі, рівнож до обох належить; його овочами ділять ся все, а як зрубають, ділять ся деревом. Яйці знесені куркою у сусіда, належуть раз до власгителя курки, другий раз до властителя землі.

Як Гуцули, так і Долиняни (Руснаки) при будові хати уживають ріжних способів, аби привернути до себе щастє, а нещастє віддалити. Те саме діє ся, коли впроваджують ся до нового дому. Щоби забезпечити ся проти огня, сьвятькують (як Гуцули) деякі дни в році. Є то дуже давний звичай. Богато способів мають також Долиняни на те, щоби

чарівниць повздержати від коров, зробити корови молочними, засіви охоронити від граду і т. д.

При будові дому працює найбільше сам газда, а по нїм робітники, сі можуть бути або платні, або помічні „за толоку“. Коли газда будує ся на Підгірю, де є много ліса, то править хату так, як Гуцул, з отесаних або неотесаних відземків. Колиж будує ся там, де є брак лісів, тоді лиш найпотрібніші річи робигь з дерева, решту з каменя, глини та прутя. Стїни хат пр. валкує, стїни хлївів городить і облїплює глиною. Дахи покриває найчастїйше соломкою; в багнистих околицях покриває дахи троцюю; гонтяні дахи досить рїдкі.

Деревянні вироби з красними оздобами, як столи, скринї, ярма — дістають Долиняни від Гуцулів і то або за готові гроші, або міняючи за кукурузу.

До хатньої прикраси належить у Долинян велике число образів, що висять на трох стїнах, з вїмком четвертої, в котрій стоять двері. Між образами не сьміє бракувати також цїсарської родини. Образи мусять бути обтикані цвїтами і плахїтками. На простїй постели Долинян нема багато подушок, як деінде; заледво дві-три можна подібати, тай то з курячого піря. Намість величезних печий, що забирали собою нераз четвертину хати, можна тепер часто подібати нові печі, вузенькі, часто в кухонками побіч них, або в їх серединї. На чистість уважають Долиняни дуже. Тож коли трафить ся, що в начине що впаде, виливають зараз всьо, щоби там не було: молоко, сметану і т. и. Так само — коли в студню що впаде, пр. кіт або пес, то не пють з неї води, доки студня зовсїм не вичистить ся.

Не можна тут не згадати ще про чудесну траву. Вона находить ся так: коли косар косить, а нараз розлетить ся коса на кавалки, тоді збирає він всю траву, де коса розпалена, і кидає на воду. Звичайна трава полине як все, з водою, чудесна же поплине проти води. По тїм можна її пізнати, бо зрешгою вона не відрїжняє ся нічим від иньшої трави.

Праця ся, як і попередна, ілюстрована малюнками в великім числі. Описи подавані коротко і ясно, так що для читача жадна річ не може зостати ся незрозумілою. Належить нам тому бажати з одної сторони, щоби подібні праці появляли ся у нас частїйше і з иньших околиць, з другої сторони, щоби др. Кайндль не переставав трудити ся і дальше на раз вибраним поли, та збогачував нас і в будучности так цїнними працями.

В. Гнатюк.

Юльянъ Яворскій — Громовыя стрѣлки. Очеркъ по исторіи южно-русскаго фолклора, К., 1897, с. 12 (відбитка з Київської Старини, 1897, т. LVIII, стор. 227—238).

Як можна з великим запасом начитаности не уміти її використати, се показав д. Ю. Яворський у отсій своїй статейці. Більшу половину її забрали ноти, заповнені бібліографією, та хто би думав, що вся та купа книжок нацитованих автором або уступів показаних ним, дає щось для питання про громові стрілки або вірування звязані з ними, той дуже би помиляв ся. Д. Яворський має пристрасть до цитованя всякої всячини; нпр. згадавши в тексті (за Тайлором), що „в Норвегії в минушій віці що четверга вечером стрілку мили, помазували маслом і клали на сьвіжій соломі“ (стор. 229), д. Яворський цитує 6 книг на доказ того, що у многих європейських народів сьвятковано четвер. Чому лиш шість? Аджеж міг д. Яв. прицитувати всіх 20 книг наведених у Зібровім „Seznam“ і всі вони однаковісінько були би тут не належали до річи. На стор. 237 процитовано три книги на доказ, що в середніх віках люде вірили, будім то демони можуть з жінками плодити дітей. Таких доказів міг би д. Яворський набрати тисячі, та для „історії південноруського фолклору“ з них усе таки нічого не видобудеш. Іноді цитують ся довгі ряди книг на доказ такого твердження, якого вони зовсім не доказують; нпр. на стор. 233 д. Я. в тексті пише: „Мало-помалу зблідло і затратило ся грізне імя бога-громовика, а сама суть його під постійним впливом християнства і внесеного ним сьвітогляду роздробила ся на кілька окремих елементарних істот“. До сего реченя додана примітка, а в ній процитовано 10 книг і окремих творів на доказ, що віруванє в окремих духів або ангелів, що кермують окремими елементарними явищами, зайшло на Русь із Візантії. Та щож, дві з цитованих книг (Графа і Роскоффа) зовсім про се не говорять, а в покликаних д. Яворським місцях є мова тільки про різні роди і функції чортів, а иньші — се твори перекладені з грецької на старословянську мову, твори, котрим сам д. Я. в иньшій місці (стор. 236) відмовляє всякого значіння на сформованє руських вірувань про грім і громові стріли. І якже погодити цитованє висше реченє д. Яворського про розщипленє істоти старого бога-громовика на кілька елементарних духів з тим, що він говорить зараз у дальшій реченю, що „головним заступником поганського Перуна і спадкоємцем його прикмет зробив ся пророк Ілля“? Тай се реченє знов не дуже згоджуєть ся з тим, що говорить ся в ноті до сего і до дальшого уступу, де головним християнським громовиком власне у Українців являєть ся не Ілля, а св. Михайло (гл. ст. 234 і 235, примітки). На стор. 231 д. Яворський згадує про якісь „оригінальні“

прикмети народнього (українського) вірування що до громових стрілок, а на стор. 228—229 виразно говорить, що „виображене про чудесну істоту (!?) громових стрілок належить не самим тільки руським віруванням, але розповсюдиене широко у всіх иньших Словян і західно-європейських народів; воно звісне також многим первісним народам Азії, Африки, Америки і Полінезії. Характерні прикмети вірування всюди більше-менше ті самі“. На стор. 232 автор доказує, що на витворене народніх (укр.) вірувань про громові стрілки не мали ніякого впливу ті книжні традиції, що йшли до нас із за границі і що ті наші народні вірування вийшли „ізъ древнихъ основъ народной мінеологіи“, а на стор. 234 уже читаємо, що „вліянню богумильскаго дуалізма слѣдуетъ приписать встрѣчающееся мѣстами представленіе о томъ, что управление атмосферическими явленіями перенялъ отъ Перуна также діяволъ и его служители, колдуны, вѣдьмы“, через що й громові стрілки на Україні називають ся декуди чортовими пальцями¹⁾ або пазурями. Значить, був якийсь вплив заграничної традиції на наші вірування про громові стрілки, тільки що метода автора не дозволила йому ясно відділити питомих елементів від напливових і зрозуміти значіне одних і других та їх взаїмні відносини.

Статейка д. Яворського складаєть ся з шістьох розділів. У першім він зводить до купи словянські версії оповідань про громові стрілки, та замішує сюди й литовські та норвезькі. В другім він приводить сліди вірувань в надприродну силу громових стрілок, які знаходять ся в старім руськім письменстві. Таких слідів він найшов усего два: один в перекладеній з грецького статі „Правила Афанасія мниха іерусалимскаго о науцѣхъ и о стрелѣхъ громнѣй“, а другий у творі званім „Люцидарій“, занесенім до нас із західної Європи. Говорячи про Афанасієві правила д. Яворський по дорозі робить помилку зачисляючи Палею до збірників в роді старого Алфавита. Палея — про се міг д. Яворський переконатися хоч би в моєї передмови до Старозавітних апокріфів, є твором зовсім иньшого характеру, а правила Афанасієві не мають з нею нічого спільного. Третій розділ, се міркуване самого автора про те, що народні вірування про громові стрілки не зайшли до нас ні відки, не повстали під впливом книжної традиції, а належать до тих „культурних мотивів, що поветаютъ усюди самостійно і непосредно з спільної скарб-

¹⁾ В Скваряві жовківського пов. їх називають за те „божими пальцями“. До речи завначу, що д. Яворський помилуєть ся вважаючи громові стрілки, себто белемніти „гусниками розтопленого громовою електричностію каменя або піску“. Белемніти — камінці подібні до наконечників стріли, є останки морського м'якуна, подібного до сепії, що жив у міоценській та пліоценській добі.

ниці людського духа, і, значить, спільні всьому людському роду". Автор не доказує сего нічим, йому здаєть ся, що зведені в попередніх розділах деталі самі переконують про се кожного наглядно. На жаль, нас се зіставлене зовсім ні про що не переконало і ми сумніваємо ся, чи взагалі може переконати кого небудь, тим більше, що сам автор навіть не пробував піддати зведених ним подробиць якомусь основнішому розбору. Замість такого розбору д. Яворський у четвертім розділі своєї праці подає нам короткий та баламутний мітологічний шкіц про Перуна і його християнського заступника, говорить в пятім про боротьбу громовика Перуна — незвісно з ким і його наступника Іллі чи Михайла з Сатаналом і злими духами і договорюєть ся в шестім розділі ось до якої поетичної тіради: „Но громовыя стрѣлки обязаны понятію о богѣ-громовникѣ не только однимъ своимъ происхожденіемъ и виѣшнимъ видомъ, онѣ основываются не на одной только воинственной и темной сторонѣ его существа. На нихъ, какъ на отпрыскѣ существа бога плодородія и защитника правды и добра на землѣ отразился также отблескъ свѣтлыхъ и благотворныхъ чертъ его характера; такъ онѣ сдѣлались благодатнымъ амулетомъ, приносящимъ счастье и богатство въ домъ и защищающимъ его отъ несправедливаго (!) удара грома или отъ колдовства и разной нечистой силы"! Значить — зверхня форма громових стрілок не є впливом такої а не иньшої будови мякуна-белемніта, а по думці д. Яворського таких чи иньших понять наших предків про бога-громовика. Авансувавши сего бога від разу не тільки на „бога плодючости“, але навіть на „оборонця правди і добра“ д. Яворський уділяє частину тої сути й громовим стрілкам, що, мовляв, служать, також як амулети. Як би д. Яворський троха докладнійше розливив ся в літературі про амулети і їх символіку, то міг би переконати ся, що звязок понять тут не такий простий, як він його скомпонував собі; амулетами служать у нашого і у ріжних иньших народів найріжнороднійші річи з найріжнійших, звичайно досить темних причин, починаючи з рукописів звісного апокріфа „Лист небесний“, а кінчачи сирівцевим полотном повязаним по під коліно, жабячою кісткою, кусником засушеного вовчого горла і т. и. Д. Яворський не дав ніякісьнього доказу на те, що вживанє белемнітів як амулетів основанє власне на такім звязку виображінь, який подає він. В усякім разі його статя має хіба ту цїну, що звівши до купи досить значний материял може спонукати когось обережнійшого до його переробленя, а поперед усього до його доповненя новими шуканями серед простого народа.

Ів. Франко.

Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena. Nasvijet izdaje Jugoslov. Akademija znanosti i umjetnosti. Svezak I. uredio prof. Ivan Milčetić, Zagreb, 1896.

З 1896 роком Югослов. Академія наук у Загребі розширила обсяг своїх видавництва: окрім дотеперішніх „Rad“ (4 томи річно), „Starine“ (1 том), „Rječnik“ (словник), „Ljetopis“, „Monumenta ragusina“ і „Stari pisci hrvatski“ розпочато в тім році видаве двох нових збірок, а власне „Zbornik novije Književnosti hrvatske“ і отсеї „Zbornik za narodni život i običaje“, що його повний титул виписано висше. Програма, по якій зложено сю збірку, звертає увагу ось на які три групи явищ:

1. Людове житє в тіснійшій значіню (страва, хата, одяг, забави, танці, занятя, форми зносин (між старшими і молодшими, між мужчиною і жінкою, між домашніми і чужими або гістьми).

2. Людові звичаї і віруваня (вродженє, весіле, смерть, урочисті сьвята, оповіданя про Бога і сьвятих, людовий календар, ворожба про погоду і про будуще, віруваня і оповіданя про явища природи, про звіврів та рослини, про повстанє та минуле сел, міст, лісів, озер і т. и., людова медицина, віруваня і оповіданя про мітичні особи, людовий виклад снів, ворожба і оповіданя про ріжні пригоди приватного житя.

3. Диялектольоґія.

Можна би чимало дечого закинути сїй програмі; поминаючи вже те, що лишено на боці (може навмисно?) пісні (крім обрядових) та казки, важною хибою є те, що не звернено особливої уваги на звичаєве право і на досліди правних понять народа. Та про те треба сказати, що перший том „Zbornika“ в границях зачеркнених отсею програмою дає материял вельми багатий, ріжнородний і що найважнійше, записаний уміло і старанно. Назвемо тут тільки найважнійші причинки. Драгутин Гірц подає богату збірку народних оповідань, вірувань, приказок та сьпіванок про ріжну звіврину, а особливо про гадюк (стор. 1—26). Д. Вулетич-Вукалович описує хату і господарство селян у Дальмації, Герцоговині і Боснії (стор. 27—43), а учитель Іван Зовко описує народні страви і напитки, нар. медицину, нар. назви домашніх звіврів у Боснії і Герцоговині. Весільних обрядів описано 8, а описів смерти і похорону подано 5 з ріжних сторін. Знаходимо далі 4 причинки до вірувань і звичаїв при породі, 3 описи новорічних обрядів і три причинки про Сьвятий вечір. Та особливо багатий вийшов відділ вірувань та оповідань про мітичні появи (вовкулаків, відьом, песиголовців, віл і т. и.). Не менше багатий також відділ присьвячений ворожбі та нар. медицині. До відділу забав і танців подано 5 невеличких причинків. З обсягу диялектольоґії

є тільки один причинок, та за то вельми цінний: є се розвідка про „межимурське нарічє“ помершого тимчасом В. Облака. Гарний, з почутєм щирого жалю написаний некрольоґ сего молодого вченого кінчить сю книжку „Zbornika“¹⁾.

В своїм роді програмовою розвідкою, що надає характер сему виданю, є праця дра А. Радіча, розпочата в 1 томі під скромним заголовком „Referati. Bibliografija“ (стор. 315—363). Розбираючи детально програми голозних слов. видань присвячених етнографії („Wisła, Český Lid, Живая Старина і болгарський Сборникъ за нар. умотворення, а в сьому остатньому реферуючи з особливою увагою праці пок. М. Драгоманова) др. Радіч висказує принагідно й свої думки про суть і метод нової науки — народовіданя. Ті думки найблизше підходять до думок пок. Драгоманова, суть їх висказує др. Радіч ось якими словами:

„Більшині європейських народів була накинена, між них внесена чужа для них, готова вже греко-римська цивілізація, готова жидівська віра. Ані тої цивілізації, ані віри європейські варвари не могли дальше розвивати, а тільки муіли їх собі присвоювати довго, важко. Се могли вчинити тільки одиниці, а величезна більшина лишила ся при своїму знаню (чи краще сказати незнаню) і при своїй вірі. Зробила ся прірва між тою по чужому „просьвіченою“ меншиною і сею „дурною“ більшиною. До сего прилучив ся ще другий розділ (не входимо в те, відки він узяв ся) на таких, що „мають“ і „можуть“ і таких, що „не мають“ і „не можуть“, на панів і рабів, гнобителів і гноблених. Довго се трівало, поки в кінци „чужа“, принесена віра виплодила на стілько гуманности, що замість панів і рабів появили ся люде. З другого боку ота меншина присвоївши собі нарешті і опанувавши ту чужу просьвіту (і се також трівало довго) почала критично розбирати ту просьвіту, шукати її початку, її жерел. І тут, шукаючи жерел чужої просьвіти, найшла й свою, полишену, забуту. Кому не буде любо і займаво пізнати: що лишило ся і що вийшло з тої полишеної самій собі, саморідної і самостійної просьвіти? Куди блудив і на чому зупиняв ся не втиснений ні в яку чужу форму дух і розум? Чим тішили себе, чого надіяли ся і радували ся ті тисячолітні раби, невольники? Ідімо, шукаймо. Порівняймо їх просьвіту і свою. Глядімо: чи наближувати ся їм до нас, чи нам до них, бо все одно, зблизити ся одні до одних мусимо“.

¹⁾ Цікаво буде тут зазначити, що яко ученик німецької гімназії в Цилеї пок. Облак був вигнаний із усіх середніх шкіль австрійських за те, що разом з кількома иньшими учениками-Словенцями співав у церкві людвий гимн по словенськи, а не по німецьки!

Що й казати, є троха побільшення в тих горячих словах. Не було такого різкого розділу між „темною“ масою і осьвіченою меншиною, як думає др. Радіч; противно, від віків ішла і ненастанно йде інфільтрація думок, вірувань, звичаїв від висших верстов до низших; не одно йшло й противно, з низу в гору. Збираючи і розсліджуючи зостанки сего вікового процесу наука народовідання (фольклору) є частиною ширшої науки — історії цивілізації людської. Що обік чисто історичного інтєресу ся наука може і мусить мати високе значінє моральне, що може і повинна впливати на письменство, поезию, штуку, законовіданє і праводавство, — се легко зрозуміти, та сеж прикмета властива всякій історичній науці. Адже не даром сказано: *historia vitae magistra*.

Ів. Франко.

Ludwik Krzywicki — *Kurs systematyczny antropologii. I. Rasy fizyczne*, Варшава, 1897, стор. 166.

В р. 1893 видав був той сам автор обширну етнічну студию п. з. Ludy, де дав загальний погляд на розвій антропологиї, її теперішній стан, поділ рас по найновішим дослідам, вкінци власні гадки що до многих суснільних квестій, як на них належить глядіти зі становиска антрополога. Огляд тої книжки поданий був д. Васілевським в „Житю і Слові“ (1894, кн. IX). Тепер же приступив д. Кживіцький до виданя систематичного курсу антропологиї; перша часть говорить про раси фізичні, вона пояснена досить численними ілюстраціями, в котрих переважають графічні зіставленя і мапи; з тих заслугує уваги мапа Галичини, що вказує на скількість брунетів серед дітей шкільних (з Ranke, *Der Mensch*).

Перший розділ говорить про методи, якими послуґує ся антропология, щоби дорогою аналізи виділити чисті расові типи зпоміж теперішніх існуючих, що повстали із обоїльного мішаня полів (*Kreuzung*) та під впливом обставин житя себто окруженя. Так виділені типи то лише абстракційні типи, то пересічні норми, круг котрих дійсність обертала ся і обертає ся, але точно може ніколи з ними не згоджувала ся.

В другім розділі іде мова про сучасний стан антропологиї: є то доперва наука будучности; нині опирає ся вона майже виключно на порівняній-расовій остеології і то головно краніометрії; що до иньших анатомічних фактів звернено увагу на барву шкіри, ріст, барву очий, волося та його форму; порівняної фізіології расової якби не було, а психология то загальники поверховні без вартости. Що до збираня материялів, то почин дали в р. 1863 Сполучені Держави, за ними пішла майже ціла Европа, досліди переведені поза Европою досить нечисленні. Зібранєм материялу до фізичної характеристики мешканців Галичини

занималися Коперніцький і Маєр, а др. Талько-Гринцевич зробив те саме для земель замешканих Українцями, Білорусинами і Литовцями, на їх то працях опирає автор свої виводи що до фізичного типу нашого народу, хоч окрім згаданих учених займалося антропологією українців-Русинів купа інших, а не Поляків.

Про расові типи теперішні іде мова в третім розділі. Нині розрізняє антропологія три основні типи: чорний, жовтий і білий.

Чорні люде сидять в трох відрубних центрах: в Африці, Передгангесовій Індії і на островах на полудневий схід від Азії. На території островів маємо три характеристичні типи: неґрицький, папуанський (мелянезійський) і австральський. Неґрити дуже низькі, короткоголові, члени тіла мають дрібні, але заокруглені і пропорціональні, стопа і пята округлі, не плоскі; Папуанці є високі, довгоголові, череп високий, ніс вигнутий, губи грубі, стопа плоска; волосє у одних і других вовнисте; Австральці же різнять ся від них гладким волосєм, як і иншими прикметами, що наближають їх до кавказьких груп. Що до Індії, то первісна людність була імовірно чорна і належала до двох типів: неґритоподібного і австральського; перші мали замешкувати східне побереже, а другі полуднево-західне; потім находили чим раз нові групи, що по части мішались з тубильцями, а по части випихали їх в гори; так з часом повстали ті різнородні групи, що замешкують нині Індію; на чорних напали Монголи-тибетанці, що через мішане витворили „протодравідійців“; наплив нових монгольських хвиль дав Дравідійців; потім наступали наїзди туранські, а послідними були Аріїці; так представляє сю справу автор. В Африці відріжнено три основні типи: муринський, неґрильський і бушменський. Мурини високі, довгоголові, волосє їх пригадує руно, займають ся хліборобством; Неґрилї низькі, короткоголові, шкіра їх яспійша, займають ся ловецтвом; Бушмени мають барву шкіри жовто-брунату, довгоголові, волосє у них росте в малих скупленнях як корчі, уложене як щетина в щітці, осада і величина очий дають їм вигляд монгольський, щоки мають дуже скісно уставлені, стульні малі (labia minora) у жінок незвичайно продовжені подібно до малц, незвичайне нагромадженє товщевої ткани на заді.

Жовті люде починають переважати в околицях Урала, а майже виключно замешкують середню та східну Азію, відти сходять вздовж рік до Індохін, а звідти переходять на полуднево-східні острови Азії та в найдальші закутини Полінезії, часто надбати їх можна на просторах первісної Америки. Вони короткоголові, голова в них розмірно велика і рівномірно округла, шия коротка, щоки сильно розвинені в поперечнім напрямі; кости лицеві вистають, ніс наче приплющений від пе-

реду, очі малі, чорні, плитко осаджені в вузькій щелині з осями нерівнобіжними, вії сходять ся в напрямі до носа, уши незначно відстають; шкіра гладка, жовта ріжних відтіней від білого до оливкового та червоного; волосє тверде, чорне, на прорізі кругле, заволосіє вагалі незначне. Вони становлять коло 44% цілої людскости. Північна Азія та кут північно-західний Європи представляють дійсну мозаїку типів посередних між Монголом і бльондином; там жили народи фінські, нині що до язика переважно зіславянщені. Також значно відбігає від того типу „монголоподібного“ племя Айнів на острові Сосо, як і мало висліджені останки антропологічних груп, що схоронились в північно-східнім куті Азії та північно-західнім Америки. Ціла Малезія та Полінезія представляють безладну мішанину типів: чорного, жовтого та білого (давнійша „малаяйська раса“). Визначає ся з них тип індонезійський, зачислюваний до білих: майже довгоголовий, потилиця заокруглена, шкіра яснійша, волосє м'яке, часом темно-шатинове, лице повздовжне, ніс простий і тонкий, очі чорні і великі, уста малі, губи делікатні; тип той вельми рухливий, накинув свій язик чорним Фіджийцям, сліди його можна віднайти в Австралії і імовірно в Перувії та Каліфорнії; в VIII ст. перед Хр. нападом на Японію він дав початок тій державі; полінезійські Індонезійці походять з Малезії, хоч і туди прийшли пізнійше від Негритів, а скорше від Моголів; про минушість їх нині нічого не можемо сказати. Ескіми на північнім побережю Америки ріжнять ся від монгольського типу довгоголовостию; про походженє їх є лише гіпотези. Що до „червоної“ Америки, то мешканці єї не становлять відрубної раси, але є результатом обоїльного мішаня полів рас зі старого краю. Головною складовою частиною тих ріжнobarвних типів є тип могольський: барва шкіри Індіян представляє ті самі відтінки, що і в жовтій расі; за примішку білої раси належить вважати відмінну подобу носа: довгий, вигнутий т. зв. яструбовий ніс Індіян. Короткоголовіці розміщені головно вздовж головного нападного шляху: гір Скалістих і Кордильєрів, а нечисленні є в долинах Місісіпі, Оріноко та Амазонки; з того можна виводити, що довгоголоવીці давнійші в Америці від короткоголовіців, що пізнійше напали.

Білі люде сидять в Європі і докола середземного моря, а крім того розкинені в иньших частинах сьвіта малими оазами; досліди вказують, що вони ширше замешкували землю в давнину, ніж тепер. Розпадають ся вони на три основні типи. Перший то брунет довгоголовий, сидить круг середземного моря (*homo mediterraneus*): темна шкіра, темне волосє, чорні очі, ріст середній, сильна довгоголовість. Другий тип, то бльондин довгоголовий (*homo europaicus*); вітчиною його є північна Європа: бльондини найчисленнійші в Ісландії, Сканди-

навії і на Шкоцьких островах, досить сильно виступають в Англії, Данії і на північній та балтійській поморю, спадають процентово в напрямі на полудень, схід та полудневий схід. Третій тип, то brunet короткоголовий (*homo alpinus*); замешкує середущу Европу і то збитою лавою (декуди до 90%): високорівню середньої Франції, Юру, Альпи, Балкани і Карпати. Чим ближше до півночі мішає ся той тип з бльондином і дає мішанця: короткоголового шатина з синіми очима, коротку голову дістає він в спадщині по середноєвропейським короткоголовцю, а сині очі по північній бльондині; є то тип так численний серед Славян. Переходячи до східних Славян, а спеціально до Русинів, находимо власне той мішаний тип. В Галичині що до показника ширини черепа нема великої різниці між Поляками і Русинами (у Поляків є він трохи висший), у гірняків висший ніж у долинян:

	Поляки:	Русини:
гірняки	86,4	85,2
долиняне	83,8	82,9

В очах знов і волосю переважає у Русинів тип темний над білим; білий є противно два рази сильніший у Поляків ніж у Русинів; в східній Галичині більше brunetів, ніж в західній; „може Русинів належало би вважати за групу найтемнішу серед Словян на сході; тип темний між ними є тим численніший, чим ближше буковинської границі, дальше йде він вздовж Прута і Дністра ід Чорному морю; знову в напрямі до Дніпра через Україну є він рідший.

1) Волосє:

	руські гірняки:	галицькі Русини:	Українці:
барва ясна	11,7%	45%	63%
„ темна	88,0%	54,0%	36%

2) Очи:

барва ясна	—	60%	74%
„ темна	—	39%	25%

Отже в Українців переважає ясний тип і то дуже сильно. Дальше повідає автор: „Русини представляють дуже значний процент бльондинів, як і brunetів, що свідчить про те, що антропологічні елементи не достаточо там зіллялись.

Що автор опер свої виводи що до Русинів на дуже непевних жерелах, сказано було вище¹⁾.

Четвертий розділ трактує про тини расові в минувшину. Як далеко в минувшину сягають антропологічні дані, то існували вже різ-

¹⁾ Старинний звід антропологічної літератури про Русинів дав. у Niederle O původu Slovanů.

ниці расові. Задля убожества материялу знаємо мало про наших предків та із теперішних даних хитять ся антропология до погляду, що людскість вийшла з одного пня ще на дуже низькім ступени розвою, коли трудно би ще було назвати її іменем „чоловіка“, бо, творячи мову в різних місцях, вона розпадалась вже на відрубні групи.

Нині знаємо, що чорні групи відгравали в давнину значнійшу роль, ніж тепер: вони заселявали, крім нинішних своїх селятьб, обі Індії, Тонкін і полудневу Японію, Белуджистан, може Арабію. Групи монголоподібні замешкували невеличкий простір. Полудне Хін і Індохіни замешкували люде білі, а Європу тільки довгоголовці — блондини та брунети. Короткоголовий брунет вдер ся пізнійше в Європу з Ірану, а може з Туркестану; нині той тип починає вже брати верх в Європі. Не думаймо лише, що доба переворотів расових скінчилась; вистарчить поглянути на Америку, щоб зрозуміти, що стоїмо супроти величезного перелому в розміщеню рас на землі.

Що до словянських земель, то автор хилигь ся до гадки, що замешкувала їх майже виключно раса довгоголова, а випихали її короткоголовці мирною дорогою шлюбів. Цікаве при тім є то, що траплялись черепи мужеські побіч женських, останні були більш короткоголові; се позваляє виводити, що довгоголовці дорогою шлюбів втратили свою расову чистоту; однак питанє про походженє тих жінок є ще не рішенє; можна виводити з ріжниць, що вони належали до иньшого племені; дальші виводи можна робити, знаючи розміщенє в давні часи різних груп на тих землях; тут ключа достарчають нам похоронні звичаї, а досліди над тим ледво початі.

В пятім розділі говорить автор коротко про клясифікацію рас, котра мусить опирати ся на докладнім знаню расових елементів.

В шестім розділі є згадка про расові відносини в будучности: антропология знає тільки акліматизацію та обопільне мішанє полів, на котрих могаб оперти свої виводи на будучність; але емпіричні досліди в тім напрямі належать до будучности, тож всякі пророцтва передвчасні.

Я обмеживсь справозданнем про погляди автора; в молодій науці ще багато місця субективізму, і було-б дуже довго вписляти ті точки, в котрих один учений ріжнить ся від иньших. *Я. Грушкевич.*

Beilage zur Allgemeinen Zeitung, 1897 NN. 1—226. Славна колигь Augsburger Allgemeine Zeitung, переніши ся перед кільканацятьма роками до Монахова, видає крім щоденної політичної части також щоденний (властиво 6 разів у тиждень) науковий додаток. Є се виданє, можна сказати, одиноке в своїм роді, можливе тільки в та-

кім центрі наукової праці як Монахів і в краю таким багатим на університети і висші школи, як Німеччина. В додатку до *Allg. Zeitung* ми знаходимо звістки а часто й фахові статті про всі найновіші появи на кождім полі науки і літератури. Крім окремих статей, крім рецензій на нові книжки або рефератів про нові відкриття наукові ми знаходимо ще в кождім номері багату хроніку, де звертаєть ся увагу особливо на університети (іменованя доцентів, професорів, пенсіонованя, некрологи), на збори і з'їзди наукові, на відкриття археологічні, технічні винаходи, нові появи літературні і т. и. Раз на тиждень подаєть ся бібліографія надісланих до редакції нових книжок. Ми бажали би звернути увагу на се виданє. Особливо на провінції, де вчених видань і журналів не густо посяно, всякий чоловік, що бажав би держати себе au courant того, що дієть ся в науковому світі, повинен мати під руками се виданє. Його можна виписувати окремо від політичної газети „*Allgemeine Zeitung*“ і відбирати не щодень, а тижневими випусками за ціну 28 марок річно.

Обіймаючи такий широкій обсяг людської духової праці монахівська *Beilage* мусить часто торкати ся й словянського світа, а часом подає праці, що доторкають ся й України Русн. Ми переглянемо тут побіжно *Slavica*, які є в 226 сегорічних номерах сеї часописі, зупиняючи ся довше на тих, що ближе доторкають ся до нас.

M. Die Aufschrift auf der Tiara des Saitaphernes. Реферат про суперечку, яка вивязала ся між монахівським археологом Фуртвенглером і французькими вченими над тим, чи віднайдена на Бесарабії золота тіара, дарована буцім то грецькими кольоніями скитському королеви Сайтафернови, є справді стародавній виріб, чи сучасна фальсифікація. Як звісно, французький уряд закупив сю тіару для музея в Люврі за 200.000 фр., опираючись на осуді французьких археологів про єї автентичність. Фуртвенглер, як і деякі російські спеціалісти твердять, що се фальсифікат.

A. Hauffen, Das neue Museum für österreichische Volkskunde in Wien. Описує уладженє сего музея, де находить ся також багато причинків до етнографії австрійських Словян, в тім числі й Руснів. Автор підносить особливо живописні руські костюми, даровані музеєви міністром Гавчем.

Karl Hron, Macedonien (N 70—72). Дає короткий історичний огляд заселеня Македонії, говорить про словянські напади на сей край, перескажує історію самостійности Сербії і Болгарії, згадує коротко про турецьке завойованє і подає в кінці детальний статистичний та етнографічний огляд Македонії на основі опису Веркóвича (вид. в Петербурзі

1889) і карти зробленої офіцерами австрійського генерального штабу Автор бачить і силкується докладно розграти в Македонії сербську част, болгарську част, грецькі острови і мішану сербо-болгарську част. Кінчить ся статя оцінкою політичного становища Австрії на Балкані. Автор бачить велику будучину Австрії в плеканю велико-сербської національної ідеї. Теперішнє протегованє Поляків і польських аспірацій видаєть ся йому великою помилкою австрійської політики. „Польша є вичерпаний край минувшини, а Балканський півостров — благословенний край будучини. Для торгівлі шлях до Солуня значить вихід на всесвітню торговицю, а шлях до Варшави авансованої на столицю Польщі значить вхід у сліпу вулицю. Польська шляхта спекулює тільки на самолюбне визисканє сил Австро-Угорщини, а крепкі Югословяне могли би для Габсбурзької династії стати ся жерелом невичерпаної сили“. Таке пише не Словянин, а Німець, хоч не без впливу бісмарківської польнофобської політики. —

W. H. Kaiser Pauls I. Ende (N. 77). Реферат із німецької монографії (R. R. Kaiser Pauls I. Ende, 1801), виданої в Штутгарті 1897 р. Зводить звісні вже, хоч по різних заграничних журналах опубліковані деталі про смерть сего божевільного царя.

Dr. V. Über den gegenwärtigen Zustand der Wissenschaften in Ungarn. Вельми інтересний реферат про деякі угорські публікації, де схарактеризовано сучасний стан наук на Угорщині. Подавши на початку похвальні діфірамби мадярських учених-патріотів, виспівані з нагоди ювілейної вистави в Будапешті, автор переходить до більше критичних голосів проф. Амбрововича і Фельдеша, котрі піднесли „дуже слабу позицію наук“ на Угорщині. Проф. Фельдеш бачить на се ось які причини: 1) Мале число мадярського народу і затісненє всеї духової продукції в рамки мадярської мови. З сего випливає брак контакту з иньшими літературами, брак критичности і брак ширшого духового круговору. Та з сего виходить ще й та неприємна історія, що попадають ся „вчені“, котрі перекладають або перероблюють чужі книжки на мадярську мову, видають їх за свої і таким робом доходять до почести і високих пенсій. Таких плягіаторів між угорськими вченими дуже багато. 2. Брак філософічного підкладу в угорських учених працях. 3. Мале число інтелігенції. Наукові праці на угорській мові мало хто купує. „Хто би подумав, що у нас є судді, навіть університетські професори, у котрих нема бібліотеки; що у нас є послы і навіть міністри, котрі так само обходять ся без книжок, а перед своїми „великими“ мовами сквапно забіжать до якої будь бібліотеки або навіть до книгарні, щоби своїй мові надати „наукову“ закраску. 4. Перевага газет над книжками

і привычка публіки — читати лише політичні газети. 5. Мала пошана для науки у Мадяр. У них нема майже ані одної інституції заснованої справді для плекання науки. „Угорська Академія була заснована головно для скріплюваня мадяризму, університет важний суспільности тільки як фахова школа“. Учених не шанують для їх науки, але задля їх посади, роду або маєтку, тим то між ученими бачимо вічну погоню за посадами, непотизм, кумульоване дохідних посад а за те дуже малу наукову продуктивність. „Бувший угорський міністер просвіти Трефорт зажадав був 1875 р. від ректора пештепського університету справозданя про діяльність професорів у поодиноких галузях науки. Справозданє мало обіймати час від 1867 до 1875 р., та викрило такий неприємний стан, що міністер не хотів його вже надрукованого роздати послам. Виказана там наукова діяльність професорів була дуже скромна. Члени теологічного відділу за весь той час не видали ані одної наукової праці крім газетних статейок. Члени правничого відділу займали ся виданєм підручників і нічим більше. Дещо ліпше стояла справа на лікарським відділі, котрого професори переважно повиходили з заграничних університетів“. Ми зупинили ся троха довше на тій статі, бо угорська „наука“ є огнищем просвіти й для наших угорських земляків, а отся статя пояснює нам по троха ту посуху на духові сили і духову енергію, яка характеризує нашу Угро-руську інтелігенцію.

Dr. W. Milkowicz, Über die Volksnamen: „Wälsche (Italiener), Walach, Wlach (Rumäne) und Lach (Pole). (N. 124—125). Цінна студія нашого земляка дра Мільковича з Черновець. Розібравши дотеперішні проби поясненя назв Влах, Волох, Лях, Wälsche, Walch і виказавши їх нестійність, автор послугуючи ся зарівно історичними свідощтвами як і лінгвістичними доказами доходить до висновку, що сею назвою означували північні германські і словянські племена своїх південних сусідів, головно романської раси, але часом і суплемінних (Ляхи) і виводить назву від старонімецького blak, blöck, англ. bleak — що значить чорний. Отже північні племена, блондіни, називали південних „чорними людьми“ і то може не тільки задля барви волося, але може й задля чорного одягу.

Arthur Kleinschmidt, Nikolaus I von Russland (N. 130—131). Коротка, але дуже фактична монографійка про сего російського самодержця.

L. K. Goetz. Das wunderthätige Höhlenkloster zu Kiew (N. 182—183). Дуже цікавий опис Печерської Лаври в Києві. Автор, молодий учений, протестант, пробув у Лаврі для студій цілий липець 1897 р. Подавши короткі відомости про основателів Печерського монастиря, сьв.

Антонія і Теодозія, д. Гец описує теперішній вигляд монастиря, згадує про монастирську бібліотеку, по його думці „відповідно до богатих засобів монастиря аж надто вбогу“. Далі йде опис чудотворної ікони Марії, на котрій поначіплювано брилянтів на яких 100.000 рублів. В монастирській скарбівні нагромаджено дорогих річей на кілька мільонів вартости. Далі йде опис печер і різних монастирських будинків. Людність Печерська виносить звиш 1200 осіб, а то 400 „отців“ і 800 „братчиків“. Зверхником монастиря є київський митрополіт, дійсним керманичем архимандрит Антоній і різні функціонери, як „казначей“ (скарбник), еклезиарх, келар, благочинний і економ. Монастирська друкарня дає роботу 130 людям; начальником є о. Назарій, давніше полковник при артилерії, вельми освічений чоловік, що вміє по німецьки, по французьки та по англійськи, читає журнал „Cosmopolis“, та в справах віри стоїть на дуже вузьким православнім становищі. Монахи ділять ся на різні категорії, та найбільша часть має дуже малу освіту і не читає нічого крім молитовника та житий святих. Про рівність в їх житю нема мови; звичайний чернець займає одну келію, еромонах дві, о. Назарій має три гарні комнати і ще одну для прислуги, а архимандрит живе в окремім двоповерхім домі, де займає цілий партер і перший поверх. Так само не однакова „пенсія“, яку побирають вони на одіж і приватні потреби: еромонахи беруть річно коло 500 руб., начальники 700, архимандрит 3000; кілька бере митрополіт, автор не міг довідати ся; йому говорено, що московський митрополіт з тамошньої лаври має 45.000 руб. доходу. Та київська Лавра багатша. Докладно розвідати високість маєтку і суму доходів монастиря д. Гецови не вдалось. Один монах говорив йому, що в монастирськім погребі лежить півтора мільона руб. готівкою, та київські міщане впевнювали його, що там грошей далеко більше. Д. Гец вичислює різні категорії доходів і доходить до висновку, що крім процентів від капіталів монастир і його маєтности дають коло 400.000 руб. річно. Кінчить ся розвідка дуже займаючим описом жебручих старців, котрих у Лаврі завжди багато, і характеристикою прочан.

B. Katharina II. von Russland im Urtheil der Weltliteratur (N. 191). Обговорено двотомову працю проф. Більбасова під таким титулом, видану по російськи і перекладену на німецьке.

Dr. Sch. Der Prager Slavencongress im J. 1848 (N. 200—202). На основі Гельфертової праці про 1848 рік, поміщеної в 21 томі видання „Das Oesterreichische Jahrbuch“, оповідає автор докладно, та не без певної партийности події пам'ятного слов'янського конгресу в Празі. Ми надіємо ся обговорити Гельфертову працю докладнійше в „Записках“, то й не входимо в подробиці отсего реферата. Між помилками, які певно

приходить ся покласти на карб д. III., незнайомого зі словянськими літературами, піднесемо хіба одну — авансоване звісного чеського публіциста, сатирика Карла Гавлічка Боровского на — графа!

L. K. Goetz. Die Neuorganisation des St. Petersburger Synodalarchivs. Той самий учений, що описав Печерську Лавру, подає звістку про реорганізацію Синодального архіва в Петербурві. Загалом стан архівів у Росії, особливо провінціональних, дуже сумний. Для синодального архіва зроблено й давніше дещо; его теперішня реорганізація є заслугою Побєдоносцева і директора архіва Саблера. Далі характеризує Ієц коротко склад архіва і его адміністрацію.

Prof. U. Krusekopf, Die Lokalnamen und das slavische Element in Friaul (N. 224). На основі праці молодого вченого дра Музоні подано цікаву студию про фріульські льокальні назви. Студія важна для кожного, хто хоче займатися словянськими місцевими назвами.

Крім отсих праць, що доторкають ся безпосередно Словян зазначу ще ряд рефератів і праць із порівняної літературної історії, як ось A. Wünsche, Die Pflanzenfabel in der orientalischen und klassischen Literatur (N. 59—61), G. Meyer, Altitalienische Märchen (N. 69); із історії гебрійського народу і біблійного письменства, як ось: Nestle, Erweiterung der hebräischen Bibel (N. 38, про віднайдене незвісного доси гебрійського тексту книги Екклезіяста), C. Niebuhr, Syrien und Canaan im J. 1400 vor Chr. (N. 52, про видане архіва єгипетського царя Аменготепи III, віднайденого в Тель ель Амарні), B. Stade, Die Entstehung des Volkes Israel (N. 152—153); із історії християнських легенд, як ось: v. d. Leyen, Der heilige Christophorus (N. 40), M. Die Grabschrift des Aberkios (N. 178), Julius Strnadt, Die Unechtheit der Passion des heil. Florian (N. 202); із етнографії і етнології, як ось: M. Mittagsdämonen (N. 46). Вн. Ackerbaugeräthe und Ethnographie (N. 103), не говорячи про статі загального змісту та меншої вартости.

I. Ф.

Видавництва й книжки, обговорені в сім томі:

Часописи за р. 1897: Зоря
 Житє і Слово
 Дѣло
 Руслан
 Буковина.

Erazm Majewski — Drobne prace i notatki z dziedziny archeologii przedhistorycznej i etnografii, 1897.

В. Латышевъ — Греческія и римскія надписи найденныя въ Южной Россіи въ 1892—1894 годахъ, 1895.

— Сборникъ греческихъ надписей христіанскихъ временъ изъ Южной Россіи, 1896.

А. А. Кочубинскій — Территорія доисторической Литвы, 1897.

А. А. Шахматовъ — Исходная точка лѣтосчисленія „Повѣсти временныхъ лѣтъ“, 1897.

— Хронологія древнѣйшихъ русскихъ лѣтописныхъ сводовъ, 1897.

Н. В. Волковъ — Статистическія свѣдѣнія о сохранившихся древне-русскихъ книгахъ XI—XIV вѣковъ и ихъ указатель, 1897.

А. И. Пономаревъ — Памятники древне-русской церковно-учительной литературы, выпускъ второй: Славяно-русскій Прологъ, ч. 1 1896.

А. М. Лобода — Русскій богатырскій эпосъ, 1896.

П. Милюковъ — Очерки по исторіи русской культуры, часть вторая: Церковь и школа (вѣра, творчество, образование), 1897.

А. Brückner — Die russisch-litauische Kirchenunion und ihre literarischen Denkmäler, 1896.

— Spory o unię w dawnej literaturze, 1896.

А. Θ. Хойнацкій — Г. Я. Крыжановскій — Почаевская Успенская Лавра. Историческое описаніе, 1897.

Θ. М. Уманецъ — Гетманъ Мазепа, историческая монографія, 1897.

Н. Д. Чечулинъ — Внѣшняя политика Россіи въ началѣ царствованія Екатерины II, 1762—1774, 1896.

П. А. Ананьевъ — Къ предстоящему столѣтію города Василькова Кіевской губерніи, 1897.

М. К. Чалый — Изъ переписки Т. Г. Шевченка съ разными лицами, 1897.

Е. Н. Григорова — Т. Г. Шевченко, біографія для юношества, 1896.

Dr. Reimund Friedrich Kaindl — Viehzucht und Viehzauber in den Ostkarparten,

— Haus und Hof bei den Huzulen. Ein Beitrag zur Hausforschung in Oesterreich,

— Haus und Hof bei den Rusnaken. Mit einer Einleitung über den Namen der Rusnaken.

Юльянъ Яворскій — Громовыя стрѣлки. Очеркъ по исторіи южно-русскаго фольклора, 1897.

Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena. Na svijet izdaje Jugoslov. Akademija znanosti i umjetnosti. Svezak I. uredio prof. Ivan Milčetić, 1896.

Ludwik Krzywicki — Kurs systematyczny antropologii, I. Rasy fizyczne, 1897.

Beilage zur Allgemeinen Zeitung, 1897.

З Т О В А Р И С Т В А.

Діяльність виділу.

Вересень — грудень 1897 року.

Засідання 22 н. ст. жовтня: 1) прийнято до відомости Найвисшу подяку за зложене Товариством поздоровлення в день іменин; 2) прийнято до відомости жертви, що вплинули на резерворий фонд і видання Товариства (див. викази); 3) уділено стипендії акад. Стрипському і д-ови М. Кордубі; 4) прийнято предложений головою план реформи час. „Зоря“; 5) ухвалено авторські ремунації за праці в виданнях Товариства і полагоджено адміністраційні справи; 6) прийнято 5 членів.

Засідання 3 н. ст. падолиста: крім адміністраційних справ виділ параджував ся над організацією „Літературно - наукового Вістника“ і отвореннєм читальні при бібліотеці Товариства.

Засідання 17 н. ст. падолиста: крім адміністраційних справ виділ параджував ся над справою читальні; ухвалено внести петиції до сойму про побільшення запомоги на наукові видання; прийнято 1 члена.

Засідання 19 н. ст. падолиста: полагоджено біжучі справи, прийнято до відомости, що д-р Коцовський з д-ром Щуратом заявили замір в 1898 р. приготовити IV том „Бібліотеки руської“, порученої д-ру Коцовському в попередніх роках; прийнято до відомости справозданє д-ра Величка з подорожі до Петербурга.

Засідання 6 і 15 н. ст. грудня: полагоджено біжучі справи, прийнято справозданє секретарське і наукове, прийнято 1 члена.

Діяльність секцій.

Засідання історично-філософичної секції 20 н. ст. жовтня: 1) проф. М. Грушевський реферує свою розвідку: „Економічний стан селян в Перемишльському старостві в серед. XV в. на основі описий королівщин“ (видруков. в II томі „Жерел“); 2) тов. С. Голубович реферує розвідку В. Будзиновського: Жнива в східній Галичині й Буковині 1896—7 р. (друк. в XXII томі „Записок“); 3) з причини виїзду д-ра Студинського зі Львова секретарем секції вибрано д. Михайла Павлика, літерата у Львові.

Засідання історично-філософичної секції 10 н. ст. листопада: 1) проф. М. Грушевський відчитав свою розвідку: „Анти, уривок з історії України-Руси“ (видрук. в XXI томі „Записок“); 2) тов. С. Голубович реферує розвідку В. Будзиновського: Рільничий пролетарят в Галичині й на Буковині; 3) д-р В. Щурат передає до архіву Товариства деякі листи і вірші П. Куліша, використані в його розвідці про Куліша.

Того-ж дня засідання археографічної комісії: прийнято до відомости вихід II тому Жерел і стан друку IV тому Жерел (галицькі матеріали з часів Хмельнищини, зібрані С. Томашівським) і II тому Памяток (новозавітні апокріфи, зібрані д-ром І. Франком); друкування писань Котляревського здержано з огляду на аналогічний плян в київських учених кругах.

Засідання математично-природописно-лікарської секції 11 н. ст. листопада: 1) проф. Верхратський реферує статі О. Ч. про геологічний з'їзд в Петербурзі й британської асоціації наук; 2) проф. П. Огоновський реферує розвідки: К. Глібовицького „Рівняння п'ятого степеня“ і В. Левицького „Причинок до поділу рівнянь другого степеня і Електромагнетна теорія світла й філії електричні“ (надрук. в II томі Збірника секції).

Засідання філологічної секції 15 н. ст. грудня: 1) д-р Ів. Франко відчитав розвідку: „Забутий український віршописець XVII в.“ (друк. в XXII томі „Записок“); 2) д-р І. Франко реферує „Народні гутірки“, зібрані М. Крамаренком (ухвалено до друку в Етнографічному збірнику).

Того-ж дня засідання історично-філософичної секції: 1) тов. В. Гнатюк відчитав статтю о. Ю. Жаткевича „Огляд історіографії угорської Русі“; 2) М. Грушевський реферує матеріали, надіслані о. М. Зубрицьким.

Секретарске справозданє

*з діяльности виділу Наукового Товариства імени Шевченка
за рік 1897.*

На загальних зборах Товариства, що відбулись дня 2. н. ст. лютого 1897. р., вибрано головою Товариства проф. університету Михайла Грушевського, а виділовими гімназ. професора Сидора Громницького, гімназ. професора Іллю Кокорудза, гімназ. професора Петра Огоновського, директора Інституту сьв. О. Николая Костя Паньковського і члена Виділу краєвого д-ра Дамяна Савчака, заступниками же виділових гімназ. учителя Юліяна Левицького і гімназ. учителя Івана Раковського. Сей виділ уконституовав ся, вибравши заступником голови проф. С. Громницького, секретарем проф. І. Кокорудза, а адміністратором К. Паньковського. До виділу входили також референти поодиноких секцій, а то: проф. Верхратський з секції математично-природописно-лікарської і д-р І. Франко з секції фільольогічної; референтом історичної секції був сам голова Товариства проф. Грушевський. Виділ полагоджував справи Товариства на звичайних засіданях, що відбували ся що другу середу, і на кількох надзвичайних.

Маючи все на оці ціль Товариства, плекати і розвивати науку і штуку в українсько-руській мові, старав ся виділ передовсім достатчити фонди на наукові видавництва. Фонди тоті черпав виділ з доходів друкарні, з жертв, що напливали з України (в квоті над 2.000 злр.), з членських вкладок та субвенції краєвої в квоті 2.500 злр. і міністерської в квоті 2.000 злр. А щоб субвенція з державного скарбу не була припадковою і відповідала своєю висотою бодай в части потребі і значіню наукової літератури в українсько-руській мові, то виділ вніс в міністерство прошенє, аби уділено Т—ву субвенцію в квоті 6.000 злр. і вставлено єї в постійну рубрику бюджету. Рівно-ж вніс виділ прошенє в Соїм краєвий о субвенцію в квоті 6.000 злр. Хотячи же на всякі випадки в будучности обезпечити наукові видавництва Товариства і утворити дотацію для переміни Товариства в українсько-руську Академію Наук, постановив виділ на предложенє голови проф. Грушевського оснувати „резервовий академичний фонд“. В тій ціли члени виділу зложили комітет для збираня складок. Сей комітет видав відповідно устипізовану відозву в українсько-руськїм язичі і розіслав її до поодиноких осіб на Україні. Доси зібрано на той фонд близько 2.000 злр. Згадати тут до речи належить також про побільшенє майна Товариства тим чином, що бл. п. Франц Замлинський в своїм завіщаню записав на рік

Товариства $\frac{1}{4}$ своєї реальности в Самборі під ч. д. 6. вик. гіп. ч. 120 з тим, щоб вдова по нїм Анастасія побирала від Товариства що місяць 6 злр. Про се повідомлено Товариство письмом з окружного суду в Самборі.

Узнаючи потребу видаваня спеціальних збірників в поодиноких галузях людского знаня, призволив виділ фонди на осібні збірники секцій фільбологічної, історичної і природописної, з котрих вийшли 2 збірники природописно-математично-лікарської секції (збірники прочих секцій вийдуть в році 1898), а також на етнологічний збірник, що має виходити під редакцією д. Вовка, і на Соматологію проф. Верхратского (ширше видане, приняте на себе попереднім виділом). Крім тих нових родів видань достатчав виділ фондів на видавництва, що виходили вже в 1896 р., а то: на „Записки“ в 6 книжках на рік, на „Етнографічний збірник“, котрого вийшов III. том, на „Жерела до історії України-Руси“, котрих вийшов II. том, на „Памятки українсько-руської мови і літератури“ (розпочавсь II. том), на „Часопись правничу“, котрої вже вийшов VII. річник, на „Українсько-руський Словар“ (т. III.), на літературну часопись „Зорю“ (річник XVIII.) і на „Руску історичну бібліотеку“, котрої сего року вийшов XIX. том. Крім того вийшло 14 пердруків статей з „Записок“, між ними дві більші книжки: д-ра Франка „Варлама і Йоасаф“ і М. Грушевского „Розвідки й материяли до історії України-Руси“ (т. II.).

Щоби познакомити ширший науковий сьвіт з розвитком наукового письменства в українсько-руській мові, дбав виділ о висилане видавництв нашого Товариства Академіям і Товариствам науковим, особливо славянським. В замін за се присилають Товариству свої виданя Академія наук в Петербурзі, Академія наук в Празі, Полуднево-славянська Академія наук в Загребі, Болгарске міністерство осьвіти й численні наукові видавництва й товариства. Академія наук в Кракові доси не зволіла увійти з Товариством в обмін виданнями.

Для вигіднішого користаня з бібліотеки Товариства тим, що займають ся наукою, постановив виділ завести читальню при бібліотеці. Длятого вдав ся виділ в переговори з Товариством „Просьвітою“ що-до спільного удержуваня такої читальні; а заки переговори скінчать ся, постановив виділ отворити читальню що дня від 2—4 години по полудни, з виїмком руских сьвят і неділь, під доглядом осібного урядника.

Дбаючи про розвій наукового письменства в українсько-руській мові, підпомагав виділ тих студентів-академиків, що горнуть ся до наукової праці; і так уділив 3 студентам: С. Томашівському, М. Кордубі і Гіядору Стрипському з Угорщини стипендії по 100 злр., дальше ре-

мунерував праці студентів-академиків в „Записках“, уділював запомог на наукові праці і оснував стипендійний фонд для академиків, що віддають ся науковій праці, з редакторских ремунацій, котрі проф. Грушевський відстуває на тую ціль.

Виділ уділяв також запомоги і задатки на наукові подорожи і до-сліди: і так д-ру Величкови на поїздку в Петербург до публичної бібліотеки в цілях студій над виданем українсько-рускої географії, В. Гнатюкови на подорож до руских осель в Банаті в цілях етнографічних студій і С. Сидорякови на наукову подорож до Відня; запомоги, зроблені в формі наперед гонорару, було би довго вичисляти.

Виділ не ухилив ся від підпомагання і чужих видавництв, наколи вони стояли в звязи з розвитком нашого письменства; тому уділив „Рускій Бесіді“ в Чернівцях запомогу к квоті 500 злр. на видане творів Осипа Федьковича.

Виділ не відказав помочи дарованем видавництв Товариства там, де народне і просвітне діло того вимагало; так дарував виділ кількадесять книжок на прошенє заряду Інституту дівочого у Львові для бібліотеки того-ж Інституту; рівно-ж дарував кількадесять книжок на прошенє пароха в Maufield-ї о. Підгорецкого для бібліотеки для Периклозских Русинів, немало книжок до рускої колегії в Римі і на Угорську Русь.

Виділ підпомагав розвій українсько-рускої літератури ще й тим способом, що видав коштом Товариства чимало книжок з круга белетристики, а то: Д-р Щурат: „До історії побуту Куліша у Львові“; Заклинський: „Чи можна Федьковича Косованом звати“; Нат. Полтавка: „Катерина Чайківна“; В. Масляк: „З чорного шляху“; Руданський Ст.: том III-ий і IV-ий творів; Чайченко В.: „Ясні зорі“ і „Нахмарило“; Павло Граб: „Доля“; Гр. Григорієвич: „Торговля жемчугами“; О. Л—сь: „Не судилось“.

Далі виділ, набравши переконання, що дотеперішня літературна часопись „Зоря“ вже не вдоволяє більше розвинених культурних і просвітних потреб рускої суспільности, постановив на предложенє голови проф. Грушевского переіменити „Зорю“ на місячник, обємом вдвоє більший, що містив би в собі оригінальну і перекладану белетристику та огляд літературного і культурного життя Русинів і иньших народів. Такий місячник під назвою „Літературно-науковий Вістник“ вже став виходити з новим роком 1898. під колективною редакцією дд. Борковского, М. Грушевского, О. Маковея і д-ра І. Франка. Надіяти ся належить, що українсько-руська суспільність, свідомо великої ваги такого видавництва в культурнім розвитку народа, підпре сей „Вістник“ мно-

гочисельною передплатою, бо лиш від того зависить єго розвій і дальше розширенє.

Виділ не відмагав ся також помочи ц. к. видавництву шкільних учебників для руских гімназій, коли виданє конче потрібних книжок не терпіло проволоки. Так ото видав виділ фондами Товариства „Латиньску граматику“ ч. II. і „Латиньскі вправи для III. гімн. класи“. Видав також виділ коштом Товариства „Соматольогію“ проф. Верхратського в скороченім виданю для шкіл.

Дальше виділ дбав про се, щоб Товариство було репрезентоване в народних руских обходах; так репрезентоване було Товариство делегатами в комітеті, що устроїв торжественний вечер в память Тараса Шевченка. Коли умер вельми заслужений письменник П. Куліш, вислав виділ іменем Товариства письмо співчутя вдові по покійнім. Коли Сербска академія наук повідомила Товариство про переносини мощій Вука Караджича в рідний край, вислав виділ тій Академії письмо і попоручив своїм членам репрезентованє Товариства в часі самого народного съята в Відни.

В день уродин Наймилостивійше пануючого цісаря Австрії вислав виділ іменем Товариства доброжеланя і удостоїв ся відтак Найвисшої подяки.

Тому, що в сім році припадають 100-літні роковини появи „Енеїди“ Котляревського і 25-літні роковини основаня нашого Товариства, задалегідь вже постановив виділ святкувати відповідно ювілей тих двох роковин і почав робити приготованя.

Виділ, виконуючи постанову загальних зборів Товариства з дня 2. лютого 1897 р., заняв ся зміною статута Товариства в напрямі дальшого розвою наукового характеру Товариства. В тій цілі передискутував виділ на 3 своїх засіданях проєкт змін статута на засаді, ухваленій згаданими загальними зборами, т. є. на поділі членів відповідно науковій кваліфікації, і предложив відтак анкеті, до котрої по мысли ухвали згаданих загальних зборів запросив по рівній часті прихильників і противників давного проєкту зміни статута, а то дд.: І. Белея, В. Білецького, А. Дольницького, О. Колессу, Ів. Копача, д-ра К. Левицького, Ів. Раковского, Ю. Романчука, д-ра Щ. Сельського, о. Стефановича, д-ра С. Федака, В. Шухевича і членів виділу. Сеся анкета приняла проєкт з деякими змінами і радила предложити на звичайних загальних зборах. Тому виділ має честь предложити нинішним загальним зборам сей проєкт зміни статута.

Виділ, яко адміністратор друкарні Товариства, на жаданє суду зареєстрував фірму друкарні в судових торговельних книгах дня 12/6 1897. року ч. 31.120 так, що виділ Товариства дає фірму дру-

карні, а всі адміністраційні друкарняні письма і векслі підписує голова Товариства і адміністратор. Щоби же впровадити в адміністрацію друкарні певний і сталий лад, видав виділ регулямін для адміністрації друкарні і регулямін для експедиції книжок; крім того постановив виділ, щоби замовлення для друкарні і рахунки за роботу діяли ся на письмі і були підписувані завідателем друкарні і адміністратором, вибраним з рамени виділу, і щоб приймає і віддаюване друкарняного персоналу діяло ся за відомостию адміністратора, яко члена виділу.

Що до книгарні, то виділ задля недостачі потрібних фондів і доки Товариство не має свого дому, не міг єї отворити, хоть користав з концесії, яку має, продаючи свої і чужі видавництва.

Не може мовчанем поминути, що ц. к. Намісництво відносилось до Товариства з предложенем, щоби виділ запропонував знавців до колегії, що має рішати в випадках нарушеня авторської власности, і що президія ц. к. вишого суду краєвого запросила друкарню Товариства до участі в конференції в справі видавництва судових формулярів, потрібних в наслідок нових процесових законів.

Вкінці ще з натиском належить піднести, що наше Товариство, одиноке, удержує тісну звязь з Українцями, що Українці живо ним інтересують ся і присилають будьто грошеві жертви на біжучі потреби та на резервовий академічний фонд, будьто книжки і фотографії до бібліотеки, будьто предмети до музея.

Нових членів до Товариства прийав виділ в минувшім році 33.

Ілля Кокорудз, секретар.

Справозданє касове по конець року 1897.

<i>Приходи Товариства:</i>	1897 р.
Позісталість касова з поперед. літ. Стан з кінцем 1896 р.	9964·65 злр.
Запомога сойму і міністерства	4500·— ”
Проценти з щадничих книжок	541·67 ”
Вкладки членські	711·95 ”
Жертви	2137·86 ”
Спродані книжки в 1897 році	2469·29 ”
Звороти касові	920·— ”
За роботи виконані друкарнею	24525·48 ”
	<hr/>
Разом	45770·90 злр.

<i>Розходи Товариства:</i>		1897 р.
Розхід друкарні		25950·72 злр.
Ремунерація редакторам і співробітникам видавництв		5425·13 ”
Закупно книжок		1590·75 ”
Оправа видавництв		613·58 ”
Зворот на фонд науковий		782·95 ”
Літографія і кліші до видавництв		1173·98 ”
Стипендії і запомоги		1000·— ”
Запомоги „Р. Бес.“ в Черн. на виданє творів Федьковича		500·— ”
Апарат фотографічний і книжки до бібліотеки		299·77 ”
Дрібні видатки Товариства		1400·— ”
	Разом	38736·88 злр.

<i>Активи Товариства:</i>		1896 р.	1897 р.
Готівка в касі	9964·65 злр.	7034·02 злр.	
Вартість інвентаря	16116·74 ”	16277·07 ”	
Дебітори	8500·— ”	9800·— ”	
Запас накладів	26945·57 ”	31515·83 ”	
” паперу	2000·— ”	2000 — ”	
” фарби	50·— ”	50·— ”	
Ваднюм	100·— ”	100·— ”	
	Разом 63676·96 злр.	66776·92 злр.	

<i>Пасиви Товариства:</i>		1896 р.	1897 р.
Кредитори паперу	3810·31 злр.	7655·27 злр.	
” фарби	629·75 ”	152·60 ”	
” нафти	62·— ”	100·— ”	
	Разом 4502·06 злр.	7907·87 злр.	

<i>Зіставленє маєткy:</i>		1896 р.	1897 р.
Активи	63676·96 злр.	66776·92 злр.	
Пасиви	4502·06 ”	7907·86 ”	
	Стан маєткy 59174·90 злр.	58869·05 злр.	

Фонди, що стоять під зарядом Товариства.

1. Фонд резервовий академічний 3889·38 корон, уміщений на книжочці „Дністра“ ч. 471. Зложили на него дд.: 1) Ал. Тележинський у Львові 10 зр., 2) Ол. Барвінський у Львові 10 зр., 3) Теод. Маршалюк з Граба 1·40 зр., 4) Дм. Хр. з Росії 200 рубл., 5) Ком. з Росії 25 рубл., 6) Сиг. з Росії 15 рубл., 7) С. з Росії 50 рубл., 8) Жертва з Росії на руки проф. Грушевського 393·25 зр., 9) Ге... в Росії 300 рубл., 10) Жертва з Київа 286·72 зр., 11) Невідомий 127·25 зр., 12) проф. Рідігер у Львові 250 зр., 13) К. і Й. П. у Львові 50 зр., 14) Га... з Росії 12·70 зр., 15) О. Гл. з Росії 3·81 зр., 16) Е. О. Т. 1·27 зр., 17) Г. Г. Андр. 1·27 зр., 18) Б. Гр. 3·81 зр., 19) Д. М. і Б. Л. 12·75 зр. Разом 1913·53 зр. Процент до 1. січня 1898 року 31·16 зр. *Разом 3989·38 корон.*

2. Фонд на Памятник Тараса Шевченка у Львові, уміщений на книжочці „Народної Торговлі“ ч. 944. Зложили на него дд.: 1) І. І. у Львові 10 зр., 2) Антін Березинський у Львові 20 кр., 3) Н. Н. з Рогатина 2 зр., 4) Ф. Я. Руденко 1·20 зр., 5) Чайченко В. і Мар. 6 зр., 6) Глібовицький на весілю в Бережанах 5 зр., 7) Питомці рускої семінарії духовної в р. 1893 5 зр., 8) Краснюк з Унген 4 зр., 9) М. Мойсеович з Залозець і Питляр Г. 6 зр., 10) П. Боднаренко з Каховки 2·60 зр., 11) П. Граб з Вилюйска 2 руб., 12) Дм. Сам. Гиммер з Вилюйска 17 руб., 13) Дами з Одесси 110 руб., 14) Пісочинець з Воронежа (складка) 40 руб., 14) Вороний з Ростова (складка) 22·27 зр., 16) Складка по концерті у Львові 1896 р. 60·54 зр. 17) Одна четверта часть доходу з концерту 1896 р. 7·21 зр., 18) Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові 40 зр., 19) Тов. „Боян“ у Львові 10·41 зр., 20) К. і Й. П. у Львові 10 зр., 21) Ів. Зарицький у Львові 50 кр., 22) Питомці духовної семінарії у Львові 1896 р. 8·67 зр. Разом 427·85 зр. Процент до 1. січня 1898 року 33·79 зр. *Разом 461·64 зр.*

3. Фонд стипендійний імени Михайла Грушевського в сумі 1461·11 корон разом з процентами уміщений на книжочці „Дністра“ ч. 523.

Кость Паньківський, каснер.

Наукова діяльність Товариства імени Шевченка

в 1896 і 1897 р.

Записка для загального збору 1898 р.

Сей огляд стоїть в безпосереднім звязку до огляду, предложеного загальному збору членів 1896 р. Минулого року через обставини, серед яких той збір відбув ся, не можна було предложити огляду наукової діяльності Товариства за 1896 р. і тепер дасть ся огляд сієї діяльності в двох останніх роках разом, що зрештою дасть ш. Членам ще ясніший образ сієї діяльності.

В попереднім огляді дано погляд на початки наукової роботи нашого Товариства і ту мету, яку собі воно ставило в сій роботі. Сю мету: стати осередком наукової роботи на своєнародній мові, особливо в галузях безпосередно звязаних з нашим краєм і народом, скупити коло себе як найширший круг наукових робітників, вірних народнім інтересам, організувати наукову роботу й у тій організації виховувати нових робітників, нові наукові кадри — сю мету, кажу, розвивало Товариство далі протягом сих двох років енергічно й успішно, не вважаючи на тяжкі перепони, які стрічало на своїй дорозі.

Сими перепонами передовсім були загальні обставини, в яких живе наш нарід і мусить робити свою культурну роботу, обставини добре звістні, щоб на них довго спинятись. На Україні-Руси австрійській Товариство наше не находило опертя в народній вищій школі, що в нормальних обставинах мала би становити таке опертє; тутешня суспільність позбавлена властиво всяких засобів і способів, що дають людям можливість приготуватись до наукової роботи й її віддаватись, і наукова робота на своєнароднім ґрунті стає актом патріотизму, певного пожертвоування. На російській Україні наукова робота на рідній мові проскрибована цілком, стає ще в більшій мірі актом цивільної відваги, і се відстрашає від сеї роботи громаду, з невеликими виїмками, що варті тим більшого признання. Наукові видання нашого Товариства і досі зістають ся в категорії „абсолютно заборонених“ в Росії (удалось тільки здобути для них свободний пропуск в бібліотеки університетів), і сі абсурдні заборони перерізують і далі по живому тілу наш край, ослаблюючи обидві його половини і служачи одною з головних перепон науковій як і взагалі культурній роботі. Наслідком сього наукова робота Товариства засуджена була на бориканне в тяжких краєвих обставинах з дуже слабою помічю з иньших країв, що позбавлені

навіть можливості такої роботи, навіть таких огнищ науки в народній мові, яким стало в наших краях Товариство. А в краях знову тяжка національна боротьба забрала масу сил, відсовувала на другий плян культурну роботу з огляду на політичні задачі. Таким чином і в нашій товаристві вона була привела навіть до острої кризи в кінці 1896 р. коли на карту поставлена була вся наукова робота й саме, можна сказати, навіть існування Товариства. Але в тім пам'ятнім моменті більшість членів його дала доказ, як цінять вони наукову діяльність, котру останніми часами розвинуло Товариство, і з тяжкої кризи Товариство вийшло ще більш зміцнене, ще більш певне своєї культурної місії, ще з вище піднесеним прапором науки, на сором всім, хто вперед вже поспішився відправити похорон по його науковій роботі й самому його існуванню. Внутрішня боротьба в Товаристві була відгомонам попереднього життя його, коли Товариство, засноване вправді для науки переважно, служило в дійсності взагалі культурним і національним потребам нашого народу; з огляду на інтереси науки, щоб усунути на далі всякий вплив політичної боротьби й її перешкоди, загал членів однодушно постановив ще далі повести реформу Товариства в інтересах наукової роботи і в сім напрямі поручив виділові предложити найближшим загальним зборам проект зміни статута, що виділ і учинив тепер. В результаті, як кажу, криза хіба зміцнила наукову роботу Товариства, зіставившись, розуміється, zarazом доказом тих труднощостей, в яких мусить провадитись в теперішніх обставинах у нас наукова робота.

Далі великою перепоною були убогі матеріяльні засоби Товариства і їх цілковита непевність. Надії, висловлені і в попереднім огляді, що успіхи наукової діяльності Товариства будуть оцінені в правительственных кругах, не справили ся. Товариство зісталося і досі при тій же мінімальній сумі міністерняльних і краєвих заможог — 4500 злр., що й тепер не вставлені в бюджет, ухвалюють ся наново що року й не мають через те ніякої певности на будуще; се, розуміється, робить незвичайні труднощі для розвою наукової роботи. Товариство покривало решту видатків на наукові видавництва з доходів друкарні й жертв патріотів, що розуміється, не мали в собі теж нічого певного.

Минулого року (1897) завязав ся комітет до збирання складок на резервний академічний фонд Товариства. Сей фонд мав би служити забезпеченням наукових видавництв Товариства на тяжку годину, а в будучности — дотацією українсько-руської Академії Наук, яко тієї інституції, що мала би виродити ся з нашого Товариства, як результат його теперішньої наукової роботи. З відозвами комітет звернув ся до суспільности на російській Україні, як до заможнійшої. Та й тут показали ся наслідки браку свобідних зносин, браку виміни гадок та сильної

несвідомості між двома частинами нашого краю: загранична суспільність хоч відізналась, але не так як можна було-б по ній сподіватись: протягом півроку вплинуло коло 1900 злр. Та в усякім разі наша задача прийти з часом до українсько-руської академії наук стоїть міцно, і надії наші зростають в міру розвитку наукової роботи нашого Товариства, се-б то того, що дає нам моральне право допевняти ся сієї інституції.

Я підніс на самім початку труднощі, які стрічало Товариство, щоб тим яснійше було значінне результатів, досягнутих ним на полі наукової діяльності. Бо коли сі результати викликали в сторонніх людях, з иньших народностей, заяви признання й здивовання, то для людей, ближше ознайомих з обставинами, серед яких мусіла йти та діяльність, сі результати здобувають тим більше значінне і тим сильнійше зміцняють нашу віру в будучність сієї наукової і взагалі культурної роботи на нашім народнім ґрунті, в краю будучність нашого народа.

Наукова діяльність, як і в попередніх роках, виявлялась в роботі секцій та комісій і в наукових видавництвах. Діяльність секцій та комісій мала той же характер більш-менш як і давнійше. Секції в переважній мірі були, як і давнійше, переходовою інстанцією для праць призначених до друку в виданнях Товариства, що в переважній більшості і були в них уміщені або призначені до уміщення; коли виключити кілька тимчасових комунікатів, то число неуміщених рефератів зведеть ся до дуже малого числа (яких 4—5 на 89 рефератів). Всього відбуло ся в 1896 р. 26 засідань, 1897 р. — 25, з того секція історично-філософична мала 25 засідань, на котрих було предложено 49 рефератів та комунікатів (1896 р. — 15 засідань з 23 комунікатами, 1897 р. — 12 засідань з 26 комунікатами), фізіологічна 13 засідань з 27 комунікатами (1896 р. — 7 засідань з 13 комунікатами, 1897 р. — 6 засідань з 14 комунікатами); природнича 5 засідань з 13 комунікатами; археографічна комісія 5 засідань, на котрих обговорювались і укладались пляни публікацій. В остатнім році можна було сконстатовати, що засідання секцій були численнійші, ніж давнійше; хоч, повторяємо, Товариство з сього погляду зовсім не стоїть гірше иньших наукових інституцій, та були-б пожаданими ще численнійші сходи. Далі можна сконстатовати втішний факт, що число рефератів зросло, не втративши давнійших придбано ряд нових робітників: всього виступило 44 авторів з 89 реферетами або комунікатами, з них місцевих 20, решта замісцеві (між ними 8 заграничних) (1895 р. було 38 рефератів, що належали 18 референтам). З особливою утіхою треба піднести, що в останніх тих роках цілим рядом виступили з самостійними працями робітники, виховані в значній часті самим Товариством, в різних галузях науки; деякі з праць сих молодих робітників були зауважені і прихильно оці-

нені сторонною критикою, що піднесла і найважнійше в сій справі — добру школу сих молодих письменників. Власне доброю пропедевтикою для самостійної наукової роботи показала ся організована від кількох років при секціях Товариства систематична бібліографія. Вона й далі вела ся на засіданнях секцій і на особніх сходах учасників в господі Товариства. Крім того на засіданнях секцій ставили ся й обговорювали проекти нових праць і публікацій, а природнича секція не спускала з ока многоважну справу термінології, що вимагає особливої уваги наших природників.

Дві справи, до котрих забрало ся Товариство в сих останніх роках, мають важне значінне для розвою наукової роботи. Одна — се уділюванне стипендій і грошевих запомог, то титулом вперед виплаченого гонорара, то запомог у властивім значінню, для уможливлення наукових студій і спеціальних дослідів, екскурсій і т. и.; про се ширше згадано в секретарськім справозданню, тож я тут піднесу тільки, що в наших обставинах, навіть та сама по собі невелика сума, яка в сих двох роках могла бути уділена при убогих засобах Товариства, мала велике значінне при повнім браку якихось фондів на сі цілі в нашім краю і зробила чималу прислугу науковій роботі. Можна тільки пожадати, щоби Товариство могло на се мати більші фонди в будучности.

Друга справа — се бібліотека Товариства. Бібліотечна справа стоїть у нас взагалі дуже лихо. На цілій нашій території від Сяна до Кубані нема ні одної бібліотеки, що мала-б добре зібрані і хоч більшменш повні колекції всьго того, що належить до нашого народу й його території (Україна). Про самий Львів і взагалі австрійську Україну-Русь нема що й казати: часом найелементарнійших публікацій що до української історії, історії літератури, етнографії не можна добути. При такім неможливім стані бібліотечної справи для Товариства стає річею доконче потрібною заходитись коло своєї власної бібліотеки. Та і тут, як і в усїм иншім, все опираєть ся на ту-ж саму обставину — брак гроша. В усякім разі Товариство зробило початки, які могло в теперішнім своїм стані зробити. Обміном з ріжними науковими інституціями добуто значне число цінних видань; напр. згадаю великі і цінні колекції видань київського університету, фільбольгічного відділу петербурської академії, комплет видань чеської академії, київської й петербурської археографічних комісій, одеського і казанського історичних товариств і т. и.; в дарі прийшли деякі приватні збірки. Нарешті в останнім році Товариство видало й певну (вправді невелику, коло 200 злр.) суму на закупа книжок, а від осени приняла особнього урядника до провадження бібліотеки д. М. Павлика, чоловіка щиро відданого інтересам дорученої йому інституції, і відкрила при бібліотеці читальню, щоденно

від 2. до 4. год. (крім свят і літніх вакацій). Коби сі скромні початки як найскорше прийшли до відповідного розвою! Скомплетованне найваж- нійшого в сфері українсько-руської літератури, історії з помічними на- уками, материялів для порівняного фолькльору, передплата важнійших наукових часописей (з тих, що Товариство не дістає в обмін) — то пекучі потреби; як найскорше задоволення їх доконче потрібне для дальшого розвою наукової роботи.

Переходячи до наукових публікацій, можемо в сій сфері сконста- товати дальший і невинний розвій. Перше місце тут своїм обсягом як і попереду займали „Записки“ Товариства. Заміри, висловлені в попе- редній записці, були в значній мірі переведені в жите протягом сих двох років: 1895 р. вони почали виходити правильно що три місяці, від 1895 р. стали виходити по шість книжок на рік, що два місяці, в попередній величині. З заснованнем осібно „Збірника математично- природописно-лікарської секції“ в 1897 р. в „Записках“ зістались статі з круга наук історичних, фільольогічних і суспільно-політичних (пра- вничі розвідки мають свою „Часопись правничу“). Тим осягнена більша одностайність в змісті „Записок“. В 1898 р., огляди наукової літератури будуть розширені і на загально-історичну літературу; тим редакція робить ще крок в своїм замірі — дати в „Записках“ наукову часопись, що своїх читачів держала-б в курсі сучасної науки, передовсім в спра- вах безпосередно звязаних з Україною, але також і загальної науки. Зрештою тип і плян „Записок“ зістаєть ся той самий. Редакцію вів М. Грушевський. Склад „Записок“ буде видно з отього:

Уміщено було:	1895 р.	1896 р.	1897 р.
розвідок і материялів (I відділ)	15	18	15
заміток і дрібнійших материялів (II відділ —			
Miscellanea)	16	13	15
обговорено журналів	51	66	59
„ книжок	122	188	170
З того було (I і II відділи):			
розвідок з українсько-руської фільольогії	2	—	1
„ з історії літератури	8	7	6
„ з історії з помічними науками	9	10	11
історичних і літературних материялів	10	12	12
розвідок математичних і природничих та лікар-			
ських	2	4	—
В відділі бібліографії обговорено книжок:			
з фільольогії	4	6	8
з історії літератури	9	20	25

	1895 р.	1896 р.	1897 р.
з етнографії	15	36	17
з історії з помічними науками	46	29	61
з археології	3	8	10
з історії церкви	12	19	9
історичні й історично-літературні материяли . .	16	14	4
з права	4	12	9
з економії й статистики	6	4	6
з природознавства	2	5	4
збірники, словарі і т. и.	5	16	17

Зладжений вже „Показчик“ до перших 20 томів „Записок“, що буде долучений до одного з ближших томів, дасть можливість виробити собі докладний суд про наукову вагу сього видання.

„Часопись правнича“, зреформована 1896 р. з трохмісячника на річник, присвячений виключно науковим працям (частина інформаційна була при тім виключена), під назвою: „Часопись правнича, розвідки правничі секції історично-філософичної Наукового Товариства імені Шевченка“, вийшла двома річниками (VI. і VII.), по 10—12 арк. друку, під редакцією попереднього свого редактора д-ра К. Левицького; в них розміщено 9 розвідок і бібліографічні звістки. Крім того Товариство причинило ся запомогою в 300 злр. і певними друкарняними вигодами до видання просторого курсу цивільного австрійського права пок. Ол. Огоновського (в 2 томах) і уможливило тим се видання.

1897 р. віділом і секціями прийнято плян осібних збірників історично-філософичної і фільологічної секцій, призначених для більших статей й материялів, вони почнуть виходити 1898 р. (Збірник фільологічної секції вже друкується і вийде з початком 1898 р.).

Заснована 1895 р. археографічна комісія провадила свою роботу далі; протягом 1896—7 р. вона мала 5 засідань (1896 р. — 3, 1897 — 2). 1896 р. видала вона I том Памяток української мови й літератури, що містив старозавітні апокріфи, зібрані д-ром Франком, з його вступною розвідкою (коло 29 арк. друку), 1897 р. — II том Жерел до історії України-Руси, люстрації королівщин в землях Перемишльській і Саноцькій, під редакцією М. Грушевського, з його вступною розвідкою про економічний стан селян в Перемишльським старостві в серед. XVI в. (коло 23 арк. друку). Розпочато друк IV т. Жерел, присвяченого актам з часів Хмельниччини, II т. Памяток (новозавітні апокріфи), приготовлено копії материялів для дальших томів люстрацій і для збірника драматичної літератури XVII—XVIII в.

Наплив етнографічних матеріалів і розвій роботи на тім полі ставить на чергу утворення особної етнографічної комісії. Заснований 1895 р. Етнографічний збірник вийшов двома томами (11 і 15 арк.). Але по тому на рік — сього рішучо за мало в порівнянні з нагромадженим матеріалом. В 1897 р. прийнято проєкт д. Вовка — утворити особну публікацію для етнологічних матеріалів, що мали-б виходити під його редакцією; перший том розпочався друком, але не встиг вийти до кінця року. Крім того виділ постановив помножити й число томів Етнографічного збірника, що за вилученням етнологічних матеріалів, містив би на далі фольклорні. Технічні причини (незвичайний стиск в друкарні Товариства) не дали однак можливості ще сього року видати замість одного два томи Етнографічного збірника, вийшов лише один, але більший обсягом. Том II Етнографічного збірника містить дві збірки фольклорних матеріалів і одну описову студію; том III — першу частину фольклорних матеріалів з Угорської Русі, зібраних молодим нашим етнографом В. Гнатюком, що відбув кілька екскурсій на Угорську Русь за допомогою Товариства з визначним успіхом; сподіємося, ці нові й інтересні матеріали, зібрані на майже непорушеній етнографами території, будуть з особливою утіхою повитані в етнографічній літературі, що з признанням занотувала вихід перших двох томів Збірника. На дальші томи приготовлено цілий ряд збірок: дальші матеріали з Угорської Русі, фольклорні матеріали з Брідщини, Стрийщини, Городецького повіту, галицького Поділля, з Бачви на Угорщині і ин. Ми-ж з особливою утіхою мусимо піднести, що наші жалі про брак сил для оброблення етнографічних матеріалів усовують ся: і тут виступають молоді сили, підховані нашим Товариством.

Нове видавництво „Збірник математично-природописно-лікарської секції“, засноване 1897 р., вийшло протягом сього року аж двома книжками, по 9—10 арк. Се пояснюється тим, що вже з осені попереднього року були відложені для нього матеріали, які наспіли до Записок, але в усякім разі сей початок виразно показав скептикам можливість і у нас такого спеціального видавництва. В двох перших книжках Збірника уміщено 17 статей, з того математичних 6, природничих 5, лікарських 6. Редакцію вели проф. І. Верхратський і В. Левицький (в Тарнополі). Крім того видана була 1897 р. прийнята попереднім виділом до видання Соматологія проф. Верхратського, що, сподіємося, зробить свою прислугу нашій науці на полі термінології.

Перенята на себе від чотирох років Т—ом „Руська історична бібліотека“ вийшла двома томами, по тому на рік — XVIII і XIX (коло 19 арк. том); в них уміщено було: докінчення Мазепи Костомарова, студії Антоновича про останні часи козаччини на правім боці Дніпра

і гайдамацтво, Єфименкової — про оден типовий розрух XVIII в. в лівобічній Україні, та передруковані розвідки покійного голови нашого Товариства Ю. Целевича — про галицьких опришків. Почавши від XVIII т. (власливо — умщеної в нїм розвідки В. Антоновича) переклади в Руск. істор. бібл. подають ся повні, з усім науковим апаратом, щоб могли заступити вповні оригінали. На XX том призначено монографію про Колівищину — Як. Шудьгина, яко доповненне виданих в XIX т. розвідок.

Визначним фактом минулого (1897) року була довершена при кінці його реформа літературно-наукової часописи „Зоря“, перенятої від давнїйшого часу Товариством. Ся многозаслужена на полі нашої літератури й культури часопись своєю програмою вже перестала відповідати духовим потребам нашої громади, що значно і скоро зростали останніми часами. Виділ приняв плян реформи сього журнала, по котрому він мав бути заступлений місячником коло 12 аркушів вел. вісімки, що має містити в собі крім оригінальної й перекладеної белетристики популярно-наукові статі, критично-літературні студії з нашого й чужого письменства та огляди літератури й культурного життя на Україні-Руси, в світї словянським і загально-людським. Новий журнал має титул: „Літературно-науковий Вістник“, редакцію поручено комітетови, зложеному з дд.: Ол. Борковського, бувшого редактора „Зорі“, проф. М. Грушевського, літерата Ос. Маковея, д-ра Ів. Франка, бувшого редактора літературно-наукової часописи „Житє і Слово“.

Всього протягом сих двох років взяло участь в наукових видавництвах Товариства 80 осіб (між ними дві жінки), з них 29 заграничних.

Круг зносин нашого Товариства з науковими інституціями і видавництвами своїми й чужими дуже значно розширив ся протягом сих двох років. Тепер воно має обміну публікацій з якими 50-ми інституціями і видавництвами; розуміть ся се — головно словянські інституції; зпоміж тих словянських країв, не кажучи за російську Україну, з Товариством нашим стоять у зносинах особливо численні інституції в Росії й Чехії; можна сказати, що всі значнійші інституції, принаймні значна більшість тих стоїть вже у зносинах з нашим Товариством.

Зсумувавши все те з повним вдоволенням можемо ми оглядатись на наукову діяльність Т—ва в сих двох роках. Не змарновано часу, не заведено надій, зроблено чимало, як на наші обставини — навіть і дуже. Тож тим більше заохоти до дальшої невсипущої, інтензивної праці на тім так мало обробленім полі нашої культури, з вірою в плодотворність тієї праці, в переконанню її глибокого значіння для піддвигнення нашого народа.

2 (14) грудня 1897.

Михайло Грушевський.

В и д а н н я,

*що приходять до бібліотеки Наукового Товариства ім. Шевченка
(окрім українсько-руських).*

Almanach České Akademie pro vědy, slovesnost a umění.

Archiv für slavische Philologie, herausgegeben von V. Jágic.

Archiv pro lexigografii a dialektologii, vydava III třída České Akademie.

Biblioteka Warszawska.

Варшавскія университетскія извѣстія.

Венгеровъ С. Критико-біографическій словарь русскихъ писателей и ученыхъ (Петербург).

— Русскія книги, съ біографическими данными объ авторахъ и переводчикахъ.

Вѣстникъ Славянства, издаваемый проф. В. В. Качановскимъ.

Věstník České Akademie pro vědy, slovesnost a umění.

Věstník Národopisného musea českoslovanského.

Věstník českoslovanských musej a spolků archeologických, v Čáslavi.

Вѣстникъ „Народного дому“.

Волынскій историко-археологическій сборникъ.

Historický Archiv České Akademie pro vědy, slovesnost a umění.

Годичный Актъ Императ. Петербургскаго университета.

Dom in Svet, list za leposlovje in znanstvo, v Ljubljani.

Древности -- Труды Славянской комиссіи импер. Московскаго археологическаго общества.

Этнографическое Обзорѣніе, изданіе Этнографическаго отдѣла импер. Общества любителей Естествознанія, Антропологии и Этнографии при Московскомъ университетѣ.

Живая Старина, періодическое изданіе отдѣленія этнографии Импер. Русскаго Географическаго Общества.

Записки император. Харьковскаго университета.

Записки импер. Новороссійскаго университета.

Записки историко-филологическаго факультета император. С.-Петербургскаго университета.

Записки император. Одесскаго общества исторіи и древности.

Zlatá Praha, obrazkový časopis pro zabavu a poučení.

Zpráva o činnosti Národopisného Musea českoslovanského.

Извѣстія отдѣленія русскаго языка и словесности импер. Академіи наукъ (Петербург).

Извѣстія общества археологій, исторіи и этнографіи при импер. Казанскомъ университетѣ.

Извѣстія историко-филологическаго института кн. Безбородко въ Нѣжинѣ.

Извѣстія Товарической ученой архивной комиссіи.

Kwartalnik Historyczny, organ Towarzystwa Historycznego (Львѣв).
Кіевская Старица.

Listy filologické, vydáváji se nákladem jednoty českých filologů v Praze.

Литературный Сборникъ изд. галицко-русскою Матицею.

Лѣтопись занятій археографической комиссіи (Петербург).

Лѣтопись историко-филологическаго общества при Импер. Новоросійскомъ университетѣ.

Lud, organ towarzystwa ludoznawczego we Lwowie.

Mélusine, recueil de mythologie, littérature populaire, traditions et usages, dirigé par H. Gaidoz.

Národopisný sborník českoslovansky, vydává narodopisna společnost českoslovanská a národopisne museum českoslovanské.

Novo doba — Нова доба — Nova doba, v Zlatnom Pragu.

Отчетъ импер. Публичной библіотеки (в Петербургѣ).

Отчетъ импер. Одесскаго Общества Исторіи и Древностей.

Памятники славяно-русскої письменности, изданные археографической комиссіею (Петербург).

Памятники древной письменности (Петербург).

Příspěvky k dějinám narodopisu českoslovanského, vydava rada Narodopisného Musea Českoslovanského.

Prosvjeta, list za zabavu, znanost i umjetnost, u Zagrebu.

Протоколы Троицкосавско-Кяхтинскаго отдѣленія Приамурскаго отдѣла Географическаго Общества.

Rad Jugoslovenske Akademije znanosti i umjetnosti, razredi filologijsko-historijski i filologijsko-juridički.

Rozprawy Česke Akademie, Třída I (pro vědy filosofické, právní a historické).

— Třída II (rozpravy obsahu mathematického a přírodovědeckého).

— Třída III (filologická).

Roczniki towarzystwa przyjaciół nauk Poznańskiego.

Sbírka pramenů ku poznání literárního života v Čechách, na Moravě a v Slezsku, vydává III třída České Akademie.

Сборникъ отдѣленія русскаго языка и словесности импер. Академіи наукъ.

Сборникъ Харьковскаго историко-филологическаго общества.

Сборникъ матеріаловъ для описанія мѣстностей и племенъ Кавказа.

Сборникъ историко-филологическаго общества при институтѣ кн.

Безбородко въ Нѣжинѣ.

Světozor, v Praze.

Сельско-хозяйственная хроника Херсонской губерніи.

Статистико-экономическій обзоръ Херсонской губерніи.

Starine, na sviet izdaje Jugoslovanska Akademija Znanosti i Umjetnosti.

Труды комитета для историко-статистическаго описанія Подольской епархіи.

Университетскія извѣстія (місячникъ київського університета).

Ученыя Записки императ. Юрьевскаго Университета (в Дерптѣ).

Ученыя Записки императ. Казанскаго Университета.

Časopis pro péstování matematiky a fysiky, vydává Jednota českých matematiků v Praze.

Чтенія въ историческомъ обществѣ Нестора-лѣтописца (Київ).

Ж Н И В А

У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ І НА БУКОВИНІ.

(На основі дат в „Statistisches Jahrbuch des k. k. Ackerbau-
ministeriums 1896 i 1897“).

Написав Вячеслав Будзиновський.

Всякі статистичні дати про рільництво в Галичині збирає в східній Галичині ц. к. Рільниче Товариство у Львові, а в західній Галичині таке саме товариство в Кракові. З причини, що природні прикмети терену як і клімат в високій мірі впливають на результати господарки і уформоване рільничих відносин, а вони не на цілім просторі краю однакі, треба було поділити край на менші части і деякі господарські з'явиска обсервувати на кожній части краю окремо. Політичний поділ краю не все відповідає поділові, який випадало би зробити, коли за підставу поділу возьмемо кліматичні і природні прикмети терену. Через те приняв статистик як для східної, так і західної части краю поділ більше відповідний цілям рільничої статистики.

Східну Галичину він ділить на 17 отсих природних областей:

I. Глинястий гумус в Сокальськiм: Белз, Сокаль і Угнів.

II. Черноглинястий вапнистий ґрунт на північнім сході: Радехів і часть Лопатина (47%).

III. Піски над Стиром і Бугом: Мости великі, частина Бродів (64%), Буська (49%), Камінки Струмилової (52%), Лопатина (53%).

IV. Глина між Равою, Перемишлянами і Золочевом: Глиняни, Куликів, Олесько, Рава Руска, Винники, Жовква, часть Бродів (36⁰/₀), Буска (51⁰/₀), Камінки Струмпової (48⁰/₀), околиці Львова (44⁰/₀) і Золочева (46⁰/₀).

V. Високорівня на північ від головної водної границі: Бібка, Янів, Перемишляни, Залізці, часть Бережан (77⁰/₀), Городка (62⁰/₀), околиці Львова (56⁰/₀), Щирця (67⁰/₀), Зборова (56⁰/₀) і Золочева (54⁰/₀).

VI. Вохкий пісок між Ярославом, Яворовом і Равою: Чешанів, Яворів, Краковець, Любачів і Немирів.

VII. Глина між Перемишлем, Самбором і Львовом: Мостиська, Рудки, Судова Вишня, часть Городка (38⁰/₀), Комарна (71⁰/₀), Самбора (43⁰/₀) і Щирця (33⁰/₀).

VIII. Низина над Сяном: Дубецько, Ярослав, Нижанковичі, Перемишль, Радимно, Синява.

IX. Підкарпатське Підгірє: Бірча, Добромилі, Дрогобич, Стара сіль, часть Березова (Бжозова) (56⁰/₀), Ліска (67⁰/₀), Підбужа (56⁰/₀), Самбора (24⁰/₀), Сянока (40⁰/₀), Стрия (20⁰/₀) Устрик долішних (55⁰/₀).

X. Сяніцька високорівня: часть Березова (Бжозова) (44⁰/₀), Риманова (24⁰/₀) і Сянока (60⁰/₀).

XI. Підгірє між Сяноком, Туркою і Стриєм: Балигород, Болехів, Бориня, Буківско, Лютовиска, Сколе, Турка, часть Ліска (33⁰/₀), Підбужа (44⁰/₀), Риманова (76⁰/₀) і Устрик долішних (45⁰/₀).

XII. Лісисті гори на полудневім сході: Деятин, Косів, Кути, Печеніжин, Солотвина, часть Долини (72⁰/₀), Калуша (46⁰/₀), Надвірні (66⁰/₀) і Рожнітова (11⁰/₀).

XIII. Низина над правим берегом Дністра і його притоками: Богородчани, Галич, Лука, Мединичі, Николаїв, Станіславів, Войнилів, Журавно, Жидачів, часть Долини (28⁰/₀), Калуша (54⁰/₀), Комарна (29⁰/₀), Надвірні (34⁰/₀), Рожнітова (89⁰/₀), Самбора (33⁰/₀), і Стрия (80⁰/₀).

XIV. Глина між Коломиєю, Жидачевом і Підгайцями: Бурштин, Ходорів, Козова, Монастириська, Підгайці, Рогатин, Тисьмениця, часть Бережан (23⁰/₀) і Товмача (47⁰/₀).

XV. Степ: Гвоздець, Городенка, Коломия, Обертин, Снятин, Заболотів і часть Товмача (50⁰/₀).

XVI. Полудневе Поділе: Борщів, Бучач, Чортків, Гусятин, Копичинці, Мельниця, Потік Золотий, Товсте, Заліщики і часть Товмача 3⁰/₀).

XVII. Північне Поділе: Будзанів, Грималів, Микулинці, Нове село, Скалат, Тернопіль, Теребовля, Вишнівчик, Збараж і часть Зборова (44⁰/₀)¹).

Буковину ділять на отсі три природні терени:

I. Рівнина і горби: Чернівці, Кіцмань, Садагура, Станівці, Сучава, Серет, Заставна, Селетин, часть північна Радівців (19⁰/₀), північна Гурагумори (34⁰/₀), північно-східна Сторожинців (34⁰/₀) і кілька громад східної части Вижницї (20⁰/₀).

II. Підгіре: Солька і більші части повітів: Сторожинці (66⁰/₀), Радівці (81⁰/₀) і Вижниця (80⁰/₀).

III. Гори: Дорна, Кімполюні, Путилів і більша часть повіту Гурагумора (66⁰/₀).

Загальний погляд.

Справоздане ц. к. Товариства рільничого у Львові.

1895 Р І К.

Пшениці і житови зашкодили в деяких околицях миши — се нещастє східної Галрчини; але ще більше пошкодила зима великими масами снігу, що упав на незамерзлу ще землю.

На весну заорано дуже много жита. Пшениця показала ся відпорнійшою, хоч і її мусїли подекуди заорювати. Весна і літо сприяли вже збіжу.

Пшеничне жниво випало лїпше як житне, хоч і його можна назвати лиш середнім. Досить добре випав збір ячменю і вівса, так само добре зародила кукурудза, під котру пішло багато переораного пшеничного і житного ґрунту. Гречку вибив в деяких околицях град; в иньших околицях зерно було досить добре. Торговельну вартість мало лиш 70⁰/₀ продукції. Опуст при продажі меньше вартних сортів був 10—50⁰/₀ торгової ціни. Просо випало добре. Торговельну вартість мало 85⁰/₀ продукції. Опуст при продажі решти випав 10—15⁰/₀. Гороху мало коло 80⁰/₀, вартість торгую. Опуст при решті до 35⁰/₀ торгової ціни. Що-до картофель, то збір випав добре, при чім 80⁰/₀ продукції надавав ся на торг. Збір

¹) Коли десь в дальшій части сеї праці прийде ся нам цитувати наведені тут природні терени, будемо означувати їх лиш дотичними цифрами.

бураків був також досить добрий, однак при тім зазначено, що на селянських ґрунтах випала продукція гірше, як на панських.

Збір хмелю був взагалі добрий, лише в кількох околицях потурбував його град, так що в деяких місцевостях зібрано з морія лиш 46 клі., з того 80 до 85% продукту мало кваліфікації товару першого сорта. Решта 15—20% припало на сорт другий і третій.

Управа тютюну росте з року на рік безнастанно. Збір в тім році був досить добрий.

1896 Р І К.

Осінь 1895 року була переважно суха, але се небагато зашкодило зимовим засівам; вони добре також перезимували, хоч сніг не покрив їх відповідно; також миши, що тут і там показали ся, засівам не дуже пошкодили.

Миши пошкодили лиш конюшині, котра в осени вже випала гірше, особливо в західних частях східної Галичини.

Весняна погода, що припадає на середину марта, тревала коротко; при кінці місяця і в першій половині цвітня прийшов додаток до зими, по нім в многих околицях наступив період холодних дощів, в иньших знов наступила суха студінь.

Вегетация житних і пшеничних засівів, як також конюшини, сїножатий і пасовиск опізнила ся. Деякі весняні засіви, з котрими можна було завчасу упорати ся, сходили поволі і могли з одного боку через вохкість рілі, а з другого через твердий ґрунт — лише дуже поволі розвивати ся. Саджене картофель і кукурудзи також дуже опізнило ся. В останній третині мая змінилася погода на лішше, наслідком того поправили ся всі засіви, як також конюшина і трава, і вигляди на добрі жнива поправили ся.

Збір пшениці як що-до соломи так і зерна можна назвати одним з ліпших; меньше добре випав збір ярої пшениці, хоч і його можна все ще назвати середнім.

Жита в тім році не переорували на весну тільки слабших засівів, що звичайно кожного иньшого року. Наслідком того в тім році виступає управа і жита і пшениці в розмірах більших, як торік, і зближає ся до розмірів давнійших літ. Погода сприяла розвоєви жита і жнива озимини випали і що

до соломи і що до ваги зерна добре; менше добре випали жнива ярого жита.

Ячмінь і овес випав в тім році гірше як торік, жнива можна назвати середними. Ячмінь дав лиш дуже мало доброго броварного товару.

Для кукурудзи була погода неприязна. Не могли потворити ся великі шульки, а і ті не розвинули ся добре. Се відноситься ся особливо до тих теренів, де кукурудза становить важнійший продукт. Жниво випало квантитативно зле, хоч зерно було що-до якости добре.

Під горох ідуть що-раз більші обшари (коло 5000 га. більше, як торік) бо добре зібраний горох до вареня знаходить собі великий попит. Результат збору не виходить поза границі середного. Якість зерна гірша, як в 1895 р.; за добрий торговий продукт можна уважати коло 78⁰/₁₀₀. Гірший товар продає ся о 10—50⁰/₁₀₀ дешевше від торгової ціни.

Управа бобу також збільшає ся. Збір був гірший як минувшого року, але можна його назвати ще середним. Торговельного продукту є 85—90⁰/₁₀₀. Страта при продажі гіршого сорту виносить 20⁰/₁₀₀ торгової ціни.

Збір фасолі був лиш середний.

Гречка дала досить добру солому; зерно мало де добре витворило ся, бо погода не була для того плоду відповідна. Торгового продукту було 65⁰/₁₀₀; решта була о 30⁰/₁₀₀ торгової ціни дешева.

Просо випало квантитативно і квалітативно досить добре. 80⁰/₁₀₀ продукції можна уважати за торгову. Опует при гірших сортах виносив 30⁰/₁₀₀ торгової ціни.

Вика дала в загалі такий самий результат як попередного року, лиш вага зерна менша.

Сочевиця дала лекше зерно як перед роком.

Опасові рослини (вика, мішанка, конюшина) дала добрий середний збір. Конюшина з другого покосу дала 80⁰/₁₀₀ торгового сіна.

Насіє конюшини цало 70⁰/₁₀₀ торгового зерна. Гірші сорти насіня конюшини продавали ся о 20—50⁰/₁₀₀, гірші сорти сіна конюшини о 25⁰/₁₀₀ низше ціни торгового товару.

Люцерна і збільшила терен і дала добре жниво.

Сіножати дали квантитативно дуже добрий збір, але пізнійше, наслідком непогоди трудно було звозити, і через те продукт потерпів на якости. Отава випала гірше наслідком

посухи. Одначе торгову якість має 80⁰/₀ продукту. Решта продає ся зі стратою 10—40⁰/₀ торгової ціни.

Збір картофель випав не вважаючи на некористну для них погоду, добре; продукт був здоровий. Торгову вартість мало 85—90 ⁰/₀. Решта була без вартости, бо на продаж цілком не надавала ся. Розмір управи картофель знов збільшив ся, особливо в малій посїлости.

Бураки дали добрий результат; капуста — сей для сїльської людности важний продукт, випав дуже слабо.

Бураки цукрові дали добрий результат; їх управа зачинає вводити ся на більші розміри в полуднево-східній часті краю.

Випадає тут піднести, що як в великій так і малій посїлости можна за примітити зміну системи в господарюваню. Лежить вона в тім, що управу збіжа, а спеціально ярих засївів і гречки зачинають обмежувати в користь опасових і копанних плодів. Видко се з порівняня сего року з попередним.

Ріпак, управлюваний головно на інтензивно ведених великих посїлостях дав що-до скількості добрий збір. Менше добрий був він що-до ваги зерна. Яко торговий товар можна було уважати 85⁰/₀ продукції. Страта при решті продукту виносила 10—40⁰/₀ торгової ціни.

Льон і коноплі удали ся досить добре. Управа льну збільшила ся, коли противно управу конопель обмежено.

Мак і аниж, котрі мають яке таке значене лиш в деяких околицях полудневого сходу, дали середний збір.

Управа тютюну збільшила ся в тім році о 20⁰/₀ в порівняню з попередним роком. Збір був не лиш гірший як в 1895 р., але навіть пересїчна управа з кількох попередних літ є більша, як результат з 1896 р. Винна сему посуха, що виступила як раз в час, коли та рослина найсильніше розвиває ся. Якість збраного продукту добра.

Скількість збраного хмелю рішучо слаба, також що-до якости не можна назвати збір добрим. Найбільше 75⁰/₀ продукту надає ся на торг, і то ціна його виносила 30 зр., найбільше 50 зр. за 56 kg. Велика часть продуцентів носить ся з гадкою сильно обмежити управу хмелю.

Що-до овочів, то зернисті овочі дали ліпший результат як кісткові, одначе тільки що до яблук, бо грушки — з малими винятками — майже цілком не зародили. Якість овочів також була марна.

Справозданє Товариства рільничої культури в Чернівцях.

1895 Р І К.

Погода 1895 року була на Буковині дуже змінна. Початок осені 1894 був дуже сухий, так що вчасні зимові засіви, особливо ріпак, зійшли дуже зле. Вже в осені треба було уважати їх за невдатні. Правда, що при кінці осені було доста опадів; але засіви не могли вже сильнійше розвинути ся, бо до того в північних частях знищили їх сильно миши. Під кінець грудня стало холодійше і упав сніг, по тім в другій половині січня 1895 наступило незвичайне тепло. Аж під кінець січня і в лютім упали знов великі сніги, що грубою верствою покрили цілий край. Під снігами згнула велика часть озимини, бо земля була не замерзла. Коли сніг стопив ся коло марта, наступили уперті сухі східні вітри, що тревали кілька тижнів і знищили знов велику часть зимових засівів. В червни падали за часто дощі, так що в заглибленнях і на долах назбирало ся багато стоячої води, котра щезла аж від горяча липня. Горяча погода причинила ся також до того, що жнива дали дуже сумний результат. За те погода в серпни і вересни була незвичайно прихильна для пізних плодів (кукурудза, бураки, картофлі) як також і для нової озимини.

Сочевиці, вики, льнянки, маку, цукрових бураків (з виїмком капусти) і хмелю не культивують в цілій Буковині, або що найбільше — релятивно на такі малі розміри, що міністерияльна публікація уважає зайвим згадувати про результат їх збору в своїм статистичнім виказі. Окрім того не маємо тут гороху, фасолі, бураків і конюшини в третій части краю; ріпаку, анижу, тютюну, капусти і винограду в другій і третій части.

Виноград засаджено на 56 гектарах сіножатий, перемієних на виноградники.

1896 Р І К.

Осінь попередного року була для зимових засівів дуже добра. Засіви зійшли скоро і добре перезимували. Погода з початком цвітня були також добра і можна було скоро взяти ся до весняних робіт. В другій половині мая і в червни був холод і слота, через що роботи троха опізнили ся, але засівам се не пошкодило. Спека в липни і серпни розвіяла великі надії рільників і жнива випали середно. Також в вересни і жовтни погода не дописала.

Кукурудза видала збір о 25—30% менший як в попереднім році. В деяких околицях пошкодив град, що падав в вересни.

Найліпше взагалі випав в тім році збір жита; по нім озима пшениця, ріпак, овес і картофлі. Ячмінь, кукурудза, стручкові овочі і бураки дали гірший збір, як в 1895 р.

Конюшина і трава дали добрий результат.

Холод і слота не позволили розвинути ся овочам, так що ліпший збір був лише в околицях положених користнійше для овочів. Се можна сказати головно до сливок і орехів.

Управу тютюну залишено цілком через трудности, які робили органи фінансових властей!

Не кожда околиця і в Галичині і на Буковині родить однако і однакі роди плодів. Деякі околиці надають ся менше до управи певних плодів, а деякі більше; деякі знов цілком не надають ся до їх управи.

в схід. Галичині на Буковині

Кукурудзи нема в обох роках на теренах	1—3, 6, 9—11,	
" " " 1896 р. також	" 7	
Проса " " обох р.	" 11, 12	
Сочевиці " " "	" 1, 6—13	1—3
Вики " " "	" 12	1—3
Фасолі " " "	" 1—3	3
Гречки " " "	" 11, 12	
Ріпаку " " "	" 2, 3, 6, 11, 12	2, 3
Ляниці " " "	" 1—3, 6—13	1—3
" в 1896 р. лиш	" 17	
Маку нема в обох роках	" 1—4, 11, 13, 17	1—3
" " " 1895 " ще	" 5, 7, 16	
" " " 1896 " "	" 8—10, 12	

В статистичнім виказі нема також:

В Галичині	на терені	рік
Ярої пшениці	II	1895—96
Ярого жита	I, X, XVII	1895
"	I, XIV—XVII	1896
На Буковині		
Пшениці озимої	III	

Урядове справозданє подає дати з 19 австрійських провінцій; східну і зах. Галичину бере воно за дві окремі провінції; північний і полудневий Тироль; Ториція і Градиска становлять тут одну провінцію.

Поміж 19-ма провінціями займає що-до видайности¹⁾ землі взятої під управу:

	східна Галичина		Буковина
	місце	місце	місце
Пшениці	1895	— 14	10
	1896	— 11	3
Жита	— 1895	— 16	10
	1896	— 10	1
Ячменю	1895	— 12	1
	1896	— 18	3
Вівса ²⁾	1895	— 14	2
	1896	— 15	3
Кукурудзи ³⁾	1895	— 9	2
	1896	— 9	4

Табеля III, то свідощтво, яке жнива виставили нашим рільникам. Сумне воно. Один поверховний лиш погляд показує нам, як мало хліба добуває з землі своєї галицький хлібороб, в порівнаню з своїм товаришом по промислу в Чехах. Земля більшої часті східної Галичини і руської Буковини ліпша як в західній Галичині, як в Чехах. В цілій Австрії нема так добрих ґрунтів, як у нас. Наш гектар повинен родити пересічно більше, як гектар в котрім небудь иньшим краю Австрії. А про те так не є. На який лиш рід продукції звернемо нашу увагу, побачимо, що земля наша продукує менше, як лиха земля иньших країв. З порівняня східної Галичини з Буковиною виходить, що Буковина більше продукує з гектара, як східна Гал. Се можна би пояснити собі тим, що Буковина, особливо північна, має ліпшу землю, як сх. Гал. Та не можна вже пояснити тим собі факту, що, не ліпша від нашої, чеська земля дає ліпші плоди як наша. Навіть гірша від нашої — земля західної Галичини, де сама глина і піски, родить дуже часто ліпше, як ліпша земля східної Галичини. Коли придивимо ся самій східній Галичині, побачимо, що гектар дрібної посілости

¹⁾ в сотнарах метричних.

²⁾ між 18-ма провінціями.

³⁾ „ 14-ма „

дає пересічно менше, як в тій самій околиці гектар великої посілости. Сего цілком вже не можна пояснити собі ріжницею в природних власностях землі. Тяжко допустити, що в тій самій околиці вся ліпша земля належить до великої посілости, а до малої вся гірша. Винна тут лиха господарка. В результаті бачимо, що земля дрібної посілости східної Галичини видає менше, як земля великої посілости; обі дуже часто не дорівнують результатам жнив в західній половині краю; ціла Галичина продукує з гектара менше як Буковина; а ще менше як Чехи, або інші краї австрійської держави.

Таб. 1. Просторонь, котра в Чехах дає 100 гектолітрів,

п р о д у к у є г е к т о л і т р і в :					
	в році	східна Галичина	Буковина	західна Галичина	Чехи
Пшениці	1895	72·2	78·1	75·1	100
	1896	90·4	94	77·2	
	пересічно в обох роках	81·3	86	76·1	
Жита	1895	60·2	86·3	74	
	1896	85·3	117·2	84·7	
	пересічно в обох роках	72·7	101·7	79·3	
Ячменю	1895	78·3	117	81·4	
	1896	66·6	97·8	67·2	
	пересічно в обох роках	72·4	102·4	78·3	
Вівса	1895	74·9	107·3	98·1	
	1896	79·5	109·2	82·9	
	пересічно в обох роках	77·2	108·2	90·5	

Невідрадно виглядає сей результат, змірений на гектолітри. Просторонь, котра в році 1896 взята в Чехах під управу ячменю дає пересічно 100 гектолітрів зерна, дає східній Галичині лиш 66·6 гектол.

Ще гірше покаже ся нам результат жнив, коли зміримо його і порівнаємо не на гектолітри, а на вагу. Галицька земля не лиш що дає гірше зерно, але воно ще до того марнїйше, має меньшу вагу, як зерно в иньших провінціях (Таб. IV). Через те не має воно на світовім торзі такої вартости і ціни як збіже, з котрим нашому хліборобови приходить ся вести конкуренційний бій. Наше збіже не витримує конкуренції з своїм

заграничним соперником, має низшу ціну і через те чистий зиск (в грошах) нашого хлібороба менший, ніж у того Чеха, що даним збіжем засіває таку саму просторонь землі.

Коли би ми результат жнив мірили лиш на гектолітри, вийшло би порівнанє не раз на нашу користь. В році 1896 дав один гектар жита в східній Галичині 13·4 гкл., в західній 13·3 гкл., значить у нас о одну десяту гектолітра більше. Але коли продукт зважимо, покаже ся, що гектар західної Галичини дає жита 9·3 с. м., а в східній Галичині лиш 8·8 с. м. себ-то не вважаючи на більшу міру о 0·5 сотнара менше на вазі. Коли порівнанє між продукцію нашого ґрунту, і того, на котрім господарує Чех, зробимо на сотнарі, одержимо слідуочий результат :

Таб. 2. а) Головні роди збіжа.

Одна і та сама просторонь дає сотнарів метричних в :						
Рід збіжа		Р і к	Чех	східній Галичині	Буковині	західній Галичині
П ш е н и ц я	взагалі	1895	100	64·1	83·2	71·7
		1896		76·4	97·0	74·8
		пересічно в обох роках		70·2	89·9	73·2
	озимина	1895		64·5	81·6	72·9
		1896		79·2	103·3	76·7
		пересічно в обох роках		70·9	92·4	74·8
	ярина	1895		75·7	63·8	83·7
		1896		58·5	74·0	69·1
		пересічно в обох роках		67·1	68·9	76·4
Ж и т о	взагалі	1895	100	58·2	84·6	71·8
		1896		79·2	120·7	83·8
		пересічно в обох роках		68·7	103·5	77·8
	озимина	1885		61·8	70·9	67·2
		1896		79·4	125·9	83·0
		пересічно в обох роках		70·6	98·4	75·1
	ярина	1895		58·0	64·6	78·3
		1896		72·2	88·8	89·0
		пересічно в обох роках		65·1	76·7	83·6
ячмінь	1895	100	70·7	110·7	76·1	
	1896		55·8	99·2	63·5	
	пересічно в обох роках		63·2	104·9	69·8	
овес	1895	100	72·5	100·9	100·9	
	1896		65·5	109·6	86·0	
	пересічно в обох роках		69·0	105·2	93·4	

Таб. 2. в) Інші важніші продукти.

Одна і та сама просторонь дає согнарів метричних в:					
Рід продукту	Р і к	Чехах	східній Галичині	Буковині	зах. Галичині
картофлі	1885	100	121·6	128·5	89·5
	1896		198·2	178·7	155·4
	пересічно в обох роках		159·9	153·6	122·4
бураки цукрові	1895	100	95·8	—	81·5
	1896		95·2	—	104·0
	пересічно в обох роках		95·5	—	92·7
ріпак	1895	100	116·7	112·46	—
	1896		128·44	121·1	—
	пересічно в обох роках		122·60	216·78	—
хміль	1895	100	104	—	—
	1896		47·7	—	—
	пересічно в обох роках		75·6	—	—
кукурудза	1895	Мораві 100	72·8	105·9	—
	1896		73·1	94·4	—
	пересічно в обох роках		72·9	100·1	—

Порівнюючи продукцію східної Галичини з Чехами, маємо на увазі пересічну продукцію без огляду на те, чи се продукція дрібної, чи великої посілости. Дрібна посілость східної Галичини продукує на тій самій просторони менше і є зерно гірше, як випродуковане на великій посілости. Через те коли порівнаємо з Чехами окремо продуктивність гектара великої посілости, а окремо продуктивність гектара малої посілости, буде цифра для першої більша від поданої вже пересічної, а для другої низша. Таб. 3.

Одна і та сама просторонь дає согнарів метричних:				
Рід збіжа	Р і к	Чехам	східної Галичини	
			малій посілости	великій посілости
Пшениця	1895	100	58·7	71·0
	1896		72·4	86·7
	пересічно в обох роках		68·1	79·0
жито	1895	100	55·3	66·9
	1896		76·5	86·5
	пересічно в обох роках		65·9	76·7
ячмінь	1895	100	69·0	79·0
	1896		54·2	60·4
	пересічно в обох роках		61·6	69·7
овес	1895	100	67·6	90·2
	1896		61·9	76·3
	пересічно в обох роках		64·7	78·7

З трох останніх табель бачимо вже велику різницю на некористь східної Галичини не лиш в порівнянню з Чехами, але і в порівнянню з Буковиною і західною Галичиною, як також, беручи на увагу саму східну Галичину, в некористь малої посілости східної Галичини, коли порівнаємо її з великою посілотою.

Ті різниці виступлять ще виразнійше, коли порівняємо процентові відносини східної Галичини з західною і Буковиною і великої посілости з малою в східній Галичині.

Таб. 4.

Одна і та сама просторонь дає сотнарів метричних :			
Рід збіжа	Р і к	Галичина	
		західна	східна
Пшениця	1895	100	89·36
	1896		103·06
	пересічно в обох роках		96·21
Жито	1895	100	81·08
	1896		92·62
	пересічно в обох роках		90·92
ячмінь	1895	100	82·83
	1896		78·80
	пересічно в обох роках		80·81
овес	1895	100	71·84
	1896		76·25
	пересічно в обох роках		74·04

Таб. 5.

Одна і та сама просторонь дає сотнарів метричних :			
Рід збіжа	Р і к	східна Галичина	Буковина
Пшениця	1895	100	122·62
	1896		122·77
	пересічно в обох роках		122·69
жито	1895	100	148·33
	1896		152·12
	пересічно в обох роках		150·22
ячмінь	1895	100	157·6
	1896		177·77
	пересічно в обох роках		167·68
овес	1895	100	139·05
	1896		167·21
	пересічно в обох роках		153·13
кукурудза	1895	100	146·34
	1896		128·20
	пересічно в обох роках		137·27

Таб. 6.

На просторони в східній Галичині, на котрій велика посілість продукує 100 с. м. зерна, продукує мала посілість :		
Рід збіжа	в році	сотнарів м.
Пшениці	1895	82·79
	1896	82·88
	пересічно в обох роках	82·83
жита	1895	82·61
	1896	88·54
	пересічно в обох роках	85·57
ячменю	1895	87·37
	1896	89·72
	пересічно в обох роках	88·54
вівса	1895	75·00
	1896	80·20
	пересічно в обох роках	77·60
кукурудзи	1896	97·48

Порівнаймо найпродуктивніший округ східної Галичини з таким же округом чеським :

Гектар засіяний пшеницею дав в повітах Белз-Сокаль в роках 1895 і 1896 пересічно 14·1 с. м. великій, а 12·6 с. м. малій посілости. В чеськім окрузі Німбургі дав гектар 22·6 см. пшениці. Коли продуктивність Німбургської землі рівнає ся 100 см., то велика посілість Сокальського і Белзького продукує з тої самої просторони 62·4, а мала посілість 56·1 с. м.

Ячменю видав в східній Галичині найбільше округ Нове село, бо з гектара великої посілости зібрано в роках 1895 і 1896 пересічно 10 см. а з малої посілости 8·3 см. Найліпший чеський округ видав в тих самих роках пересічно 22·4 см. ячменю.

Просторонь, котра в чеськім окрузі дала 100 см. ячменю, видала великій посілости найліпшого округа східної Галичини 44·6 см., малій посілости лиш 37 см.!

Найліпший для пшениці округ на Буковині був округ Становецький. Гектар пшениці видав в 1895 р. 11·6, а в 1896 р. 13·1 сотнарів зерна (пересічно 12·3 см.). Ячмінь дав найбільше в Черновецькім і Садагурськім : в 1895 р. 15·6, в 1896 р. 13·6 сотнарів (пересічно 14·6 см.).

Обшар, що в найліпшім окрузі Буковини дав 100 см. пшениці, дав в найліпшім галицькім окрузі малій посілости 102·4, великій 114·6 см.

Обшар, що в згаданім окрузі Буковини дав 100 см. ячменю, дав в Новім селі (в Галичині) великій посілости 68·4, малій 56·8 сотнарів метричних.

Дати з одного року, а хочби й пересічна дата з двох років не все може служити за підставу яких загальнійших виводів. Засіви так підлягають різнородним і не все правильним впливам, що результат жнив не все відповідає природним прикметам терену і вкладови праці рільника. Результат в тім році, що беремо до порівняня, може бути цілком випадковий і не відповідає результатови, який в даній околиці звичайно осягає ся. Виводи, пороблені на основі результатів такого аномального року, мусять бути фальшиві. Правді будуть вони відповідати більше, коли возьмемо дати з довшого періоду років. Скориставши з XII табелі, порівнаємо результат з періоду від 1886 до 1895 року.

Таб. 7.

Одна і та сама просторонь дає в роках 1886—1895 пересічно на рік сотнарів метричних:			
Рід продукту	в Чехах	в східній Галичині	на Буковині
пшениця	100	68	77·1
жито		64·6	76·7
ячмінь		54·6	82·7
овес		56·2	—
картофлі		125·9	136·4
цукрові бураки	Морава	93·2	—
кукурудза		100	80·4

При обчисленю, кілько край наш міг би продукувати, коли би господарка стояла у нас на тій висоті, що в Чехах, будемо при плодах вчислених в таб. 7 держати ся пересічних дат з років 1886 до 1895.

В таб. III бачимо, що так само, як з чотирма першими родами збіжа, стоїть річ майже з всіми иньшими плодами: що східна Галичина продукує з тої самої просторони меньше, як Чехи. Виймок становлять лиш деякі плоди, що одначе в господарськім житю Галичини не відгравають значнійшої ролі та на стан доходів і на материяльне положенє нашого рільника майже цілком не впливають.

Земля східної Галичини продукує більше бо бу, як порівнаний з нею Шлезк; більше коноплів, анижу як Чехи. Ми про-

дукуємо також більше ріпаку, але під ним є у нас дуже малий в порівнянню з Чехами процент рілі; так само стоїть річ з цукровими бураками. З важніших продуктів лише продукцією картоплів можемо заїмпонувати Чехам, бо продукуємо більше о 26% в Галичині, а о 36% на Буковині.

При всіх інших плодах, що становлять головну масу нашої рільничої продукції, не можемо витримати порівняня ні з західними краями Австрії, ні з Буковиною, а по більшій частині навіть з західною Галичиною.

Земля східної Галичини могла би безпечно продукувати коли не більше, то що найменше тільки, що земля в Чехах. Почислім, о кілька більше видала би земля східної Галичини, коли би у нас так уміли господарити, як чеський рільник.

Коли-б один гектар взятий в 1896 р. під управу давав тільки продукту що в Чехах, то з тої просторони:

Таб. 8.

	було би сотнарів	себ то більше о
пшениці	3,907.358	1,086.749
жита	4,031.355	980.982
ячменю	2,999.606	1,432.565
вівса	4,227.562	1,781.098
кукурудзи ¹⁾	1,111.452	98.016
бураків цукрових	522.976	2.584
гектолїтрів		
проса	490.846	29.637
гречки ²⁾	850.626	317.405
сотнарів		
льну { волокна	82.668	37.060
{ насїня	44.090	44.090
коноплїв насїня	67.317	67.317
сїна	16,617.061	1,697.577
хмелю	7,560	3.560

Нині, в часах грошевої господарки, де остаточною ціллю діяльності продуцента як фабричного так і рільничого, є не так скількість продукту як скількість гроша, що продуцент може евентуально одержати на торзі, треба мірити продуктивність рілі не так сумою сотнарів зібраного плоду, як ціною всего продукту.

¹⁾ Чотири перші плоди по пересїчїй продуктивности чеського гектара з років 1886—1895. Решта по пересїчїй з років 1895—1896.

²⁾ Порівняно з Моравою.

Коли обчислимо грошеву вартість нашої продукції і порівнаємо її з такоюж вартістю продукції чеської, тогди порівнане випаде ще більше на некористь нашої продукції. Якість галицького продукту гірша, як продуктів західних провінцій, тож і торгова ціна збіжа у нас менша, наша земля в порівнаню з чеською продукує ще менше гроша, як би то можна було судити з самого порівняня результату жнив обох країв.

В тій самій околиці, у того самого господаря, буває різне зерно. Одно ліпше, друге марнійше. На тій самій навіть парцелі трафить ся різне зерно. Задачю продуцента є відсортувати зерно гірше від ліпшого. Ліпше іде на торг, а гірше, котре на торг не надає ся, лишає ся господареви для домашнього ужитку. Без вартости і оно не є, і оно має якусь ціну, але меншу, як ліпше зерно — назв'їм його „торгове“. Галицький рільник зле сортує збіже, або й цілком ні, через те має оно на світовім торзі низшу ціну як би повинно мати по фактичній своїй якості. Се друга причина менших доходів грошевих нашого рільника.

Трета причина меншого зиску (грошевого), є організація, ліпше кажучи брак користної для продуцентів організації збіжевого торгу. Через анархію, яка тут панує, продуцент рідко коли одержує за свій продукт правдиву торгову ціну.

У нас далеко менший процент продукту має торгову вартість і ціну, як в західній Австрії. Пару примірів з таб. XIII вистарчить, щоби бачити ту велику різницю.

В 1896 р. мав такий $\%$ торгову вартість:

Таб. 9.

Край	Пшениці	Жита	Ячменю
східна Галичина	86.2	83.2	73.3
Буковина	80.0	85.0	90.0
Чехи	87.4	89.1	85.0

Коли узгляднимо відносини скількостий продукту торгового і такого, котрий на торг не кваліфікує ся (Таб. XIV і XV) і ціну обох сортів так у нас як і в Чехах, побачимо, о скільки менше, чи більше продукує гроший якась просторонь взята у нас під управу даного збіжа від того, що продукує така сама просторонь в Чехах (Таб. XIV, XV, XVI).

На просторони, на котрій наша мала посілість продукує пересічно в літах 1895 і 1896 за 100 зр. зерна, продукує в тім самім часі:

Таб. 10.

Рід збіжа	велика п. схід. Галичини	Буковина	Чехи
Пшениці	за 120·10	167·10	212·00 зр.
жита	" 116·00	126·10	169·00 "
ячменю	" 112·80	143·70	229·00 "
вівса	" 129·80	127·30	173·20 "

Коли би ціна нашого збіжа була така сама, як ціна чеського збіжа, тогди при тій самій продуктивности нашої рілі, дав би один східно-галицький гектар пересічно в літах 1895 і 1896:

Таб. 11.

Посілости	Пшениці	жита	ячменю	вівса
малій	за 63·84	48·85	51·90	36·85 зр.
великій	" 77·52	56·76	61·10	47·70 "

В такім разі порівнане продуктивности нашої землі з чеською, вийшло би користнійше як в таб. 10. На просторони на котрій мала наша посілість продукує за 100 зр. зерна, продукували-б Чехи:

Пшениці за 154·30 зр.
 жита " 149·60 "
 ячменю " 173·00 "
 вівса " 156·60 "

Коли сей результат порівнаємо з таб. 10, побачимо, що з просторони, з котрої мала посілість східної Галичини продукує збіжа за 100 зр.

Таб. 12.

Чехи продукують	при однакій ціні продукували-б лиш	
	більше о зр.	
Пшениці	112·00	54·30
жита	69·00	49·60
ячменю	129·00	73·00
вівса	73·20	56·60

Коли би наша земля продукувала тільки що в Чехах, була би вартість нашої продукції в 1896 р. на наші ціни пересічні з літ 1895 і 1896 (таб. 8 і XV):

Таб. 13.

Пшениці	21,491.000 зр.	себ то о	6,307.000 зр.	більше
жита	26,204.000	" " "	6,203.000	" "
ячменю	14,638.000	" " "	7,081.000	" "
вівса	22,322.000	" " "	9,839.000	" "
Сума		" "	29,430.000	" "

Якби ще до того зерно наше заслужило собі чеську ціну, тогди би Галичина продукувала на обшарах засіяних (Таб. I, XVI і XVIII).

Таб. 14.

Пшеницею	26,978.000 зр.	себ то о	11,793.000 зр.	більше
житом	26,158.000	" " "	7,159.000	" "
ячменем	19,379.000	" " "	11,822.000	" "
вівсом	22,216.000	" " "	9,773.000	" "
Сума	94,731.000	" " "	40,547.000	" "

Як самого збіжа, так і соломи продукуємо з тої самої просторони меньше, як иньші. На просторони, на котрій Чехи дають в літах 1895 і 1896 пересічно 100 с. м. соломи, дає Буковина 95, а східна Галичина лиш 85·5 сотнарів соломи.

Як би Буковина і східна Галичина продукували з гектара пересічно тільки соломи що Чехи, повинна би Буковина мати в 1896 р. 4,162.380, а східна Галичина 31,335.240 сотнарів соломи, то є Бук. о 108.690, а схід. Гал. о 3,639.230 сотнарів більше.

Природних прикмет нашої землі не експлюатуємо в такій мірі як Чехи ще й тому, що не економічно поступаємо собі в виборі роду плодів, які можуть удати ся на нашій землі. Грошева господарка і товарова продукція, котра опанувала ціле економічне житє культурних народів, диктує нині свої правила і продуцентам збіжа. Товаровий спосіб продукованя ставить продуцентови условє, продукувати як найдешевшим коштом як найбільше такого збіжа, котре на сьвітовім торзї має найбільшу ціну. Нинішній продуцент в виборі продукту не повинен оглядатись на свої особисті потреби; яко консумент свого власного продукту уступає він тут на самий задний плян, повинен продукувати лиш для купця, а не для себе. Для купця-ж повинен продукувати се, чого той найбільше потребує, за що

найбільше платить. Продуцент збіжа повинен рік в-рік управляти лиш такий плід, котрий на даній землі приносить найбільше доходу в грошах. Наша рільна господарка особливо дрібної посілости найменше приладжує ся до потреб торгу. Вона уважає на особисті потреби рільника більше як на потреби купця. Найбільше поплатна є управа пшениці, ячменю, рослин промислових і опасових, бо ті останні дають найбільший зиск — посередно — через годівлю худоби. Як найбільший процент рілі повинен брати ся під управу згаданих плодів, особливо в такому краю як східна Галичина, котрої земля до того більше надає ся, як де инде в Австрії. Возьмім процент рілі взятий у нас в 1896 р. під управу рентовнійших плодів і порівнаймо його з процентом, який Чехи віддають під їх управу:

Таб. 15.

Іде процент рілі в			
Під	схід. Галичині	Буковині	Чехах
ячмінь	8.29	10.5	15.32
хміль	0.05	—	0.48
цукрові бураки	0.08	—	6.39

Як би в сх. Галичині промисл був більше розвинений і під управу тих плодів ішов такий процент рілі що в Чехах, мали-б ми:

Таб. 16.

Під управою	гектарів	то є більше о
ячменю	398.552	182.753
хмелю	20.487	19.182
цукрових бураків	166.237	164.067

При чеській продуктивности продукували-б ми¹⁾:

Таб. 17.

	с. м.	то є більше о с. м.
ячменю	5,181.176	3,614.135
хмелю	117.800	113.800
цукрових бураків	32,865.155	32,344.763

¹⁾ продуктивність пересічна в літ 1895 — 1896.

При чеській ціні продукували-б ми:

Таб. 18.

	за зр.	то є більше о зр.
Ячменю	33,781.000	26,224.000
хмелю	7,906.000	7,705.000
цукрових бураків	29,579.000	29,110.000
сума	71,266.000	63,039.000

Обчислім так само фактичну і можливу вартість грошеву інших плодів, побачимо, що східна Галичина могла би продукувати:

гречки і проса	за 13,578.000 зр.	себ то більше о 6,610.000 зр.
стручкових овочів	" 9,093.000 " " "	2,976.000 "
насіння конопель	} " 2,170.000 " " "	2,164.000 "
льну і конюшини		
маку	" 115.000 " " "	27.000 "
кукурудзи	" 6,840.000 " " "	2,219.000 "
ячменю, хмелю ¹⁾	} " 71,266.000 " " "	63,039.000 "
і цукрових бураків		
пшениці ²⁾	} " 75,352.000 " " "	28,725.000 "
жита і		
вівса		
сума	.	105,760.000 "

Вичислених плодів повинна східна Галичина давати над 105 і пів мільонів більше, як тепер дає. Не вчили ми тут ще квоту, о яку ми повинні більше продукувати деяких інших плодів, як волокно коноплів і льну, сіно і т. н. Самої соломи продукуємо о 3,639.000 сотнарів менше, як повинні. Після найменшального обчислення можемо сказати, що східна Галичина могла би продукувати о 130 мільонів зр. більше, то є на кождім гектарі о 49.6 зр. більше, як тепер продукує!

¹⁾ Таб. 18.

²⁾ Таб. 14.

Т а б л и ц і.

Таб. I.

Східна Галичина має 2,601.515 гектарів рілі. З того було під управою:

	в р. 1895,	1896		1895,	1896		
				з результатом:			
Пшениці	271.655,	279.097	гк.	2,298.743,	2,820.609	м.с.	
жита	335.160,	347.703	"	2,003.994,	3,050.373	"	
ячменю	231.392,	215.799	"	2,150.880,	1,567.041	"	
вівса	426.495,	402.625	"	3,164.848,	2,446.464	"	
кукурудзи	83.814,	86.840	"	1,034.849,	1,013.436	"	
проса	22.983,	29.392	"	287.653,	461.209	гль.	
гречки	78.730,	65.940	"	769.045,	533.221	"	
стручкові плоди	гороху	57.289,	62.198	"	641.850,	793.942	"
	сочевиці	3.905,	5.034	"	34.960,	49.927	"
	вики	18.342,	22.690	"	231.439,	299.155	"
	фасолі	9.007,	38.440	"	114.769,	446.661	"
бобіку	22.956,	1.458	"	333.354,	11.227	"	
ріпаку і ріпи	7.658,	11.004	"	59.340,	154.111	м.с.	
ляниці	385,	99	"	3.166,	845	"	
маку	494,	172	"	14.680,	1.032	"	
анижу	470,	503	"	3.055,	3.924	"	
льну	12.263,	13.778	"	волокна 47.267,	45.609	"	
конопель	23.531,	22.439	"	169.864,	153.445	"	
картофель	261.855,	278.629	"	27,840.425,	31,200.097	"	
бураків цукр.	2.086,	2.170	"	418.270,	520.392	"	
" звичайних	11.459,	15.152	"	2,523.490,	3,244.432	"	
капусти	19.125,	21.171	"	2,933.940,	1,657.803	"	
ярини	5.227,	6.574	"	—	—	"	
конюш. сіно	124.162,	141.666	"	4,144.400,	5,558.527	"	
" насінє	13.581,	15.352	"	25.268,	35.677	"	
мішанки (сіно)	47.730,	56.045	"	1,586.313,	1,876.258	"	
хмелю	1.288,	1.305	"	6.671,	4.000	"	
тютюну	2.949,	3.534	"	51.379,	51.260	"	
неознач. культур.	517.839,	470.058	"	—	—	"	
сіножати	632.282,	636.669	"	15,039.926,	14,919.484	"	

Таб. II.

Буковина має 288.351 гектарів рілі. З того було під
управою :

	в р. 1895,	1896,	1895,	1896.
			з результатом :	
Пшениці	17.224,	19.003,	177.886,	236.438 с.м.
жита	25.289,	32.381,	225.847,	435.631 "
ячменю	32.918,	30.500,	478.427,	390.495 "
вівса	44.409,	42.073,	455.440,	428.399 "
кукурудзи	74.553,	70.742,	1,338.935,	1,060.868 "
проса	951,	950,	13.996,	13.326 гль.
гороху	3.091,	3.091,	52.320,	121.902 "
фасолі	2.490,	5.570,	43.807,	
бобу	3.080,		58.133,	
гречки	2.674,	2.674,	34.374,	29.322 "
соломи			3,845.240,	4,053.690 с.м.
ріпаку	1.135,	1.135,	12.646,	14.955 "
анижу	213,	213,	1.704,	1.704 "
льну	1.552,	1.557,	{ насіння 9.053,	6.043 "
			{ волокна 3.543,	3.134 "
конопель на				
насінє	1.372,	1.372,	51.399,	53.506 "
на волокно	4.148,	4.148,	25.043,	23.188 "
тютюну	12,	—	108,	—
картофель	22.018,	22.018,	2,541.525,	2,217.492 "
бураків	2.527,	2.527,	599.930,	498.160 "
капусти	83,	83,	19.920,	19.960 "
гарбузів (додат- ковий продукт)			2,185.000,	1,088.242 "
конюшини				
сїна	30.746,	30.746,	665.028,	725.568 "
" насіння			11.900,	12.515 "
неозначені культури і				
толока	17.866,	17.568,	—	—
сїножати				
кошені	132.496,	132.496,	1,675.850,	1,953.010 "
винограду	56,	56,	662,	560 "
овочів зернистих		13.200,	528,	13.200 "
" кісткових		45.060,	901,	45.060 "
" орїхів		2.480,	39,	2.480 "

Таб. III.

Пересічний результат жнив з одного гектара:

Рід плоду	Східна Галичина		Буковина		Західна Галичина		Чехи		міра	Пересічна в літах 1896--1895	
	1895	1896	95	96	95	96	95	96		Східна Галичина	Буковина
Пшениця	8.4	10.1	10.3	12.4	9.4	9.8	13.1	12.8	с. м.	8.8	10.8
жито	6.6	8.8		13.4	7.4	9.3	10.3	11.1	"	7.5	8.9
ячмінь	9.2	7.2	14.5	12.8	9.9	8.2	13	12.9	"	7.6	11.5
овес	7.4	6.1	10.3	10.2	10.3	8	10.2	9.3	"	5.9	7.5
кукурудза	12.3	11.7	18.0	15	—	—	—	—	"	10.3	12.5
картофілі	94.6	112	100	101	69.7	90.4	77.8	56.5	"	95.7	101
бураки цукрові	209	240	—	—	178.6	261	21.9	252	"	206	—
просо	12.5	15.7	14.7	14.0	—	16.8	16.9	16.5	гль	—	—
горох	11.2	12.8	16.9	14.8	—	11.3	12.3	9.8	"	—	—
сочевиця	8.9	9.9	—	—	—	—	9.7	9.1	"	—	—
вика	12.6	13.2	—	—	—	12	13.3	11.1	"	—	—
фасоля	12.7	—	17.59	—	—	—	Морава 13.5	12.4	"	—	—
біб	14.5	11.6	15.6	13.6	—	13.7	Шлезк 13.5	—	"	—	—
гречка	9.76	8.1	12.8	10.9	—	7.8	Морава 16.4	9.3	"	—	—
ріпак	12.45	14	12	13.2	—	10.3	Чехи 10.67	10.9	с. м.	—	—
ляниця	8.15	8.5	—	—	—	—	—	—	"	—	—
мак	9.8	6	—	—	—	—	6.4	5.8	"	—	—
аниж	6.9	7.8	8	8	—	—	Морава 5.3	5.4	"	—	—
льон	{ волокно	3.8	3.3	2.3	2.0	3.3	Чехи 6.2	5.6	"	—	—
	{ насіне	—	—	5.9	3.8	3.3	3.09	2.5	"	—	—
коноплі	{ волокно	7.2	6.8	4.6	5.6	3.8	6.00	5.2	"	—	—
	{ насіне	—	—	9.3	7.9	4.1	3.00	3.00	"	—	—
бураки	220.2	214	237.5	197	—	273	196.5	199	"	—	—
мішанка сіно	33.0	33.4	—	33.4	—	33.6	25	27.4	"	—	—
конюшина	{ сіно	33.4	39.2	21.6	23.6	43	31.4	29	"	—	—
	{ насіне	1.86	2.3	0.38	2.9	1.3	2.12	1.2	"	—	—
сіно	21.6	23.5	12.5	14.7	—	30	27.0	25.3	"	—	—
лупини насіне	4.5	7.7	—	—	—	—	—	—	"	—	—
тютюн	17.5	14.5	9	—	—	—	—	—	"	—	—
хміль	5.2	3.1	—	—	—	3	5	6.5	"	—	—
капуста	153.4	78.3	240	240	—	111	55(?)	85.6	"	—	—
виноград	—	—	11.8	—	—	—	10	16.5	гль	—	—

Таб. IV.

Пересічна вага одного гектолітра в кількограмах. (Цифри в клямрах належать до року 1895; без клямр до 1896 р.)

	східна Гал.	Буковина	західна Гал.	Чехи
Пшениці	(69·5) 66·8	(78) 79	(73·6) 77·2	(77·6) 76·6
пшениці оз.	66·8	79·7	76·3	76·5
„ яр.	67·7	75·8	73·9	77
жита	(68) 65·2 (70·7)	73·6	(68·8) 70·2	(70·9) 70·4
ячменю	(60·8) 55·7 (63·9)	67·4	(62·3) 62·7	(67·2) 66·4
жита оз.	65·2	73·8	70·2	70·5
„ яр.	66·3	71·4	68·2	68·3
вівса	(45) 37·5 (43·7)	45·4	(47·9) 47·1	(46·8) 45·2
кукурудзи	(68·1) 72·6 (79·4)	79·3	— —	— —

Таб. V.

Під управу		в східній	в західній	на Буко- вині	в Чехах
		Галичині			
іде процент всеї рілі					
Пшениці	1895	10·44	10·55	5·9	8·17
	1896	10·63	10·55	6·6	8·12
жита	1895	12·88	14·80	8·7	19·50
	1896	13·37	14·80	11·2	19·13
ячменю	1895	8·99	10·76	11·4	15·46
	1896	8·29	10·76	10·5	15·32
вівса	1895	16·31	16·21	15·4	18·20
	1896	15·47	16·21	14·7	18·21
ріпаку	1895	0·29	0·25	0·39	0·42
	1896	0·42	0·25	0·39	0·43
хмелю	1895	0·049	0·0195	—	0·45
	1896	0·050	0·0195	—	0·48
цукрових бураків	1895	0·0801	0·0010	—	5·05
	1896	0·0837	0·0012	—	6·39
картофель	1895	10·06	12·49	8·22	13·00
	1896	10·07	12·47	8·22	13·00
кукурудзи	1896	3·22	—	25·85	—
	1896	3·34	—	24·54	—

Таб. VI.

К р а й	З всеї просторони засіяної в 1896 р.			
	пшеницею		житом	
	припадає процент на :			
	озимину	яр.	озимину	ярину
Галичина східна	84·41	15·59	93·70	6·30
„ західна	96·25	3·75	93·37	6·63
Буковина	78·02	21·98	89·02	10·08
Чехи	81·13	18·87	92·76	7·24

Таб. VII.

Низше поданий процент рілі кожного поодинокого природного терену Буковини був засіяний :

Природний терен	пшеницею		житом		ячменем	вівсом	кукурудзою	тютюном	льном	конопями	рінаком	каргофлями
	озима	яра	озима	яра								
I 1895	6.6		7.77		12.12	14	27.1	0.004	0.290	1.69	0.45	6.60
	озима	яра	озима	яра	11.29	13.13	25.56	—	0.292	1.69	0.45	6.60
II 1895	1.74		9.9		7.03	24	19.6	—	1.56	2.68	—	10.90
	0.80	0.92	8.66	2.32	6.01	24	19.6	—	1.56	2.68	—	10.90
III 1895	0.80		2.5		6.8	21.8	10.6	—	4.73	6.35	—	30.02
	—	0.84	1.12	1.86	6.8	21.8	10.6	—	4.73	6.35	—	30.02

Таб. VIII.

З обшару засіяного на Буковині

Природний терен		пшеницею		житом	
		припадає такий процент на			
		озимину	ярину	ярину	озимину
I	1895	62.6	37.4	87.8	12.2
	1896	79.3	20.7	90.64	9.36
II	1895	47.6	52.4	76.6	23.4
	1896	47.6	52.4	79.4	20.6
III	1895	—	100	25.9	74.1
	1896	—	100	37.6	62.4

Таб. ІХ.

Пересічна продукція гектара в с. м., обчислена на основі дат з рр. 1896 до 1895.

Природний терен	Пшениця	жито	ячмінь	овес	кукурудза	картоплі	бураки цукрові
I	10·7	9·3	9·2	8·3	—	117	—
II	9·2	8	8·1	6·5	—	102	—
III	6·9	5·9	6·1	5·1	—	90·3	—
IV	9·6	7·9	8·7	8·2	12·3	95·4	73·4
V	8·3	7·4	7·8	7·2	10·5	96·1	287
VI	6·1	6·7	6·5	5·1	—	84·2	—
VII	9·7	8	8	7·6	—	96·3	209
VIII	8·7	8·1	8·2	7·2	9·3	90·1	170
IX	5·2	5·6	5·1	3·9	—	67·9	105
X	8·3	7·4	8	7	—	88·2	—
XI	4·7	5·2	5	3·4	—	60·6	—
XII	5·1	5·4	5·1	3·5	9·6	55·3	—
XIII	8·2	7·4	7·1	6·6	10·5	92·2	205
XIV	9·6	8·4	8·6	7·2	10·2	101	242
XV	9·3	8·3	9	7·6	11·3	104	204
XVI	8·7	7·4	7·4	7·9	9·5	111	179
XVII	9·1	7·5	7·2	7·1	9·5	115	168
Пересічно	8·8	7·5	7·6	5·9	10·3	95·7	206
Буковина							
I	10·9	9·2	11·8	7·7	13	112	—
II	7·4	7·2	7·8	7·2	9·5	84·7	—
III	6·1	5·4	6·8	5·6	8·1	70·4	—
	10·8	8·9	11·5	7·5	12·5	104	—

Таб. XI.

Один гектар дав в літах 1886 до 1895 картофель річно:

55·3	см. на природнім терені	XII	східної Галичини	76·2
60·6	"	XI	" "	85·1
67·9	"	IX	" "	107
70·4	"	III	Буковини	70
84·2	"	VI	східної Галич.	126
84·7	"	II	Буковини	78
88·2	"	X	східної Галичини	115
90·1	"	VIII	" "	126
90·3	"	III	" "	105
92·2	"	XIII	" "	135
95·4	"	IV	" "	115
96·1	"	V	" "	120
96·3	"	VII	" "	111
101	"	XIV	" "	122
102	"	II	" "	111
104	"	XV	" "	112
111	"	XVI	" "	87·6
112	"	I	Буковини	109
115	"	XVII	східної Гал.	110
117	"	I	" "	135

Таб. XII.

В літах від 1886 до 1895 дав один гектар пересічно:

		сотнарів метричних																			
		31—35	36—4	41—45	46—5	51—55	56—6	61—65	66—7	71—75	76—8	81—85	86—9	91—95	96—10	101—105	106—11	111—115	116—12	121—125	126—13
Пше- ниці	східній Галичині			11, 9, 12			6, 3				5, 10	8	2	4, 7		1					
	Буковині						3		2		13	16	15, 17	14		1					
яга	східній Галичині			11, 12	3, 9		6, 5, 10		2, 4, 7	8, 14		1									
	Буковині				3		2						1								
яме- ню	східній Галичині			11	9		3	13	5	2	4	1									
	Буковині						6	16	7	8	14										
віса	східній Галичині	11	9		3		2	10	5	7	1										
	Буковині	12			6		13	8	15	14	4										
куку- рудзи	східній Галичині												8	12	5	15				4	
	Буковині										3		2		13						1

Таб. XIV.

Один гектар продукував бураків дукрових :

на природнім терені	пересічно в літах 1886 - 1895	в р. 1896
IV	73·4	— с. м.
IX	105	150 "
XVII	168	173 "
VIII	170	230 "
XVI	179	208 "
XV	204	212 "
VIII	205	242 "
VII	209	296 "
XIV	242	257 "
V	287	275 "
I	—	210 "

Таб. XV.

Для докладности справозданя про жнива пшениці і жита, випадєє подати нам, в яких відносинах стоять у нас засіви зимові до весняних в р. 1896.

Рід збіжа	Під управою гектарів :				З результатом с. м.			
	східна Галичина	Буковина	західна Галичина	Чехи	східна Галичина	Буковина	західна Галичина	Чехи
Пшениця озима	255.605	14.827	122.766	173 208	2,650 194	198 388	1,212 365	2,242.912
яра	23.492	4.176	4 151	40 225	170.415	38.050	35 367	492.807
жито озиме	325 703	28 826	176 016	465.885	2,907.152	407.183	1 647.912	5,233.602
яре	422.000	3.555	1.892	36.360	143.221	28.448	15.371	325.697

Таб. XVI.

Рід збіжа	Пересічний результат з одного гектара в с. м.							
	1895				1896			
	східна Галичина	Буковина	західна Галичина	Чехи	східна Галичина	Буковина	західна Галичина	Чехи
Пшениця озима	8·14	10·30	9·10	12·62	10·3	13·4	9·9	13
яра	7·90	6·66	8·74	10·43	7·2	9·1	8·5	12·3
жито озиме	6·88	7·90	7·48	11·13	8·9	14·1	9·3	11·2
яре	5·36	5·97	7·23	9·23	6·5	8	8·1	9

Таб. XVII.

Рід продукту	В періоді літ від 1886 до 1895 р. дав один гектар пересічно сотнарів метричних :			
	край			
	східна Гал.	Буковина	західна Гал.	Чехи
Пшениця	8·8	10·8	7·7	14
жито	7·5	8·9	6·2	11·6
ячмінь	7·6	11·5	9·2	13·9
овес	5·9	7·5	8·1	10·5
кукурудза	10·3	12·5	—	—
картофлі	95·7	104·0	69	76
цукрові буряки	206	—	130	221

Таб. XVIII.

Великі ріжниці в результаті жнив заходять між дрібною і великою власністю. „Статистичний річник“ подає лиш з східної Галичини окремі дані для одної і другої категорії ґрунтової власности.

Рід збіжа	землі засіяної даним збіжем припадає на:				Один гектар дав с.м.			
	велику по-сілсть		малу по-сілсть		великий по-сілости		малій по-сілости	
	1895	1896	1895	1896	1895	1896	1895	1896
	0/о				сотнарів метричних			
Пшениця	45·8	45·3	54·2	54·7	9·3	11·1	7·7	9·2
жито	22·4	22·6	77·6	77·4	6·9	9·6	5·7	8·5
ячмінь	28	27·7	72	72·3	10·3	7·8	9	7
овес	24·8	25·3	75·2	74·7	9·2	7·1	6·9	5·7
кукурудза		16·7		83·3		11·9		11·6

Таб. XIX.

З усього продукту має торгову вартість, за тим і більшу ціну такий процент :

	східній Гал.	Буковині	західній Гал	Чехах
Пшениці в р. 1895	84·9	80	60	90·9
1896	86·2	80	65	87·4
жита 1895	83·4	75	70	90·7
1896	83·2	85	75	89·1
ячменю 1895	76·6	90	75	89·6
1896	73·3	90	70	85·0
вівса 1895	85·4	90	80	93·8
1896	78·7	90	70	88·9

Таб. XX.

Ціна збіжа за метричний сотнар :

К р а й	Рік	пшениці		жита		ячм. ню		вівса	
		торг.	не торг.	торг.	не торг.	торг.	не торг.	торг.	не торг.
Чехи	1895	7 63	4 46	6 84	4 04	7 31	4 09	6 01	2 87
	1896	8 18	4 78	7 33	4 26	6 97	3 97	7 05	3 43
східна Галичина	1895	5 84	4 37	6 73	5 05	5 33	3 78	5 55	2 29
	1896	5 60	4 01	6 88	5	5 20	3 79	5 44	3 86
Буковина	1895	6 80	4 76	5 75	4 02	5 10	4 59	5 10	5 59
	1896	7 22	5 05	5 43	3 80	4 60	4 14	4 92	4 43
західна Галичина	1895	7 37	4 41	6 43	3 21	6 00	3 60	6 15	2 46
	1896	7 62	3 81	6 48	3 24	5 91	2 96	6 10	2 44
ціла Австрія	1895	7 15	4 04	6 60	3 69	6 80	3 78	6 06	3 21
	1896	7 31	4 20	7 05	3 99	6 63	3 73	6 58	3 23

Таб. XXI.

Обчисливши відносини, в яких до себе стоять скількості торгового і не торгового продукту, і різницю в ціні обох сорт, одержимо пересічну ціну за пересічний с. м.

		в східній Галичині	Буковині	західній Галичині	Чехах
Пшениці	1895	5·62	6·33	6·19	7·44
	1896	5·38	6·78	6·28	7·75
жита	1895	6·45	5·32	5·46	6·78
	1896	6·56	5·18	5·67	6·99
ячменю	1895	4·95	5·05	4·96	6·97
	1896	4·82	4·55	4·92	6·52
вівса	1895	5·36	5·04	5·37	6·01
	1896	5·20	4·86	5·00	5·69

Таб. XXII.

Обчисливши продуктивність гектара рілі і місцеву ціну продукту, одержимо продуктивність одного гектара в зр. :

Один гектар засіяний	в році	Дає зр. :				
		малій посілости	великій посілости	Буковині	західній Галичині	Чехам
		східної Галичини				
Пшеницею	1895	43·30	52·27	68·99	58·19	97·46
	1896	49·50	59·20	84·07	61·54	99·20
житом	1895	36·80	44·50	47·34	40·30	78·65
	1896	55·76	62·87	69·41	52·73	77·58
ячменем	1895	44·55	51·00	54·54	49·10	95·50
	1896	34·74	37·60	58·24	40·34	84·10
вівсом	1895	37·00	49·30	36·29	55·30	62·50
	1897	29·64	36·92	49·57	40·00	52·92

Таб. XXIII.

На просторони, на котрій наша мала посілість продукує пересічно в обох літах за 100 зр. зерна, продукує в тім самім часі :

	велика посілість східної Галичини	Буковина	Чехи
Пшениці за	120·10	167·10	212·00 зр.
жита "	116·00	126·10	169·00 "
ячменю "	112·80	143·70	229·00 "
вівса "	129·30	127·30	173·20 "

Таб. XXIV.

Вартість збіжа зібраного в р. 1896.

Рід збіжа	східна Галичина	Буковина
Пшениця	15,184.000	1,610.000
жито	20,006.000	2,250.000
ячмінь	7,557.000	1,824.000
овес	12,483.000	2,003.000

Таб. XXV.

Вартість всієї продукції пшениці, жита, ячменю і вівса по результатам в літах 1891—'896.

Рік	К р а й				1000 зр.
	східна Гал.	Буковина	західна Гал.	ціла Австрія	
1896	55.230	7.687	34.433	367.954	
1895	53.508	7.053	37.963	363.319	
1894	62.670	7.114	39.839	400.354	
1893	51.483	7.020	28.946	394.485	
1892	66.730	8.198	37.193	449.222	
1891	64.760	6.678	40.413	477.431	

Таб. XXVI.

Соломи зібрано.

К р а й	сотнарів метричних :	
	1895	1896
східна Галичина	26,159.880	27,696.010
Буковина	3,845.240	4,053.690
західна Галичина	15,678.860	16,801.123
Чехи	33,736.280	33,806.459

Таб. XXVII.

В р. 1895 зібрано з одного гектара соломи:

Рід соломи	К р а й		
	східна Гал.	Буковина	Чехи
Пшениці	18	21·8	20·9
жита	13·7	16	21·5
ячменю	17	16·3	16·8
вівса	17	20·2	18·8
проса	14·7	15·3	17
сгучкових	17	14·6	15
рпаку	15	11·4	14
гречки	14·4	12·8	—
кукурудзи	23·5	33	—

Кілько зібрано з одного гектара соломи кожного роду збіжа в р. 1896 не подано в урядовій публікації. Щоби порівняти оба ті літа, можемо обчислити пересічну скількість без огляду на рід соломи.

Таб. XXVIII.

Під плодами вичисленими в останній таблиці, було гектарів:

Край	1895	1896
східна		
Галичина	1,569.386	1,566.762
Буковина	207.814	208.119
Чехи	1 699 588	1.670 699

Таб. XXIX.

На один гектар випадає пересічно сотнарів метричних соломи:

Край	1895	1896	пересічно в обох літах
східна			
Галичина	16 6	17 6	17 1
Буковина	18 5	19 4	18 9
Чехи	19 8	20 2	20 0

Inhalt des I Bandes. 1. Die sociale Bewegung der Ruthenen im XIII J., von M. Hrušewskyj S. 1—28; 2. Studien über die Grundsätze der Vertheilung des Capitals, von Th. Rylskyj 29—86; 3. Šewčenko's Jugendjahre, kritisch-biogr. Skizze von A. Konyškyj 87—123; 4. Die ukrainischen Volkslieder in den Gedichten des Bohdan Zaleski, von A. Kolessa 124—208; 5. Ueber die Gründung und bisherige Entwicklung der Šewčenko-Gesellschaft, mitg. von A. Barwinskyj 209—212.

Inhalt des II Bandes. 1. Ueber die alten griechischen Colonien am kimmerischen Bosphorus, von Panačownyj S. 1—61; 2. Studien über die Grundsätze der Vertheilung des Capitals, von Th. Rylskyj (Fortsetzung) 62—113; 3. Messapparat für Uteruscontractionen bei Geburtswehen, von Dr. A. Černiachiwskyj 114—118; 4. Ein Blatt aus der Geschichte Volhyniens im XIV J., von Ivaniv 119—146; 5. Zum Jubiläum I. Kotlarewskyj's. Desiderata von M. Hrušewskyj 147—161; 6. Wissenschaftliche Notizen 162—172; 7. Bericht über die Thätigkeit der Šewčenko-Gesellschaft der Wissenschaften 173—189.

Inhalt des III Bandes. 1. Ueber einen Phasenindicator und einige mit demselben ausgeführte Messungen, von Prof. J. Puluj S. 1—24; 2. Zur Erinnerung an Markian Šaškewič, von W. Kocowskyj 25—35; 3. Šewčenko und Mickiewič, vergleichende Studie von Dr. A. Kolessa 36—152; 4. Dialect der „Samišanci“. Beitrag zur slavischen Dialectologie von Prof. J. Verchratskyj 153—210; 5. Wissenschaftliche Chronik, von M. Hrušewskyj 211—221; 6. Historische Notizen von A. Konyškyj und M. H. 2:2—231.

Inhalt des IV Bandes. 1. Šewčenko's Jünglingsalter bis zum Loskauf von der Leibeigenschaft (1829—1838), von A. Konyškyj S. 1—28; 2. Die Agrarverhältnisse in Galizien, Studie von W. Budzynowskyj 29—123. 3. Ueber die symmetrischen Ausdrücke der Funktionswerthe mod. m, von W. Lewickyj 124—139; 4. Antrittsvorlesung aus der alten Geschichte der Ruthenen an der Universität Lemberg von M. Hrušewskyj 140—150; 5. Wissenschaftliche Chronik: Jubiläums-Ausgaben zur Geschichte der Stadt Odessa, von J. Andrienko 151—168; 6. Bibliographie 169—194; 7. Miscellanea 195—200.

Inhalt des V Bandes. 1. Professor Dr. Emilian Ohonowskyj, sein Leben und seine Werke, von E. Kokorudz S. 1—34; 2. Türkische Wörter in der ruthenischen Sprache, von E. Makaruška 1—14; 3. T. Šewčenko im Gefängniß, kritisch-biographische Skizze von A. Konyškyj 1—26; 4. Miscellanea 1—19; 5. Wissenschaftliche Chronik: Neu herausgegebene Denkmäler der altruthenischen Literatur, von M. Hrušewskyj 1—18; 6. Bibliographie 1—30; 7. Bericht über die Šewčenko-Gesellschaft 1—16.

Inhalt des VI Bandes. 1. Ruthenisch-byzantinische politische und kommerzielle Verhältnisse im XI und XII Jahrh., von dr. Gr. Weličko S. 1—36; 2. Bitschrift Honta's und Zeliezniak's Erben, ein politisches Pamphlet, mitgeth. von E. Makaruška 1—6; 3. „Die Magd“ (Najmička) von T. Šewčenko, Habilitationsvortrag von dr. I. Franko 1—20; 4. Archiv des s. g. Kronschatzes in Warschau, archeographische Note von M. Hrušewskyj 1—4; 5. Pathologische Veränderungen im Hoden bei einigen Infections-Krankheiten, von * * * 1—4; 6. Miscellanea 1—12; 7. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das Jahr 1894, 1—38; 8. Bibliographie 1—68; 9. Bericht über die Thätigkeit der Šewčenko-Gesellschaft der Wissenschaften 1—5.

Inhalt des VII Bandes. 1. „Adelphotes“, griechische Grammatik, herausgegeben im Lemberg im J. 1591, literarisch-linguistische Studie von Dr. C. Studyňskyj S. 1—42; Beschreibung der Burgen Podoliens im J. 1494, mitgeth. von M. Hrušewskyj 1—18; 3. Elliptische Modulfunctionen, von W. Lewickyj (mit 2 Figuren) 1—30; 4. Miscellanea 1—12; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1894 (Fortsetzung) 1—28; 7. Bibliographie 1—60; 6. Bericht über die Thätigkeit der Šewčenko-Gesellschaft der Wissenschaften 1—2.

Inhalt des VIII Bandes. 1. Warlaam und Ioasaph, ein altchristlicher geistlicher Roman und seine literarische Geschichte, von Dr. I. Franko S. 1—38 u. I—XVI, 2. „Lobrede auf Witowd“, einige Bemerkungen über Bestand der ältesten ruthenisch-lithuanischen Chronik, von M. Hrušewskyj 1—16; 3. „Froh tönende Euphonie“, ein Lobgedicht, gewidmet dem P. Mohila im J. 1633, mitgeth. von Dr. C. Studyňskyj 1—14; 3. Versuch einer Chronologie der Werke des T. Šewčenko, von Al. Konyškyj, I Theil 1—20; 5. Miscellanea 1—12; 6. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1894 (Schluss) 1—22; 7. Bibliographie 1—64.

Inhalt des IX Bandes. 1. Cathedral-Consistorien in der Ukraine und in Weiss-Russland in dem XV u. XVI Jahrhundert, von A. Lotočkyj S. 1—34; „Bittschrift Daniels des Verbannten“, ein Denkmal der altruthenischen Literatur aus dem Ende des Mittelalters, von B. Ščurat 1—28; 3. Neovitalismus und seine Irrthümer, von Dr. O. Č. 1—20; 4. Beiträge zur Kenntniss des Baues des Darmkanals von Hirudo medicinalis (mit Illustration), von I. Rakowskyj 1—6; 5. Miscellanea 1—12; 6. Wissenschaftliche Chronik: Neue Untersuchungen über die Verfassung des Grossfürs, Litthauen, von M. Hrušewskyj 1—12; 8. Bibliographie 1—60; 7. Bericht über die Šewčenko-Gesellschaft 1—2.

Inhalt des X Bandes. 1. Beiträge zur Geschichte der Verhältnisse Kaiser Rudolfs II und des Papstes Clemens VIII mit den Kosaken im J. 1593 und 1594, mitgeth. von E. Barwiński s. 1—34; 2. Warlaam und Ioasaph, von Dr. I. Franko (Fortsetzung) 29—80; 3. Kirchenregister von Sambor, Beiträge zur Geschichte der Confessionsverhältnisse, mitgeth. von M. Hrušewskyj 1—8; 4. Miscellanea 1—14; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1895 1—12; 5. Bibliographie 1—60; 6. Bericht über die Šewčenko-Gesellschaft 1—12.

Inhalt des XI Bandes. 1. Erste Verbannung des T. Šewčenko (1847—50), kritisch-biographische Skizze von O. Konyškyj S. 1—62; 2. Einige Actenstücke zur Geschichte des Kiewer Gebietes, mitgeth. von M. Hrušewskyj 1—18; 3. Beiträge zur physikalischen Terminologie, I Theil: Mechanik, zusammengestellt von W. Lewyckyj 1—12; 4. Miscellanea 1—18; 5. Wiss. Chronik: Dr. R. F. Kainds Untersuchungen auf dem Gebiete der ruthenischen Ethnographie, Uebersicht von M. Korduba 1—10; 6. Bibliographie 1—66; 7. Bericht über die Šewčenko-Gesellschaft 1—5.

Inhalt des XII Bandes. 1. Politische Ereignisse in Galizien im J. 1340 nach dem Tode Boleslaus-Georg des II, Untersuchung von Em. Terleckyj 1—26; 2. Beschreibung der Burg von Lemberg im J. 1495, mitgeth. von M. Hrušewskyj 1—12; 3. Drei Lobgedichte aus dem XVI Jahrh., mitgeth. von Dr. C. Studyński 1—32; 4. Ukrainische Kosaken auf dem Kanal von Ladoga, von E. Radakowa 1—20; 5. Miscellanea 1—20; 6. Wiss. Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1895 (Forts.) 1—26; 7. Bibliographie 1—54; 8. Bericht über die Šewčenko-Gesellschaft 1—6.

Inhalt des XIII Bandes. 1. Erster slavischer Staat, historische Untersuchung von M. Korduba 1—20; 2. T. Šewčenko's zweite Verbannung (1850—1857), kritisch-biographische Skizze von A. Konyškyj 1—76; 3. Ein Fall von Vesania melancholica, von Dr. O. Č. 1—12; 4. Miscellanea — von M. Hrušewskyj 1—10; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1895 (Fortsetzung) 1—24; 6. Bibliographie 1—50; 7. Bericht über die Šewčenko-Gesellschaft 1—2.

Inhalt des XIV Bandes. 1. Ukrainische Kosaken in Weiss-Russland in den J. 1654—1656, von Em. Terleckyj 1—30; 2. Beiträge zur Geschichte der Zeit des B. Chmelnyckyj, mitgeth. von S. Tomašiwskyj, I 1—14; 3. Taras Šewčenko in Petersburg 1858—1859, von A. Konyškyj 1—42; 4. Miscellanea: Einige geistliche Gedichte aus Galizien, mitgeth. von M. Hrušewskyj 1—16; 5. Wiss. Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1895 (Schluss) 1—40; 6. Bibliographie 1—54; 7. Bericht über die Šewčenko-Gesellschaft 1—4.

Inhalt des XV Bandes. 1. Samuel Kušewič, lemberger Rathherr und sein Notizbuch, von S. Tomašiwskyj S. 1—24; 2. Liederbuch aus dem Anfange des XVIII Jahrh., redigirt von M. Hrušewskyj 1—48; 3. T. Šewčenko's letzte Reise nach Ukraine (im J. 1859), von A. Konyškyj 1—35; 4. † P. Kuliš 1—1; 5. Miscellanea 1—8; 6. Wissenschaftliche Chronik: Archeologischer Congress in Riga im J. 1896, von N. Kniažewič, 1—8; 7. Bibliographie 1—60; 8. Bericht über die Šewčenko-Gesellschaft 1—8.

Inhalt des XVI Bandes. 1. Het'man Bohdanko, kritisch-historische Untersuchung von M. Hrušewskyj S. 1—18; 2. Legenden des Chitarer-Codex, aus dem Anfange des XVIII Jahrh., mitgeth. von W. Hnatiuk 1—38; 3. T. Šewčenko's letzte Lebensjahre, kritisch-biographische Skizze von A. Konyškyj 1—70; 4. Miscellanea 1—6; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1896, I. Ukrainisch-russische (ruthenische) Zeitschriften 1—14; 6. Bibliographie 1—48.

Inhalt des XVII Bandes. 1. Polnisch-kosakischer Krieg im J. 1625, historische Untersuchung von S. Rudnyčkyj S. 1—42; 2. Liederbuch aus dem Anfange des XVIII Jhrh., redigirt von M. Hrušewskyj (Schluss) 49—98; 3. Versuch einer Chronologie der Werke des T. Sewčenko, von A. Konyškyj, II Theil 1—22; 4. Miscellanea 1—6; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1896 — Zeitschriften herausgegeben in der Ukraine 1—16; 6. Bibliographie 1—54; 7. Bericht über die Thätigkeit der Gesellschaft (Februar — April) 1—4.

Inhalt des XVIII Bandes. 1. Warlaam und Ioasaph, ein altchristlicher geistlicher Roman und seine literarische Geschichte, von Dr. I. Franko (Fortsetzung) S. 81—134; 2. Einfall der Kosaken auf Očakow im J. 1545, mitgetheilt von E. Barwinskyj 1—32; 3. Ein Project zur Hebung des Handels in der Ukraine aus dem J. 1784, mitgetheilt von N. Kniažewič 1—8; 4. Miscellanea, von Dr. Al. Markewicz 1—6; 5. Wissenschaftliche Chronik: Neue Untersuchungen auf dem Gebiete der altruthenischen Geschichte, von M. Hrušewskyj 1—24; 6. Bibliographie 1—67; 7. Bericht über die Thätigkeit der Gesellschaft 1—1.

Inhalt des XIX Bandes. 1. Steuerrecesse in Polen während der Regierung Kasimir des Jagellonen, von S. Tomašiwskyj S. 1—70; 2. Beschreibungen der Domänen von Peremyšl, mitgetheilt von M. Hrušewskyj 1—24; 3. Miscellanea 1—14; 4. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1896 — Zeitschriften herausgegeben in der Ukraine (Schluss) 1—32; 5. Bibliographie 1—51; 6. Bericht über die Thätigkeit der Gesellschaft (Mai — August) 1—3.

Inhalt des XX Bandes. 1. Galicische Bojaren im XII und XIII Jarh., von M. Hrušewskyj S. 1—20; 2. Warlaam und Joasaph, ein altchristlicher geistlicher Roman und seine literarische Geschichte, von Dr. I. Franko (Schluss) 135—202; 3. Einige Gedichte des Iwan Nekrašewič, mitgetheilt von A. Lotočkyj 1—10; 4. Miscellanea 1—6; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1896 (Schluss) 1—40; 6. Bibliographie 1—48; 7. Redactionelle Notiz 1—2.

Поодинокі томи „Записок“ коштують 1·50 злр. (3 корони), комплект I—XX т. продаєть ся по 24 злр.

Preis einzelner Bände der Mittheilungen 1 G. 50 Kr. ö. w., B-de I—XX komplet kosten 24 G.

Літературно-Науковий Вістник, виходить місячно книжками коло 12 арк., річна передплата 8 злр. = 8 руб. (при бандерольній пересилці), адміністрація: Академічна 8.

КНИГАРНЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

у Львові, ул. Академічна ч. 8

має на складі меж иньшими отсі книжки:

Верхратский Ів. — Начерк соматології	1 50 зр.
Грушевський М. — Виймки з жерел до історії України-Руси, ч. I, до пол. XI в.	1 00 "
— Розвідки й матеріали до історії України-Руси ч. I і II	2 00 "
Етнографічний Збірник т. I, II і III, по	1 50 "
Жерела до історії України-Руси, т. I. — Ілюстрації королівщин в землях Галицькій і Перемишльській	2 00 "
— т. II. Ілюстрації королівщин в землях Перемишльській і Сяновській	2 50 "
Жите і Слово, вістник літератури, історії і фольклору, рік 1 і 2 по 5, р. 3	— 50 "
Заневич — Знесеєє панцини в Галичині	24 00 "
Записки наукового товариства імени Шевченка т. I—XX	1 50 "
Збірник математично-природописно-лікарської секції, т. I і II по	5 00 "
„Зоря“ писемь літературно-наукове р. III, V, VI по 3 00, р. VIII—XI по	6 00 "
— „Зоря“ писемь літературно-наукове р. XII—XVIII по	—
Руська історична бібліотека:	1 20 "
т. I С. Качала — Коротка історія Руси	—
т. II М. Костомарова — Дві рус. народности. Федеративні засновани. Нарис народ. історії	2 00 "
т. III і IV Д. Лавовський — Книжний період України-Руси	3 40 "
т. V М. Смирнов — М. Дашкевич — І. Шаравевич Монографії до історії України-Руси	4 50 "
т. VI Антонович Вол. і Лавовський Д. — Історія великого князівства литовського	1 60 "
IX—XII М. Костомарова — Богдан Хмельницький	6 40 "
XIII — Гетьмановаєа Витовського і Ю. Хмельницького	1 60 "
XIV—XVI — Руїна	4 20 "
XVII—XVIII М. Костомарова Мазепа і Мазениці, В. Антоновича	—
Станні часи козаччини на Правобережжі	3 30 "
XIX. Розвідки про народні рухи на Україні-Руси в XVIII в.	1 80 "
Калитовський Ом. Др. — Матеріали до літератури апокрифічної	— 35 "
Колесса Од. Др. — Шевченко і Міцкевич, порівнююча студія	1 00 "
— Юрий Косован-Фельдович	— 30 "
Костомарів М. — Руська історія в життєписах ч. II і III по	— 30 "
Левинський К. Др. — Ціцельсько-руський правничий словар	3 50 "
— Руська Пранда	— 50 "
Миколаєвич З. — Опис каменицького повіту	1 00 "
Огововський Ом. Др. — Історія руської літератури т. I, 3 зр. т. II, 3 зр. т. III, 4 зр. т. IV	1 00 "
— Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache	1 50 "
Овишневич Г. — Руська бібліотека т. III	2 00 "
Пам'ятки українсько-руської мови і літератури, т. I. Апокрифі старозавітні	3 00 "
Партицький Ф. — Старинна історія Галичини	— 10 "
— Словинська держава перед двома тисячами літ	— 35 "
— Провідні ідеї в писемьх Т. Шевченка	— 20 "
— Скандинавщина в давній Русі	— 80 "
— Слово о полку Ігоревім	1 40 "
— Темні місяці в Слові о полку Ігоревім	1 00 "
Правничі часописи, річник IV—V по 3 зл., VI і VII по	— 20 "
Студинський З. Др. — Лірики, студія	1 00 "
— Пересторота, історично-літературна студія	2 50 "
Уманець і Спілка — Словар російсько-український т. I, II і III по	— 20 "
Франко І. Др. — Наші коляди	1 00 "
— Іван Вишневський	1 00 "
— Варлаам і Иоасаф	1 20 "
Целевич Ю. Др. — Історія скизу манявського	—
Шевченко Тарас — Кобзар, 3 томи з перекладом	7 00 "

